

Tartalom

LV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

2001. ÁPRILIS

| | |
|--|-----|
| JUHÁSZ FERENC: Az őrangyal és a szél | 3 |
| <i>Száz éve született Németh László</i> | |
| NAGY GÁSPÁR: Éjszakáimban lámpafény | 32 |
| VEKERDI LÁSZLÓ: Egy régi regény „hiánya, szükséglete és feladatai” | 34 |
| KRISTÓ NAGY ISTVÁN: A szorongó Németh László | 42 |
| FÜZI LÁSZLÓ: Az Irgalom (Németh László utolsó regénye) | 43 |
| MONOSTORI IMRE: A Németh László-recepció történetéből | 61 |
| TÜSKÉS TIBOR: A levélíró Németh László | 80 |
| BABUS ANTAL: Németh László ismeretlen ifjúkori verse | 91 |
| DR. FENYVESI TAMÁS: Németh László hipertónia-levelei | 98 |
| MÁRKUS BÉLA: Domokos Mátyás: Írórsors | 104 |
| MÓSER ZOLTÁN: Németh László, a görög | 109 |
| A Németh László Társaság felhívása | 112 |

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

Művészek munkái Németh Lászlóról a 41., 60., 79.
és a 90. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

VADAI ISTVÁN: Megkészserezett magány
(Ady Endre két versének összehasonlító elemzése)

JUHÁSZ FERENC

Az őrangyal és a szél

*„Az őrangyal mindig ott áll a hátad mögött” –
mondta anyám.
„Vigyáz rád!”
Bár most is hallanám!
És most is hallom, mint gyermekkoromban.
És én naponta többször hátranéztem
nyakam tekerve jobbra, balra,
düh-erővel, százszor,
mint ahogy akasztáskor
a fejet tenyérrel csavarja
a csigolyatörésig a hóhér,
sárga kéz-esernyővel a kivégző-árny,
de sehol a hósvatag-szárny,
az üveghúson, a magzati belső-túlsón
áttetsző érszoborban futó vér.
Az angyalt sose láttam,
se teljes lénnyel egészben, se részben,
mint egy sugártömörből épült mézanyag kristályfát,
legalább mindenütt-szem arcát,
mint a két gyöngygolyó-sisakpúp gombát
az angyal-szitakötő szivárványfejet,
legalább mindenütt-szemgolyó mellkasát:
a látás ágyékig-lógó pupillakása pajzsát,
legalább mindenütt-szem: esernyőként kinyitott szárnyait,
amelyek szemekkel-benőtt óvó tollait
rámteríti, mint zivatarban a körtefa-háromszög fű-fészken*

*a tojásain, a kékszeplős barna életgyöngyökön ülő cinke,
 hogy a vizgolyós szikrázó toll-kupola
 ragyogott, mint egy lángoló gyöngykorona,
 s a cinke feketepettyes barna szeme
 aranycsipke-mirigylánc koszorúban.*

Nem volt angyal!

*Védő, megőrző, óvó, vigyázó:
 se szárny-szó, se csönd-szó.*

*Csak a ravatal-zászlós asztal,
 csak a kert, a fák, a viperás kőfal,
 az ecetfás kút,
 csak a lefele-út,
 a nádfödeles ház,
 a tó, a nádas, a békakuruttyolás állati Bach-zenéje,
 a tücsök-csillagszimfónia Mozart-éjjel élve,
 meg a satnya krumplibokrok az agyagos veteményeskertben,
 meg a trágyadomb bűzkráter nappali temető-éje,
 kriptás rothadása, disznórőfögés, kukorékolás,
 kacsahápagás*

*tyúk-kaparászás: bogár, kukac, mag, giliszta-keresés,
 óriás lótetű-futás kékbársony-mellényes páncél-ingben,
 szegénység-ünnep és szegénység-boldogságtemetés,
 meg a hó, meg a fagy, meg a jég, meg a tavasz, meg a nyár,
 meg az udvar-szederfa őszi vérbeborulása a sáron,
 mint akit pikával lóhátról mellbeszúrtak,
 mint Petőfi Sándort az egyszerű cár-katona Segesváron,
 meg a tántorgás a szikrázó fényliszt fátyolköd idegszorongásban,
 meg a kisleány-botorkálás a rámszuhant éjjeli részegség-sziklát
 cipelő depresszióban,
 mint aki hóviharban tántorog és nem tudja hol van
 és nem tudja mi az amit lát,
 csak evickél vakon
 a magány-sivatagon.*

Csak az volt:

*a tél, a tavasz, a nyár, az ősz
 meg a tószéli sekély víz foncsorüvegében,
 a tó vékony, fenékgyökér-érrendszerű kődüvegében
 a tószél zöldszivacs fűvizében*



ácsorgó, merengő, féllábon álldogáló
gázlómadarak: a Rózsás gödény, Borzas gödény, a Bakcsó,
a Szürke gém, Vörösgém, Daru, Pártásdaru, a Gólya,
az Üstökös gém, a Kanalas gém, a Fekete gólya,
a Pásztorgém, Batla, Kis kócsag, Nagy Kócsag, Gólyatöcs,
az Énekes hattyú, Gulipán, Csigaforgató.
Úgy állt az alkonyati, hajnali tóban
egylábon ez a hosszúnyakú tollcsomag
merengés, mint elhagyott öreg temetőben
a fejfák, keresztfák, fakeresztek
piros-márvány keresztoszlopok.
És ez az alkonyi-hajnali tó:
az árva temető madártutaj-oszlopcsomó.
Árnyakkal derékszög.
És a feketebársony női magassarkú cipőhöz
hasonló óriáscsőrű büdösen károgó varjak
a kertben, a léckerítésen, a tar fákon, az égen,
a zöldmohos léckardok esőrágta hegyén,
meg a kisleány-bukdácsolás az utcán, az iskolában,
a dunyhás szobában:
fejbúttól talpbőrig vacogva
a zárt barna csonthéjjal benőtt bánat-dióban:
a semmi-jóban,
és mart a szégyen, mint akit hordó sós vízbe állítottak
meztelenül
és mérgezett, ölt az értem-mégse értem,
mint akit vízben oldott lúgkővel, vagy kék gyufafej-foszforcsöppel
itattak,
s ettől lesz halál-szivacs és világra vak,
csak ez volt,
meg a csordabőgés, a kecske-disznó-tehén csordaözönlés
a hajnali nyárban a méteres rózsaporban,
a kis horpadt réztrombita, meg a kanásztülök a rózsavárban,
disznókörm-tehénkörm-kecskekörm kettősök az utcalekvárban.
Meg a kishaltás részeg ordítózás, részeg rőfögés
nyálhólyagfűrtöt habzó piros köhögés, röhögés,
meg a szűnyogasszony egyhangú cérna-vinnyogás:

*szitán rázott liszt-szipogás, rovarköd-jajzakatolás.
Kiskonyha fönti pokol.*

*Angyal nem volt sehol!
Mi maradt hát nekem?
A természet, meg a természetem.
Meg a szél, meg a szél, meg a szél, meg a szél,
Amely ha jött keletről, északról, nyugatról,
aranyfekete tajtékkal, tág vérfekete, szivacsliom
orrlikkal dühöngő villámszarvú bivalycsordaként tolongva délről:
üveghártya hólyaghalmazaival, üvegkürtmillió-vicsorgással
és lila virágporkása lázzal és gyásszal,
áttetsző vitorlahalmaz-háborgással és fujtató patás tódulással,
tűlláva szúráskezegekkel, gombostű-tűzözön-vörössel,
láthatatlan izmokból csavart viharvastag kötelekkel,
dörögve, zörögve, csörögve, zakatolva, Isten-csorda vadként
hömpölyögve, bógve, sikítva, dünnögve, darázként dohogva,
hogy tántorgott és dülöngélt az ég
ropogott a táj minden tárgya, figyelme, virágszerelme, állatbokra,
rám üvegkazlakat dobva,
mintha földrengésben összedől és összetörik a felhőkarcoló-üvegváros:
az éjszaka fénydoboz házhalmaz torony-világos:
meztelenül kifeküdtem a kis zöldsziget-udvar közepére,
hanyatt az eget nézve,
bámulva a dülöngélés-mézre:
nyáron meztelenül és mindig mezítláb,
ősszel ingben és fekete klottgatyában és mindig mezítláb,
télen öreg fekete nagykabátban, a kabát alatt semmi-ing, semmi-nadrág,
csak a ruhátlan test, a bánat-szabadság,
zoknitlanul, magasszárú fekete fűzőscipőben,
amely nyálás volt, mint hüvelymélység a nőben,
tavasszal kékcsíkos vékony pamuttrikóban, mint egy karcsú lódarázs:
a szabadság-vágy akarás
aranygyűrűsor-kitinujj-potrohával,
lóbab-szem kristályikra-uborkával:
a repüléshit vágy
és megint mezítláb,
s nyáron ha kamasz-kukacomra, mint kibomló fodros rózsabimbóra
zöld sáska ugrott, mint valami dugattyús, apró bőrbádog*



szárnyas űr-ugráló gép,
 s uborkás potroh szelvényzacskójában az emberiség-maradék,
 babérkoszorús zöld száját kanalas örvénnyel forgatva:
 [vízmerő kútvdör-kerékként,
 a kisujj-koszorús salátalevél-koronakehellyel a levegőt
 majszolgatva,
 s csápjai, mint feketezöld rugócsipkeselyem-tornyok
 mozogtak jobbra-balra,
 s zöld üveghorogkoronás szájával a semmit halászta, ette, itta, harapta,
 s pupillátlan szemében, a szitabab kővesében
 nem tükröződtek a földi, az égi dolgok
 és a boldogtalan létben csak ő volt zölden boldog:
 nem iszonyodtam, nem nevettem, csak néztem a fönti habos
 csillag-kendermagos tyúk-égre,
 önmagamtól égve
 a fönti kék égre,
 a tajtékos világrészre
 és ittam a tiszta szélből:
 a tavaszból, a nyárból, az őszből, a télből.

Ó, a cinkék, rigók, varjak, verebek,
 rózsapirókók, őszapók, zöldikék, seregélyek!
 Ó, azok a néma gázlómadarak, piros, fekete, sárga csőrrel:
 hosszú fej-tőrrel
 a bóbíta alatt,
 akik úgy álltak a ködliszt-harmatpor reggel-vizen,
 vagy az alvadtvérlila alkonyati tóvíz sekély tükörtüzeiben,
 mint vékony szálkás karók, leszúrt, vízzel és sárvérrel bilincselte
 lábú keskeny púpos, parafa-teve oszlopok,
 tollas lándzsák, tömör penészgomba-pikák: a bölömbikák,
 úgy álltak ott, mint keresztfa-erdő, mint túlvilági
 alkonyati temető,
 s fölöttük csak az Isten a tető, ha nem bennük a tető:
 szívükben,
 s árnyuk a vízliszt laponon, a síkhalmoz álomosan
 mint kenyérgyürke-rücskös barna seb-hegek, hosszú
 kardvágás-seben nőtt fekete varratok, kék, szárnyas jégcsapok,
 úgy állt a madár-tömeg, mint a sereges lándzsák
 a Csönd felkelő-paraszt-kezeiben,

*Dózsa György had-hordaléktömegében,
csukott fekete óriás-ollók
a tófenék sárga mocsárbársony dunyhájába szűrve
és lobogott sziszegve a nádas, lengett ringva és zokogva,
mint a láthatatlan és ismeretlen rejtelemhorda
angyalcsorda
a tavat megkopasztva szálanként szétrepülni
a pécitök hold felé, a fényt-szivárgó seb-sikoly csillagok közé.*

De angyal sehol!

*Én pedig az udvarra a szélbe kifeküdtem,
hogy fújjon, marjon, harapjon, cibáljon, ragadozzon,
süvöltés-fogsorával húsomba harapjon,
testembe gyúrja önmagát, hogy érezzem sikolyos láng-szavát,
mert tudta, hogy szeretem, mert tudta, hogy nem haragszom,
hogy átfújjon rajtam, mint egy sűrű könnyűszítán,
homorúvá feszített rózsás hálózatán,
hogy belémszivárogon a fönt, meg a lent,
hogy érezzem a végtelen-ős végtelent,
hogy a Földgolyó magma-szívéig érjen befelé-tömködésem,
hogy átjussak minden tömörön és minden résen,
hogy találkozzon ragyogva érintése és érintésem,
hogy Földgolyó-világanyaggá itatódjon minden
pórusom, tömörebb anyagom és szöveték-szenvedésem,
legyek magam is a Földben a föld,
világanyagból szótt
boldog örület,
aki így szület,
mert csak így születhet,
még halálom előtt
a sziklagömb-mozaik fölött,
az őslékvár-paradicsomtűz fölött,
a láthatatlan csontváz-had tiprásban és taposásban,
a celofán-ménes trombitavihogásban,
a celofántrombita-mindenségteli kéve-nyihogásban,
a celofán-vadlőcsorda patazuhogásban,
könnyű áttetsző lobogó taposásban,
ami mégis nehéz, mint a fölfújt, száraz, zsírbinár-eres*



száraz, barna iszalag-pántos marhabél,
amit fekete ólomrúd kitölt,
hogy ne törjön, ha ütve ölt,
könnyű ne legyen, mint a boldog sóhaj,
vagy az ollóval levágott ezüstboglya öreg haj,
amit higannyal, a kék alannyal kitölt az önfeledés,
hogy szúrjon, mint a tömeges üvegkés
ez a csupa lázmérő láb, ez a hőmérő üveg taposás!
Ami mégis öröm, ami mégse gyász.
Feküdtem a tavaszban, az őszben, a nyárban, a télben
a szélben, a vicsorgó nem-kevélyben,
hogy égesse belém a szél,
szívemig dűlva a ropogó, ragyogó celofán-szenvedély:
hogy csak az él, aki él.
S aki nem él, az már halott.
Kibűlt szar-gyapot!
Ha már élve nem volt halott!
Hiszen a legtöbb ember-élő, állat-élő, növény-élő
ha összegöndörödik, ha magasra nő:
már élve halott!

Apám meghalt már.
Anyám meghalt már.
Öcsém meghaltak.
Úgy ahogy nem kellett és úgy ahogy kellett.
Nem kaptak a léttől türelmet.
S akkor se volt angyal!
Se törpe, se óriás,
se titán, se gigász,
se mákszemnyi, atomnyi,
se elektronnyi,
mint a cikázó sejtelem erő-semmi,
se köd-testébe belenyúlható,
se szikrázva lebegő, mint a csillám-sziklafal függőleges hullása hó,
se anyagi, se anyagtalan,
se testi, se szellemi, mint ami van,
se fekete, se fehér, se átlátszó-üveg, se halhatatlan.
És az ámulat ott volt az akaratban.
És az akarat az ámulatban.

*Az élet-döbbenet az elmúlás-tudatban.
És csak az nem fél, aki fél.
És mi maradt nekem?
Költő-hit kamasz-életem,
kamasz-láng, ami verssel döngicsél,
mint a tavaszi darázs,
meg a nyári harmat-újulás, lepke-düh varázs.
Csak a szél, csak a szél, csak a szél, csak a szél.
A szél-taposta meztelen szabadság,
a mégis-győzelem,
ami a kötött természetben a kötött rejtelem,
a szélcsóvaláng tiporta vihogásból vadság, kiszúrt lószemű vakság,
amit nem öntött körül az ólomláva félelem,
hisz annak nem örül az értelem
és fényes volt a fekete türelem,
mint aki suvix-kefével:
a gyors szőr-cseléddel,
ráköpött nyálú, bagymalevéllal bedörzsölt cipőt kefél.*

*Mert nem voltam otthon odabent.
Pedig a konyhában mindig nagy volt a rend.
A rend mégis merev és sivár volt,
mint a hold.
Gyúrten-sima, akár a rettegés, sejtelem-titok.
Hisz volt rá bőven ok!
És nem voltam otthon otthon.
Pedig csak otthon voltam otthon!*

*Hát kimenekültem a szél átlátszó világszívébe:
hajnal és reggel és nappal és este és éjszaka
beleragadtam a szélbe,
mint a muslica anyám szigorú, ámult, könnyes szemébe,
s ott feküdtem meztelen szívvel tetszhalott-éberül
a szél-csaholásban, a szél-ugatásban, a szél-röhögésben,
mint a gyilkosság a kisbaltában, a konyhakésben,
ott feküdtem a kis zöld udvaron,
mint egy zöld növényhab-tutajon,
mint egy selyemnyál-moszathab-tutajon,
mint egy fehér kamilla-tajték tutajon,*



*mint egy véres avar-tutajon
a szederfalevélen, diófalevélen, orgona-levélen, ecetfalevélen,
kifeszítetten is csobogva, mint az elmúlás a vérben,
ott feküdtem a sár-tutajon,
esőszál-szalmafonat víz-tutajon,
a hó-tutajon, testem, fejem hó-vályú-keresztben
kis jéggel-bőrözött zománcos fagyhártya-kereszt a tél-tutajon,
mint jéghártyával benőtt tyúklépés-nyom, libatalp-nyom
a hókristálykéreg talajon,
forró anyag a hideg anyagon,
szív-lázás vágy a pörgő Mindenség-gömbegészen,
mint a háromezer látózacskójú légszem: a havon:
a látópontok ikrapajzsa arc-duplán, a
látó gránátalmákkal,
mint akinek arcára nőtt két pikkelyponty ezüsthal,
feküdtem a keringő Földgolyón
a virágon, a fűvön, a mohán, a sáron, a száraz cickafark-lovon,
a deres rögökön, a havon, az esőn, a jégen, a fagyon,
a ringástalan és forgó és mégsem-éreztem pördület-talajon,
és nekem az mégse volt pokol!,
mint egy Földgolyóra hullt meteorit-darabka,
űrből-zuhant világanyag-titokanyag labda
a gömbtér-tágulás csillagos űr alatt.
Mint egy gyémánt-kriptában:
a pontozott fénymámor-éjszakában.
Ujjongva szorongásom és mámoromat.*

De őrangyal nem volt sehol!

*Csak a világgal-azonos-lét képzetem,
Mindenség-atom akaratom.
Csakhogy az legyek, ami vagyok: a világ!
Anyagból hit és hitből megmaradás-ág,
ami kinő a Semmi-törzsből zölden és virágosan
és feketén burjánzik és nem hajnalszűz-világosan,
nő a fehérben, mint egyhónapos magzat-szemgolyóban
a kapilláris piros hínár-gomoly, mint hínárfelhő a tóban,
és nem gyász és nem mosoly
csak végtelen-sűrű rubint-tűz hálócspikelomb-szövedék,*

*ami úgy piros, hogy szinte ragyogva kék,
 amiben a megtartó anyag ég:
 az idegmozaik-szövedék,
 a vörös tó, titokból horgolt látás-ítató, látás-biztató
 a fény-tudatosító
 a tér-tárgy-dolog-szerkezet-látás anyaga vörös és sárga gomoly,
 a gombtöltelék-fonadék világtapintó toll.*

És őrangyal nem volt sehol.

*Hogy képzelték ők?
 Mit képzelték ők?
 A szülők,
 nagyszülők
 dédszülők,
 ős-szülők,
 a Szent Könyveket író
 balgák, együgyűek, próféták, misztikusok, teológusok,
 a költészet-csodaelmék, ájtatosok, szentek, filozófusok,
 apostolok,
 a mezítlábasok, fakéreg-lábszárások, koldusok,
 a bőrszíjkosár-sarusok, halászok, ácsok, asztalosok,
 sáskaevők, magevők, halevők, lepénykenyérevők,
 vízivők, borivők, vizesbort-kortyolók,
 a szakállasok és szőrbokor-vándorok,
 a kőhullám-csipkesivatag, homokszita lila ég vándorai,
 az asszonytalanság kétlábú homok-lapjai:
 hogy a nem-látható Isten és a látható ember között
 azok a láthatatlan szárnyas látomás-emberalakok,
 a szárnyas köd gomolyai:
 a túlvilág angyalai:
 a kétszárnyúak, négyszárnyúak, tizenkét-szárnyúak:
 az a híd:
 amin fölfelé csorog és csobog a bit,
 mintha vízesés a tóból robogva fölfelé
 a szirtből-forrásig folyik, az Isten felé,
 vagy lefele zuhan
 csattogva, szikrázva, fröcskölve a kékkristály-zöld-szédülethab,
 vastag véredénnyel,*



tűzszekér-lábú ítélet-küldeménnyel,
kezükből sárgán izzó égítést-narancssal,
aranyfogsoruk közt lövődő Isten-parancssal,
s ami van abban:
a Láthatatlanból a szigorú láthatatlan.
Hogy a kobraféjú óriás szúnyogok, ködszita-istensasok,
csörgőkígyó-fejú gigászi, vagy pöttöm szúnyogtehémbikák:
a mi ítéletünk, sorsunk, ember-iszonyunk lehetetlen úrhajója,
üzenet-küldő, üzenet-vívó, üzenet-hozó számítógép-madár-farkasok,
szent és parancsot-teljesítő Internet-koldusok,
hogy ők a Láthatatlan Isten Szívéhez láncolt és horgonyzott túlvilág-bója:
a Szeráfok, Kérubok,
Élet-angyalok, Halál-angyalok,
élet-őrző, bűn-előtti Titokzatosok:
a hit titok-tokjában
zsírosan ragyogva,
becsomagolva, majd kicsomagolva,
mint lárvában a selyemhernyó,
mint lárvában a fehérekristályként áttetsző lepke,
akinek még csak óriás rácspontgömb-szemgolyó a teste,
hogy ők a minket-őrző, ránk-vigyázó Sereges Hadak,
a felhősen zizegve lebegő szúnyog-alkonyat:
a túlvilágiak
vastag sziszegés-malomörlőkerék-zümmögés-oszloposan
az alkonyvér égis, Isten lábáig érő rovarrezgés bizsergés-tornyok,
ez a szúnyog-angyaláradat,
ami, mint egy gigászi selyemszita-toronyláz,
közönyös zümmögés-varázs,
fölfújt szárnyas selyemharisnya az úr lábára húzva
Isten és ember között szárnyasan tántorog,
sisteregve bolyong, dől, nő, terped és zuhog
vagy lefelé a Pokol felé,
vagy fölfelé a Menny felé
csorog,
az úrban, a levegőben,
az árnyékban és a hőben,
a naplemente-végzetidőben
a Teremtő Szívében nő zúgva vörösen a fekete alkonyatban,

*hogy ránk világegyetem-lisztet szitaljon,
megváltó, vagy büntető hangeső szitatornyot, ami álom.
Egy alakban és milliárd alakban.*

*És mi a megnyugvás és mi a öröm abban?
Akár a zöld tószéli sás,
ami tényével nem a tagadás,
de a kétélű zöld-suhogás,
zöld merengés-állítás,
a foncsor-mozaik vízben a zöld biztatás,
ami mert van:
angyaltalan!*

*Angyalok! Angyalok! Áttetsző Hadak!
Ó, az a ködselyem-zuhatag,
az a selyemút,
az a selyemköd-létra
szárnyasan tolongó láthatatlan áradat,
mely csipkésen, tollpillaszörösen fehér vízesésként zuhog,
akár a tél-kevés
hóesés,
és a szitasejtekből fény lövődik, az özönsejtek űr-celláiból,
akár a csillagokból,
mintha izzó égitestekből lenne horgolva a lényük,
tébolyuk-fény nem-nélküliségük!*

*És mindenütt szemek!
A tollazatot, a fejet, a csórt, a szemhéjakat,
a szárnyakat, apró selyemcsiga-fülüregeket,
a lábakat, lábszárakat, combokat, a hátat, a nyakat, a hasat,
a hónaljkat, combközöket,
kézujjközöket, lábujjközöket,
herezacskót, péniszt,
a karokat, vállakat, csuklókat, kézhátakat, ujjakat,
tenyereket, a nincs-is-talán ánuszlukat
beborítók, benővők,
hogy lényük borostyán-eres zöld ribizlifürtök
zöld bokraként izzik, viaszosan ragyog.*



Ó, Angyalok.

Képzlet-nemzette, képzelet-szülte Szörnyek és Szépek.
Örökös Miértek!

Ti Szem-burjánzás Vagytok-e Szellemeik.

Ti Szem-dagadvány Látás-Millió Buborék-kazlak, Gombaerdő-zsákok!

Lényetek a Fényszűz Eltorzult Büszkeség:

mint a gén-manipulált légy,

a kétszárnyas zümmögés, dongás, dörrenés, a Szem-hegyvidék:

akinek homlokán, tarkóján, tor-hátán, potrohán alul és felül,

lemezdonga-hasán, farcsúcsán, a szárny-hónaljak alatt,

a kitinsonka-combokon, a kitin-drót lábszárakon,

az izelt-csukló térdeken, golyvaként a toka-véseten,

a száj szívó-dugattyúján, a szájszélek kitin-ollóercein,

a mellső lábak között, mint a tehéntőgy, kecsketőgy, a feketepettyes,

és magán a két óriás-napraforgó összetett szemén,

a szűkpánt arcvason, a homloklemezen, drótcsipke-páfránylevél-talpain,

óriás légysemek nőttek, mint szappanhab-fürt hártysziklák,

[osztott rács gomba-pontdugók,

mintha szappanhab lemezhártyás buborékhegye lenne,

óriás áttetsző-szivárvány eprek, sejtes gombatelep-erdők,

óriás terpedő herpeszek,

buborékdomb-látásdiók,

a potrohvég szivárványbuborék-herezsákok

szappanhabszakáll-szőlőfürtök,

tányér mézbe öntött kukorica, főttén, mákszemhegy a buborékbödönben,

gigászi eprek, titáni málnafejek

a szemek,

hogyan az egész lény, mint egy elrákosodott

Szem-költemény,

Légy-költemény szem-daganatokkal rákosan benőve,

torz szem-ragyogás Légy-alakú pihés és erezett szárnyú állat-keresztén

s így 30-40-50-100 ezer pontszem nézett lógva, dagadva, herpeszesen

[rücskölődve,

s mindez millió látópálcika-látórudacska üvegtrombita kürtvödre, hegye,

[dombja,

s ragyog az egész szemekkel benőtt Idióta és virágoskert-szem-szédült

Légy-Egész:

mint a szem-varázslat gyümölcsöskertje, ortopéd látás-galaxisvonulat

[Nem-Szenvedés,

*mint a parázsfürt egerekkel cincogó szembimbó-virágzás habsivatag,
s odabent a fénytörés szem-mélye, idegedényén a szivárványmillió,
mint a színes hó.*

Mint egy lézersugárral átvilágított

Kozmosz-nagy Kristály.

Ó, a Szem!

A celofánszárnyakon is pontszemekből összetett óriás légszemek!

Mint a szárnyak tevepúpjai, zebu-nyakpúpok!

A szárnyerek sík borostyán-gallyait befedve,

a szárnycellák mozaikhártyáit betakarva,

*mint szappanbuborékhalmaz-keménykalap, szappanosvízhártya-cilinder,
szappanbuborékpiramis-felhőgömb.*

S a légy-ajak szívófallosza végén, mint egy vastagabb fallosz:

habfürt-szeder pontszemgyűjtemény lógott feszesen, szivárványosan.

S úgy áll ez a szemekkel benőtt Égi Horda Angyal-Borulat

az égen, ez a Szem-özön-légycsorda-látásdaganat Rák-Hódolat,

mintha egy titáni üvegteknőből a fürtöző szappanhab kidagadna,

s a szappansír-habdagadáshegyben csontváz heverne

óriás koponyával.

Mindenütt-szárnyal és seholse-szárnyal.

De fordítva is

annak aki hisz:

mintha egymáshoz láncolt, egymásba kulcsolt és táncolt

angyaloktól lenne

függőleges függőhíd:

Istentől a Földig,

a Földtől Istenig!

Ó, Angyalok! Angyalok! Angyalok!

A Képzelt Isten Küldetés-Madarai,

A Képzelt Képzetei, a Hit Szárnyas Parancsszavai!

Kik vagytok ti, kik volnátok, ha vagytok egyáltalán?

Az elvágyódás és az őrzés embertest-alakú szárnyas lovai,

a közvetítés toll-vitorlával lebegő öntudatlan komor-agyai,

csupa-szem: mégis vak

Isten-ménese lovak?



Angyalok! Angyalok! Angyalok!

Ítélet-Madarak!

*Az ember-alakúnak képzelt és hirdetett Isten végtelen lábszárán
ugrálva fölfelé futkosó,*

oldalt ugráló, fejjel-lefelé ugrálva duplán pattogó

hosszú piros fejsipkás, vörösbárony koponya-tollpalás

Fekete Harkályok, Háromujjú Hőcsikek,

Fehérbátú Fakopáncsok, Zöld Küllők vörös álarcsisakban,

fekete háromszögben a feketepettyes borostyánsárga lencseszemekkel,

barnaörvény Nyaktekercsek: a fejtetőn keresztollkendő

kékcsíkos-feketecsíkos toll-párnahuzat,

s a Fehérbátú Fakopáncs háttolla rózsaszín és sárga

torok és mellényboltozat,

mint rózsaszírom és sárga levéláradat

a rózsabokor alatt, a meggyfa alatt, a bodzafa alatt:

madarak,

akik ugrálva kalapáltak és pattogva-pihenve kapáltak

a téli kerti fán, az erdei fán,

a fatörzsön, olajba-áztatott fekete villanyoszlopon:

ősztól, fagytól elbújt férget, bogarat, kukacot, lárvát,

selymhálórács-pénzzel ajtósan befödött száraz kéregüstben

ülő száradó-nyál nyári pókot,

dermedt, tél-szunnyadású haltest-pikkelybogarat,

lárvát, ami a zorduló természetből

magát megőrizni tavaszig megmarad,

petét, rovarszarvú kitinpecsétet,

a Feltámadásra váró végtelen állatszerkezet-hadat,

jövő-kezdetet, holnap-ihletet,

hogy majd zenéljen, lobogjon, égjen

ez az eleven újszülött állati levegő-szitaáradat

a lég könnyűségét és súlyát lény szerkezete rezgés-hálójával beszőve,

szarvasbogár, hőscincér, cserebogár, katicabogár:

a kettős, barna vastag horgony-olló-fejű, a tízcentiméteres feketepettyes

ólopálcika-csápú, a sárga-basú barna zúgó gyerekkor,

a feketepettyes piros láng-kalap, nyitott-harmonika-csápú május-fekete ostor.

Ó, Angyalok!

Ti mit kerestek?

Ti kiket kerestek,

*hosszú sárga vas-szarú csőrrel kopogtatva az Isten-lábszáron?
 Angyalkurva-férget, patás és patkós szőr-dühödt ördögbogarat,
 bűn-lárvát, kétely-petét,
 az elmúlás mesteri dermedés-játék-üzenetét,
 pókkurva nyolcszemű istentagadót,
 hazugság-bábot,
 szőrös eleven alvó mirigybábot.
 Mert enni csak így kaptok!
 Semmi mást!
 A Rejtelem elől apró pihés és zsírkrisztályos Rejtelem-elbúvást.
 Mert ételt angyalnak az Isten nem ad!
 Hát keresse meg magának! Vagy kiszárad!
 Ami a Jövő, a Halál!, az Élet, a Szerelem, a Bánat!*

*Ó, Angyalok! Az Angyalok!
 Vékony fenyőfatörzs-karomcsillagboronás
 lábakkal ugrálnak a Végtelen Isten-lábszáron,
 mint harkályok a fatörzseken, villanyoszlopokon,
 kettős talppal pattogva előre, hátra,
 fölfelé, lefele, mint gyerekek
 a keresztjáték krétavonal-kockáin,
 fapálcával földbe-túrt vályúkocka-kereszt négyzetlapjain.
 Ó, az a kiszámolódsi!*

*Az ember tudja, hogy mi baja.
 Áll a béka-gyémántkúp-sivatag tószélen,
 mint a gyúrt vallomás.
 És a bokros kákics, meg az üveg-pengeélű sűrű sás
 a sekély foncsor-mocsárvíz
 gyökérborostás barna mocsarából
 kinőtt zöld haja.
 És tudja a gyermek
 A Képzelet-hajó, a Képzelet-repülő hova visz?*

*Az állatoknak van-e őrangyala?
 A növényeknek van-e őrangyala?
 A virágoknak van-e őrangyala?
 A zsiráfnek, a párducnak, orrszarvú roborogás-kőnek,
 a lepkeének és a keselyűnek, a természetanya-nőnek,*

*a lávának és a kőzeteknek,
 a gyémánt-temetőnek, csorgás-aranyrojtkendőknek a földben,
 a neutronnak és az óceánvizeknek,
 bálnának, polipnak, rájának, kalamájónak, csigának,
 a halaknak és a tengerfenék-fényvirágzás-gyásznak
 és mindenféle természet-ugyanaz alak-másnak
 és alaktalan elmúlásnak, megmaradásnak,
 működésnek, vonzásnak, taszításnak,
 az atomnak, elektron-titoknak, neutronnak,
 az elektromosságnek és mágnességnek,
 a gravitációnak és a mindenséggel-töltött vákuum-üregtérnek?
 Vagy csak az ember Istenének?
 A Képzelet Öröklénynek?
 Vagy csak az Isten emberének?
 Vagy csak agyunk titok-sejtelem Rettenetének
 világvak szárnyas hangyái ők:
 a lebegő felügyelet-hártyakoporsók, pikkelyes habfátyol-temetők,
 rácsosan áttetsző szitaszobor-szárnyasok!
 gyémánt-tűz-szekér-talpasok,
 titán emberevők,
 a se-férfi-se-nő gigászi fénykereszt szitakötők,
 a titokzatos és emberalakú szárnyas világsziták, Isten-Szűrők,
 a dzsungel-rengeteg
 szövevény-párolgás nem-nélküliek?*

*És mért volna őrangyala
 ennek a vad és szelid,
 gyilkos és gyilkosan-se-gyilkos,
 ártatlan, érzékeny, higannyal-töltött szappanbuborék-szemű,
 buta, éhes, buja, lomha, ragadozó,
 csíkos, tarajos, tüskés, csigaházaz, pikkelyes, szőrös, tollas,
 bőrpáncélos, fujtató, tonnákat szaró, virágpornyaló,
 kocka-mintás, feketecsíkos, púpos, röhögő
 majdnem-ember, de fán-fészkelő gyömölcsevő,
 lomha, szagos, virágillatos,
 alattomos
 lélek-alatti természet-szövevénynek,
 ennek a nem-én-vagyok-nem-te-vagy
 anyag-szövetségnek,*

*lét-magányba gyömöszölt
vörös, kék, lila, fekete, barna, sárga, zöld
szerves és szervetlen szövetek-létegyesülésnek?*

*Ha vagy, magad vagy, akár a puszta föld.
Az Őrzők, a Megváltók mindig késnek.
Hagynak a Halálnak, halál-előtti Szenvedésnek!*

*Ó, Angyalok!
Ti kék higannyal töltött szappanhabgolyó-szeműek!
S a kék higanygolyó-töltelék köldökén
arany-vitorláhajók többár bóbú aranyhártya vitorlapokkal:
az osztott dagadó sóhajokkal,
arany-repülőgépekkel, arany-úrhajókkal!
Ó, Angyalok!
Ti testetek és szárnyatok minden részén
hatalmas dagadvány-légszemekkel:
a ponthalmaz-buborékhegyekkel,
ti milliárdszor milliárd osztott térgörbe-látású Isten-vakok,
Vagytok-e valahol?*

*Vagy csak ebben
az együgyű ember-képzeletben?*

Mert angyal nincs sehol?

*Csak a szél, csak a szél, csak a szél, csak a szél!,
amelynek átlátszó, vijjogó, vinnyogó, dörgő szívébe
feküdtem, mint frissen ásott temetői sírmélybe,
a celofánkoporsó-szenvedélybe.
S a Földgolyó végtelen-suhogású erő-hűvöse
csontvázsam pórus-hálózatáig
átszótta rajtam mérhetetlen hidegség-szítáit,
keringés-szövetek hajsál-rengetegét az örök szívásban,
s feküdtem a hideg erőgomolyban, mint gigászi parókában
és sűrű Földgolyó-keringésvonal jég-rácsozat
volt meztelen testem az ég alatt,
vagy-házamból, ihlet-héjamból kibújt csiga-testem
a kék vagy arany, vagy fekete márványfény alatt,*



*a nyári kék, a téli kék, az őszi vöröstajték, a tavaszi zöld
hatalmas, nyikorgó, láthatatlan vitorlaláng örvény-tömege alatt,
s beszótte testembe hideg, Földgolyónyi titáni
létezés-rengetegét,
mint gyermekszívbé az anya-száj a mesét.*

Hidd el, Hitem: őrangyal sehol.

*És az a szélben-fekvés a megváltás volt és nem a pokol.
És se testem fölött,
se a földben, sem az égben,
a hiányban és a szükségben,
a mámorban és a szenvedésben,
a rettegésben és a szenvedélyben,
húsom-elnyomta árnyam alatt,
se szemgolyóm világerő-szikra-szárnyaiban, ahol a gyász a köd,
nem volt angyal.
És könnyű volt a Könny akár a toll
mikrosúly-bolyha,
mint meglőtt énekesbattyú véres szárnyatolla.*

*Csak a testem volt, meg a fű, meg a föld, meg a sár,
meg a hó, meg a jég:
a télszilánk széttört szappanbuborék,
a jég: a kristályszekér, ami négykerekű téll,
üvegkerekű üveghintó, és négy hó-margaréta kerék,
s befogva nyerítettek a szél-lovak
és a jégvirágos üveghintóban nem volt halott.
Mulanó ember se volt, öröklét-angyal se volt.
Fölöttem izzó, csikorgó, ropogó celofán-hab.
Így nőttem a csillagok alatt!
Tudva, hogy a csillaggömb-öröklét egy pontszemére fekve:
világ a Világba esve,
nekem beszél
a szél, meg a szél, meg a szél, meg a szél.*

*A világhatalom!
Az örület-selyemhajó-malom.
A vízimalom-kerekű hajó-álmom, a szél!*

*És most az Idő szemhéját nyomkodom,
az Idő-szemtest hatalmát és nyugalját,
mint egy pupillás és barnaszőrű birsalmát,
héja alatt, csillogás-bőre alatt a szemvíz kemény rugalmát.
Amiben a látás fényvakon nem haldokol.*

Órangyal nem volt sehol!

*S ha vannak démonok, szörnyek, ördögök,
rémek, dzsinnek, koboldok, boszorkányok,
söprűn-lovagolva szálló vihogás-ósanya-kancák,
gonosz vadak, tízezer-fejű alvilág-kutyafalkák,
szellemlény-árnyak, vijjogó árny-sereg fekete lángok:
tudtam, csak úgy leszek szabad, velük-nem-örök,
ha vállamon ülnek, mint a sasok,
a madár-ragadozók,
emberszív-evők, halálra hatalmasok,
tudtam, hogy sarlós karom-bilincs lábukat eltörve harcolok,
hogy hátamról őket fejüknél, csőrüknél fogva letépem,
s ujjaimmal a szemgolyókat kinyomva
véres lesz ujjrecém, körmöm, a madárarctoll, a csőr-szarugerinc,
s a csőr-orrlík csontszalag-szegéssé babszem-ürege, rettegésem,
se szörny-könny, se madárnyak-vér, se pikkelykincs
nem bénít, mint a sárkányrepülőket a köd:
a férfit, aki vasváz-keresztbiciklin hasonfekve röpköd
óriás lepkeszárnyakkal a feje fölött,
tudtam: azzal ölöm meg őket, hogy megértem:
csak úgy leszek szabad,
ha nem hagyom
hogy karmát, csőrét belémvájja az isten-üledéke árny-alkalom,
hogy belémharapja vámpírfogát, szörny-fogsorát a bűn,
ami Istentől légszar, fekete petty, mint üveg-rombusz tetűn,
a testközépen, a hátél tetű-üveg-élvonalán a gyomor pont-kútjai.
S fölöttem a szörnyeteg-rettenetek ejtóernyőként kilobbant titáni szárnyai!*

Mert mi volt a volt?

A mindig-holt sose-holt?

*Részegség, sírás, sikoly, szerelem,
én meg a békítő szorongás, vacogó türelem,*



*egyszer anyámhoz vágta a kisbaltát apám a konyhában:
most megölöm, gondoltam akkor
Mert rettegve nyüszített a vacogó gyerekkor,
nyüszített, sírt, mint a tenyérrel elkapott fekete légy,
mert elég, elég, elég, elég, elég!
és ködgolyó depresszió burkolta a légy háromezer pontszemét,
és sírni kezdett a részeg hosszú fehér gatyában:
bokán máslizott slicces, barbet-ikerkályhában,
aztán hortyogás, köhögés, hurutköpés, vérköpés,
aztán a reggeli máskor, a hajnali nyögés-zápor,
a depresszió-fátyol,
amibe burkolva tántorogtam, mint a halottak föltámadáskor,
az önyilkosság-vágy a vonatkanyarban
fejest-ugrani a villanymozdony elé, akár a tóba, a sínekre,
a talpfás vasgerinc-létrasík egyenesre,
hogy a fényteli sínek közé feküdjek én is,
meg a költészet-remény is.
Mert ami halál volt: az élet volt akkor abban!*

*Hát karjaim szétvetve a fű-tutaj föld-keresztfán,
mint halott a gyilkos asztallap-deszkán,
mint kamasz-Krisztus:
ködásvány-lélek, eleven hús
feküdtem a kamilla-sár-fagyjég-bó úrhajón magamat kifeszítve,
mint egy szalmazsákon az ágyban
(bár nálunk kukoricacsuhéval volt a széles, slicces
tutajzsák kitömve,
keményre izzadva, vizelve, gyűrve, szilánkosra gyömve,
és szúrt, mint a krokodil mozaik-rücske, faroktaréja, körme,
mintha kőszilánk-asztalon feküdnénk apámmal:
tűdőtlen hátgödrében fejemmel, a sisakhaj-kosárral,
a fáradt lefekvéskor, mintha krokodilusokon hevernénk
és holt volt álmunk, elménk,
s nyögve ébredtünk, a csontvázig sajogva,
szédülve, ásítva szédelegve, mint akit megmart a kobra:
a gyöngytűben aranykard szemű eleven falevél).*

*Akárha jéggé temet az éji vánszorgásban a tél.
A hajnali nem-mennék-mennék.*

Ez a szegénység volt, a mára-se-már emlék.

A szegénységben a félelem, a félelemben a véres szégyen.

Hát inkább örökké ébren!

*Hát lefeküdtem az udvar közepére,
hogy érezzem a Világegyetem-vihart,
amit a Mindenség a kezdet után a Földdel is akart
a megvalósuló világtest-lüktetésben.
A kialakulás-küldetésben!*

*Hát kifeküdtem az udvar közepére,
a kis talajszilárd tutaj-hárfára,
hogy érezzem a Földgolyó-magszíve magmatüzet,
amit a Földgolyó-belseje koponya-varratos sziklagömb-köpeny
vastag hűvöse engem fűteni nem engedett,
átfűteni, mint a kályha-vasat, cserépdoboz-virágfüggést,
hogy érezzem a sziklahideget, az ásványhideget,
a benti terpedő kristályfákat, a benti forrongó vizet,
a lázadót, a kőbe-zárt óceánokat
a kőcsövecskék edény-pókhálóiban szorongó nedvesség-szüzet,
a gravitációt, mágneses teret,
elektromágnesesség felbőgomoly szigor-szenvedélyt,
a pamutsapka titok erő-gomolyt,
a pörgés-iramat, forgás-lendületet, perdület-erőt,
a golyósűrűbe zárt gáz-tömböket, a sziklák-közt tüdőt,
a hallgatag olaj-tengereket,
a milliárdszor milliárd őszállat-csontvázat:
a gyíksárkány-csontvázhegyeket, a Dinoszaurusz-csontházat,
az ember-előtti és emberkori csontvázak millióinak
hegedű-hidegét, brácsa-tüdejét, a hangtalan ősi fényt,
az odabenti fagy-szenvedélyt,
s a talajban tenyésző mikrolények szövvény-szövetét:
a lebontó, átalakító, építő, fertőtlenítő baktérium föld-küldeményt,
az Élet-Reményt,
a Földgolyót,
amibe a szél belepréselt,
áttetsző lábakkal taposva szívemet Szívéig:*



*a beteljesülésig,
vagy a halálíg!*

*Amire az ember titokban sose vágyik
a megsemmisüléstől a föltámadásig.
Vagy a végtelen halálíg:
ami azzal élet, hogy élet volt valaha,
s az örök elmúlásig
a vágy tárgya, természete, hite, árnya, anyaga.*

*Mert mi volt az az apró, nádfödeles ház
a tó fölötti faluszéli utcán,
a véres és rózsaszín és barnafekete békabrekegés, kummogás,
ümmögés, kuruttyolás víz-síkján, a sok pofa-hólyagemlő-dudás,
a sötét és gyémántosan csillogó vartyogás
varázs-szőnyege fölött lebegve
a légszemként hólyagosan bevarrt üvegkúp-cellás hangpaplan
fölött szegénység-tisztán
a kis osztott vályogdoboz, a nádtető,
mint egy légpárnás repülő-szerkezet,
ami légsűrités-lábú fuvókáitól tolvá
a szegénységben a szegénység fölött lebeg,
aminek korhadó, ágaskodó-gyík-hosszú kövirózsás,
moha-herpeszes nádsátra az udvarfélig leért,
mint hosszú vastag szempilla,
s télen a pillaszőrökből jéggyökerek, mirigyes jéglegyezők nőttek,
s a ház ablaka kicsi, párás, felhős és ködös,
mint fénye az ősznek,
mint a régi kétfedelű utasszállító repülőgépeké,
üvegén fehérfestékbőrt-vedlő-fakeresztel,
üvegén a holddal
és a csillaghimlős arcú éj aranyseplős fagyolyó-szemekkel,
üvegén a ráhőmpölygő téli halál-tollal.
A habszilánk vastag télszigor-gyapothomály-kristálycsipke-testtel.
Mi volt az az apró nádfödeles ház,
amiben a vágy nőtt és az értelem:
bennem és velem.
Ami történelmem volt és nem érdemem!
És amibe nem tudtam habosan behúzódni,*

*mint a négy szem-lopótök ágú csigatest a csigaházba.
Hiszen alig a vigaszba, mindig a gyászba.
A mindig-viszályba, néha-megnyugvásba.
Az a Rettenet Kürtje volt! A reménytelenség az elbűvésba.
Az alig-volt remény a csönd-megtisztulásba!*

*Ami volt gondom!
Most is csak mondom.
Most se panaszlom.
Fordítva, mintha alszom:
nincs belőle hasznom.*

*Az ott-elbűvés:
vágott akár a kés
a tyúk hátára görbített fejű nyakát
és vér volt mindenütt:
vérpetty, vérláng, vérrojt. Vér. Szenvedés.
És vér volt anyám kezén,
amikor kishaltával
a szoknyás két térd közé szorított dulakvó,
hernyósan kihúzott nyakú
vonagló-fejű tyúk tollas fejét levágta,
vér volt a tyúk tollazatán,
a baltafejen, kishalta-élen, a késpenge fény-erezetén,
vér volt, vér, vér, vér, vér,
kéklila pép, bársonyzöld lilakék lepedék,
lila bársonylángos, lila bársonyvánkos,
ahogy fej nélkül (ami a fűben),
fölgaskodó gyík-teste-nyakkal,
a tollással, vagy a kopasszal,
szétterített csapkodó szárnyakkal
futott az udvaron körbe-körbe
a még-élő végfutás-csapkodás-karika, a halál-görbe
és vérgatyában tollgatyás lábai
és véres tarajcsipkehíd-koponya-álmánya
és véres a csőre a sárga szaruban üresség-köd orrlikakkal,
amik körbeszegve csonthorgolás fogaskerek-diadallal
és rezgett a szemhéj mint egy vérkupa fedő,
s a kupa-üregben a pupillás szemvív-tojások.*



*A szemgolyó pogácsa-gyászok,
amik már nem látnak az időre!*

*Köhögés a csillaghömpölygés közötti úrben,
mintha a megszakadt üresség kaverna-szigetcsoport
fulladással hörög
és szórt a hajnal a víz-illatú rózsaport,
krákogás a szelíd bűnetlenség-bűnben,
amiben a Mindenség szárad, aszalódik, zörög, dörög,
döbbenet-ugatás a szív pitvaraiban és kamráiban.
Ahol a Minden van. Ahol a Semmi van.
Ahol a rettenet csöndes, szelíd, pettyes üvegpára-szemű
őz-ácsorgása van.
Meg szótlán szavam.
Az aranypettyes-szívű, a bársony-émelyű, a hű.*

*De odakint a tavasz, meg a nyár, meg az ősz, meg a tél!
Meg a szél, meg a szél, meg a szél, meg a szél.
S lent, a tóparti ház vályog-falu könny-vödre alatt,
a tó körül, a víz körül, a sík jégkorong-szem körül
a zöld, a sárga, a barna, a lószín-fekete nádas barna szőr-címeres zuhogása,
akár egy középkori páncélos csata-sereg,
kereszteshad páncélos, bőrsisakos, szőr-sapkás, birkabundás viszály
[és hitnek örül*

*kard-tenger rabló-hit vonulása.
A sár, meg a víz hömpölygés növény-áradása
a szélben, a szélben, a szélben, a szélben,
mint szeretkezőkben a vak nyerítés,
mint szerelemben a becsukott-szemű párzás-lüktetés,
mint szerelem-csúcstüzön a villám-kisülés.*

*Én kifeküdtem a kis udvar közepére,
mint a sebkötés a vérre:
hús-kereszt,
diófalevéllal, szederfalevéllal behullott ember-kereszt,
dér-kereszt, hó-kereszt, jég-kereszt, sár-kereszt,
a kopár és kopasz tél-talajon: húség-kereszt,
fű-kereszt, mályva-kereszt, cickafarok-kereszt, virág-kereszt,
s tudtam: a szél nem ereszt,*

*a föld nem ereszt
tőle és magamtól megszökni engem,
a hűséget nem szabad elengednem,
nem ereszt a rámégő celofán-hattyúhorda szél,
nem ereszt a húsomon átégő hidegével a Föld,
a Földgolyónyi vonzás gravitáció-párapalotája!*

*De a megmaradáshoz ez mind kevés.
És mégse kevés.*

*

*Súlyosabb, mint az elmúlás,
mint a köd-doboz párazsír ketregrács
és könnyebb, mint az emlékezés
és párologóbb, mint a szenvedés
és hidegebb, mint a havas sziklaszirt-csokor kőkaktusz-bokor.*

*És tömegvonzása kisebb, mint a türelem.
És izzása égetőbb, mint a láng, mint a parázs, mint a láz:
a megtisztulásban negyven fokos.
És mocorgó terhe édesebb, mint az asszonyé, ha állapotos.*

*Ahogy éltem:
akkor az volt a kor: nem a Menny, nem a Pokol.
Vastoll, kőtoll, márványtoll.*

De őrangyal nem volt sehol!

*Így éltem akkor.
Mint aki kormozott vasból.
Világfényből és világhabból.
És szelíd kereszt lettem a magányból kinőtt
kaktusztestű dachból.
Magány-vagy után és új magány előtt.
S élek, hisz éltem
és angyal nem jött értem,
s nincs bennem se Menny, se Pokol.
A találkozás keresztjére értem.*



*Csak embervágy van: világmindenséggé válni a szélben.
S az ég felé hiába néztem:
árnyéktalan fényttest-árnnyal betakarva test-kereszttem,
titok-szárny esernyőjével szikrázva, imbolyogva fölöttem,
hogyan védjen és szeressen,
se halálfélelem, se szégyen nem ámitott engem,
azt ami voltam: világanyagból
szótt, másoktól ismeretlen
szövedék-szorongás csillaghű gyöngy-akol.*

Órangyal nem volt sehol!

*Árván lettünk két sors-gyűjtemény:
a Világegyetem, meg belőle én.
Tudtam: magam vagyok, hisz magam voltam
és az leszek holtan.
Meg a szél, meg a szél, meg a szél, meg a szél:
ami, mint celofán-tankhorda rajtam zúg, zörög, nyikorog, zakatol.
És angyal sehol.*

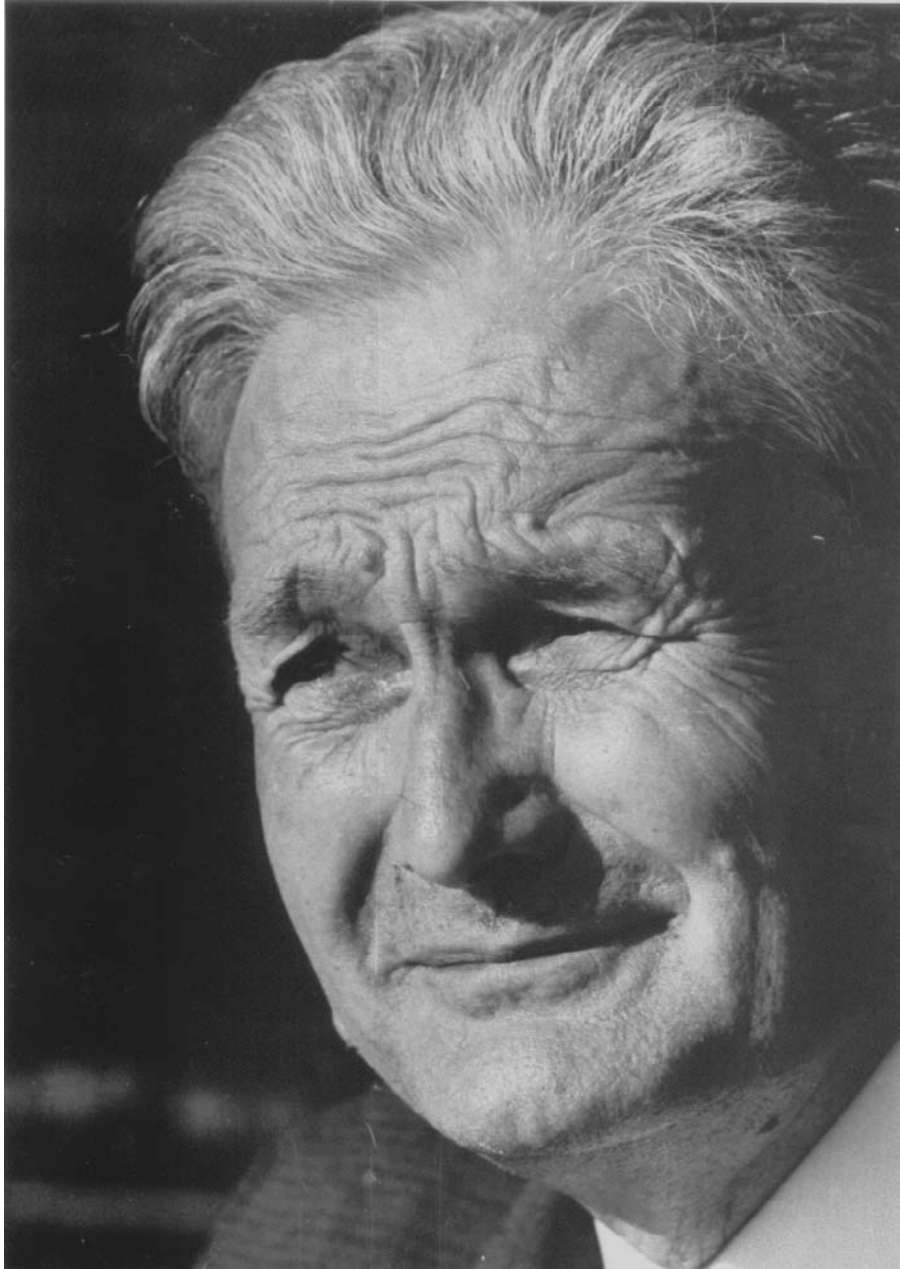
*Hát hús-kereszt lettem, pehelypikkelyes gőzölgő szobor a fehér üresben:
ember-kereszt a hóvályú-keresztben.
És fagy-kereszt, szétfeszülésem téli kristálykereszt,
jégszilánkos dac-gyúrta test
és mellhártyagyulladás-kereszt: a tavasz.
És hó-kereszt: a nyár.
És láz-kereszt: az ősz.
A szél-tiporta, szél-gyilkolta földre szögezten.
Fagyott nyál.
Deres halál-ismerős.
Növényből szótt virágerő-nyavasz.
Akaratomat a Földgolyó-szerелеmmel átszóve:
a keringésünk irgalom-erejébe nőve.
Hogy legyenek apró ember-világegyetem
a végtelen világegyetem egy fénytelen, kicsi
pontgömbjére vak, vad, jajgató széllel kifeszítve szögezve.
Hisz sohase azt akartam
ami a hús szenvedélye és szégyene rajtam,
de lenni szárnyas világűr-gyémántkocsi*

*élet-gyönyörrel, amit sikít az ajkam.
Lenni a kegyetlen kegyelem-világszövedék mindenség-azonosság
az ugyanaz másból, a másból a végtelen-szabadság,
hogy a Mindenséget testemmel is megértsem,
ne csak agyammal éljem.
Az volt ez: a szél-lángokban fekvő dac és örült szabadság.
Dac: érted Világ és nem ellenem, de értem:
csodahit kozmikus kamaszgőg vadság.
Az volt az egész
gyűlölet-hiány meztelen védekezés.
Titok-bujaság, bűvölet-világvadság-hitláng.
Ami azzal van, hogy szüntelen hív
és fölfelé úszik az űrbe a szív,
mint kristály-csörgés hegyi patakban a piztráng.*

*Mert tudtam: az Isten mindenütt van,
minden természeti és ismeretlen dologban, feketén, fehérén,
mint az éhség a kenyéren.
És nincs is talán és talán nincs is a Teremtő-Ahol.*

*És hiába néztem
és hiába kértem:
őrangyal nem volt sehol!*

Száz éve született Németh László



NAGY GÁSPÁR

Éjszakáimban lámpafény

Németh László halhatatlan szellemének

*A lámpafény imbolygó ködében
felforrósodtak a jégverem szobák,
s velem olvastak hajnal-reggelig
az álmos birsbefőttek mögött is
nagy álmú ember-geológiák.*

*Ahogy a mélység kútjai buzogtak,
azok a Németh László-éjszakák! –
az ősziék, a téliek,
amikor a hű csillagok nyomán
írók rajzoltak: újak, régiek.*

*És micsoda nagy mondatokból
olvadt ki a magyar Géniusz
veleje-zamata,
szurok-ezüstje:
sorsverte színe-java!*

*De profundis szólva szót
virrasztott velem
a földim-Berzsenyi,
meg az erdélyi sziget
árva Bethlenjei.*

*És időben aztán egyre közelebb
Széchenyi, Kemény és Katona,
de legelől:
Ady és Móricz maga,
kiben még csodált kortársat talált a parola.*



*Így vezetgetett engem is:
kései didergő diákat,
szemet gyötrető lámpafénynél
szólt a romolhatatlan katedráról:
fedezzem föl a világot!*

*Mert az agyvelő lángja
bevilágított csalános erdőt,
szűk magyar horhosokat;
zsombékban, szlken még termőt
keresett és talált is sokat.*

*Iránytűjének mágnesében
mindig a szellem csillag-súlya állt,
ezért az organizátor hős igyekezete,
hogy halálai közt hányszor győzi le a halált:
bizonyosság rá a Tanú 17 füzete.*

*Egyszer memoriterként megtanultam
beköszöntőjét, sokáig betéve fújtam
ezt a csakazértis, bátor nagy lélegzetet,
ahol a lélek a mondaton túl van,
és az ész már mindennel számot vetett.*

*A szív meg leszámolt eleitől fogva,
idővel, bajjal, üldözőkkel:
a férfi a halál suhogó árnyékában élt,
bár igazán sose halt meg,
de azért jobb és értőbb utókort remélt!*
(2001)

VEKERDI LÁSZLÓ

Egy régi regény „hiánya, szükséglete és feladatai”

A *Bűn*-t újraértelmező vagy inkább tán először igazából megértő 1993-as *Tiszatáj*-tanulmányában Domokos Mátyás szemléletes példával fejezi be a régi regényben ábrázolt eseménysorozat mai gondokra rámutató elemzését: „Ha 1993-ban kilépünk a metró Moszkva téri épületéből, azonnal szembetaláljuk magunkat a fekete munkára leső, ezredvégi Kovács Lajosok seregével, miközben a Rózsadombon szerteszt épülő, új, kacsalábon forgó várak is ide látszanak. A regény újraolvasásának az élményét egy elgondolkodtató és szorongató déja vu-élmény is színezi. Mintha a *Bűn* újból visszaváltóznék »sorsváltó« társadalmi regénnyé napjainkban.”

„Ha 2001-ben kilépünk ...” ismételnénk meg nyolc esztendő múltán Domokos Mátyás szavait, legfeljebb annyit téve hozzá, hogy az ezredeleji Kovács Lajosok seregében több a román mint a magyar szó, s kopottabb a gúnya. A kacsalábon forgó (és vérebeikkel őrzött) várak serege pedig messzire kiterjedt immár a Törökvérszi út fölött, fel a Gugger-hegy oldalán, el egészen a kilátóig, hatásosan cifrázva és gátolva a látványt, amiben a *Bűn* házépítéstől szenvedő hőse, dr. Horváth Endre még sokkal lentebbről, a Törökvérszi útról gyönyörködhetett.

Kulcs-pillanat ez a regényben, és a regény értelmezésében, hosszan idézi hát Domokos Mátyás: „»Az úr a két karjával a korlátra támaszkodott s egy pillanatig dicsőéges arccal bámult a város felé. Lajosban, ahogy hátulról nézte őt, érzés emelkedett fel, amely sem irigység, sem hódolat, sem elragadtatás nem volt, legalább egyik sem egészen. Az ő agya ezzel a szóval fordította le: az övé. Hogy mi az övé: a ház, a kilátás, Teri, a világ, nem volt megmondva ebben az érzésben. Egyik emberfaj érzése volt ez a másik előtt abban a pillanatban, amikor természetét egy mozdulattal elárulja. Az úr is rajt érthette magát, mert hirtelen hátat fordított a városnak, s gyerekesen Lajosra mosolyodott: – Hát ez szép innen. Ha maga volna az ördög, most megkísérhetne...« – De hát Lajos nem a Sátán jelképes követe a *Bűn*-ben, csak egy szegény ördög, akinek a sorában a metafizikai pillanat: az otthontalanság tényének szociális végzete hat, az úrban pedig az erkölcsi erőfeszítés kudarca. S nem könnyű eldönteni, hogy melyik jár brutálisabb következményekkel.”

Innen már egyenes az esszé útja – József Attila és Illyés néhány sorának találó idézésén át – a végkövetkeztetésig: „Az ezredfordulóhoz közeledve újraolvasva a harmincas évek közepén keletkezett társadalmi regényt, amelyet a közös ihlet hajszálygyökerei kötnek össze József Attila és Illyés Gyula akkoriban írt verseivel vagy Móricz, Nagy Lajos, Kodolányi rokon anyagú prózáival, azt kell megállapítanunk, hogy a *Bűn* anyagának: a társadalmi-szociális síkon megjelenő metafizikai-ontológiai problémának: az emberi világban tömegesen jelenlévő otthontalanság és létbizonytalanság érzésének a magyar életben, úgy tűnik, nincs tartós, történelmi érvényű megoldása.”

A metafizikai-ontológiai síkra emeléssel Domokos Mátyás cáfolhatatlanul igazolja a *Bűn*-nek a maga kivételességében is – sőt éppen így – szervesen és strukturálisan az

életmű egészébe tartozását és jelentőségét, hisz „az emberi világban tömegesen jelenlévő otthontalanság és létbizonytalanság-érzésének” a megfogalmazása az éppen elmúlt század irodalmának sokféle változatban fontos feladata volt.

A *Bűn* ezt a világirodalmi feladatot a kor magyar irodalmával szép összhangban a valóság-hű-variánsban oldja meg: „szerkezete, külső történetének a fonala mindvégig hűségesen tapad a harmincas évek szociográfiai-társadalomtörténeti téridejéhez.” Így „a regénynek csak az egyik, s talán nem is a legfontosabb mozgóatója annak a családi kelepccének az ábrázolása, amibe – Németh László jellemzése szerint – a magát »rabnak és árulónak érző férfi« kerül.”

Telitalálat ez is, a *Kalangya*-ban 1938-ban megjelent *Tanú-évek* 9. része igazolja. 1934/35 teléről ír itt Németh László, amikor a vároldal egy kicsi kétszobás lakásába költöztek, ahol eszméihez és terveihez illő egyszerű és szegényes körülmények közepette végre újra, mint szerelmük hajnalán, boldogan élhettek volna, ha be nem szivárogo otthonukba egy szánandó bejárónő s szörnyű férfi-tartozéka formájában, s nem döbentti az író lakásukból kilépve nyomban az országra nehezedő iszonyatos nyomor. „Sem a háború alatt, sem az előző években nem értünk el ilyen nyomort. A mai viszonyok [1938] virulók ahhoz képest. S elértük már a legrosszabbat? Az ember, mint mindenből, a környező nyomorból is annyit bír el, amennyit megszokott. Ami megrendít: nem a lét, hanem a változás. S most az egész társadalom mintha ketté akart volna szakadni; [...] az Ilona utca velünk, boldog fizetésekkel sonkák és sajtók illatárjában szállt föl, a Batthyány utcai udvar pedig rohamosan süllyedt, zuhant lakóival lejjebb és lejjebb. A két szétvált világ között már csak néhány bejáróné kalimpált, mint a miénk is, egy rossz mosogatórongyon függve. Engem az a rohamosan nyomorodó nyomor kezdett megviselni. A szociális nagylelkűsködést mindig megvettem. Azt az okoskodást sem fogadtam el, hogy mert sok a szűkölködő, nekem is le kellett tennem a magam szerszámát – s küzdenem a szűkölködőkért. A társadalmon mindenki ott segíthet csak, ahova a képességei állították; s ha a *Tanú* egy emberin érző, nagy látókörű elitet teremt, az a szűkölködőknek is nagyobb haszon, mintha én beiratkozom valamelyik népművészeti cégér alá. Ez a sebes, vízársterű nyomor azonban más volt. Ha pályából nem is vetett ki, megnövesztette fogékonyságom minden iránt, ami a közcsapásra segítség, s tőlem sem egészen idegen. Az önképzés építőanyagaiból mind többet voltam kész a mozgalom lángjába vetni.

S a mozgalom, mintha neki is a válság csinált volna szelet, egyre több alkalmat kínált az áldozatra. ...”

A *Bűn* írásának idejére (1936 nyara) Németh már szakított a mozgalommal; a *Tanu* 1935. évi második számában (június) megjelent *San Remo-i napló* összegezi leszámolásának történetét (vagy meta-történetét?) reményeivel. De „a rohamosan nyomorodó nyomor” ébresztette megviseltséget és a személyesen vállalt felelősséget hordozta tovább.

1935 november 1-én „a Németh család beköltözik a Törökvesz út 41. szám alatti még alig kész villába. A részben kölcsönpénzből épült ház nemcsak a kölcsönfizetés anyagi felelőssége miatt, hanem azért is irritálja Németh Lászlót, hogy a kert-Magyarország, a minőségiszocializmus terve helyett – amit a Kecskeméten kapott kis telken akart elkezdni – a középosztályba süllyedt. A *Bűn* című regényének ez az építkezés, ez a problémakör az indítéka. A család, a gyermekek viszont végre elfogadható, állandó lakhelyhez jutnak.” (Lakatos-Kronológia I, 141.)

A *Kronológia* hűvös szavai tán még jobban kiemelik azt a személyességet, ahogyan Németh László a növekvő nyomor miatti megviseltséget felelősségként, saját bűneként vállalta. A regény korabeli kritikái több-kevesebb értetlenségükkel azt mutatják, hogy kevesen követték. Talán csak Fülep Lajos fogható hozzá, aki Kner Imrével folytatott levelezésében ismételtén visszatér a személyes felelősség kérdésére. Fülep a nyomor elleni szenvedélyes felháborodásában egészen odáig elment, hogy – akaratlanul – majdnem megbántotta barátját, aki okos gazdasági érvekkel – s úgyszintén személyesen vállalt felelősségből – a tőke tisztességes működtetését vélte és védte – ahogyan ma mondanánk – a „fenntartható fejlődés” egyetlen reális útjaként. Két malomban örölnék, összegezte végül vitájukat Fülep. A gazdasághoz nem ért, ahhoz nem szól hozzá, barátját – két-három egyikét azokban a nehéz években – pedig nem mint „tőkést” becsüli és szereti, hanem mint a mai világban kivételesen ritka tisztességes és jó embert. S épp az lehetne a megoldás, ha mindenki, vagy legalább a többség, a maga helyén úgy cselekedne, mint ő. „Hiszen ha minden vállalkozó – írja 1938. V. 4-én – vagy munkáltató úgy tett volna, mint Ön s Önök, akkor szociális kérdés, osztályharc stb. ma ismeretlen fogalmak volnának.

De hát milderre én nem gondoltam s különben nem az Önök viszonyában munkásaikhoz stb. Számomra egész másról van itt szó.

Mikor én 3 millió proletárt emlétek, akkor Ön a »szocializmus« szót írja le. Én nem vagyok szocialista és nincs semmiféle szociális teóriám. Azért nem értjük meg egymást, mert két különféle szférában beszélünk: Ön gazdasági kategóriákban, én ember-kategóriában. Én csak azt nézem, hogy 3 millió nyomorgó van és senki se tette meg értük a tőle telhetőt. Senki – és itt aztán nincs kivétel, se Ön, se én – nem tettünk meg *mindent*, amire képesek lettünk volna, persze nem béremeléssel stb., hanem egészen másképp. Az evangéliumban az van: »Aki jobban szereti nálam apját, anyját, családját ...« stb. – erről van szó! S nekünk mindnyájunknak volt valamink, ami közelebb esett hozzánk, mint azok a nyomorgók.»

„Ha azt érzi levelemben – válaszol Kner Imre V. 9-én, hogy lelkiismeret-furdalásom van, abban igaza van. Olyan értelemben, ahogy Ön írja, igenis teljes felelősséget érzek magamban azért a három millióért, amellyel mindig szolidárisnak éreztem magam mint ember, mint kortárs és mint állampolgár is. – Most újra átolvasva hosszú leveletem, csak azt látom, hogy talán ezredszer felsorakoztattam magamban annak a számtalan kísérletnek az emlékéit, amely éppen arra irányult, hogy kivegyem a részem az értük való munkából.

A félreértés másutt van közöttünk. Ön csakugyan próféta, én pedig nem vagyok sem közgazdász, sem szociológus, sem politikus, hanem dolgozó polgár, aki kisgyerekek[kora] óta harcol a realitásokkal, – de amellet a saját érzelmeivel is. – És egy életnyi keserves kísérlet és kínos tanulság árán kellett rájönni arra, hogy a legridegebb közgazdaságtudománynak van itt is igaza. Senkinek sem lehet adni semmit, mert minden csak annyi van a világon, amennyit egy-egy társadalom megtermel magának. És akit megterhelnek azzal, hogy ellenérték nélkül kell adnia, annak erején felül kell dolgoznia, érdemtelen akadályokkal és terhekkkel. Akit pedig megnyomorítanak azzal, hogy adnak neki, anélkül, hogy ezért ellenértéket kelljen adnia, attól elveszik az emberségét, megalázzák és a végén életképtelenné teszik. [...] Az az érzésem, hogy a szocialistáktól a legjobboldalibb pártokig mindenki az Ön igazságát és az én igazságomat kerülgetik, – s most, amikor a kétségtelen számok, tények, adatok bizonyítják, hogy a gazdasági

helyzet, sőt ama három millió egy részének helyzete is erősen javult, – az izgalom azért fokozódik, mert sokan nem akarnak még szembenézni ezzel az igazsággal. –

Nem adni kell ennek a három milliónak, nem »segíteni« kell rajtuk, hanem meg kell találni annak a megoldását, hogy állandóan csereértéket előállító, hasznosan dolgozó tagjai legyenek a nemzeti szervezetnek, – akik meg tudják szerezni az ehhez szükséges kulturális javakat, megvetvén alapját a további folytonos fejlődésnek. Amíg ez meg nem történik, addig a nemzet története sem igazi története a nemzetnek, mert az egész nemzeti élet csonka élet.”

Kner levelére Fülep – személyes találkozásukat remélve – csak XII. 1-jén válaszolt. „Az újabb állapotok – mint előre látható volt – megromlottak, mint ahogy, nézetem szerint még romlani fognak. Gyakran és nagy szorongva gondolok Önökre, akik a sok tehetségtelenségért és gonoszságért a legfőbb kvalitás birtokában s a legártatlanabbul szenvednek. Egyébként, amint már írtam, mindnyájunkra sor fog kerülni, ránk is.

Levelének egyébként minden elvi szempontjával ellentétben állok (a személyiakkal tökéletesen egyetértek), különben mikor Ön felháborodik azon, hogy a nincstelenség ingyen, munka nélkül kapjanak valamit. És aki beleszületik, aki örököl? Vagy – vagy! Vagy mindenki, vagy senki! De idetartozik a tanulás lehetősége is, amit legtöbbször ingyen kapnak – és nagyon sokan sose szolgálnak meg.

Ha semmi gyakorlati haszna, sajnos, nincs is az én barátságomnak, szeretném, ha megérezné, hogy ha lehet még jobban Önökkel vagyok, mint valaha.”

Kner Imre nyomban (XII. 3.) válaszol, s az országot, s őket mint „megzsidótörvényezettéket” külön is sújtó gondok és félelmek rövid, objektív sorolása közben vitájukra is kitér: „Íme: világosan látható, hogy miként kergeti el az extenzív mezőgazdasági és az ipari mellékkereset hiánya erről a legmagyarabb vidékről az embert, miként csinál belőle városi gyülevészproletárt. És akkor bennünket, akik a legnehezebb viszonyok között, a legsúlyosabb személyi áldozattal is megmaradtunk a faluban, éppen úgy elér a végzet, mint mindenki mást. Kivételes elbánást nem is igényeltem soha. De meg vagyok győződve, hogy a pusztítás teljesen irracionális, a kezdeményező erő, a vállalkozás végzetes pusztulására fog vezetni s ha az állami szervek esetleg egyet s más pótolnak is, nemgazdaságos termelésükkel, rossz bérpolitikájukkal, állandó, közpénzekből pótolandó deficitjükkel csak az ország további elszegényedését fogják okozni.”

Fülep Lajos is hamar (XII. 6.) válaszol: „... azt hiszem, a dolog lényegében aligha vagyunk ellentétes nézetben. Nekem eszem ágában sincs az ipar, kereskedelem stb. államosítása. Az én elvem csak az, hogy itt mindenki megélhessen a munkájából, *ami szerintem nagyon is megoldható*, s ebben nem holmi »érzelmi álláspont« vezet, hanem a legrealisabb megfontolás és benne az is, hogy legalább életemben nem óhajtok Hitler úr alattvalója lenni, amitől a mai ország nem tud megvédeni, de egy gazdaságilag megerősödött ország, s egy testben és lélekben megerősödött nép talán igen. Nem él ma senki, aki a nemzetiségi és felekezeti elfogultságtól, a nacionalizmustól (= imperializmus) nálamnál szabadabb – a kapitalizmus nem véd meg tőlük, de a nyomorult, éhező tömeg szintén nem: dolgozó, élni akaró tömegek kellene, akiknek a gondjuk a munkára legyen, ne a rombolásra, akkor talán még megmenekedhetünk. Enélkül bizonyosan elveszünk, tutti quanti.”

A levelezés a gyorsan sötétülő politikai atmoszférában földközeli, Kneréket közvetlenül létükben fenyegető gondokra fordul, de Kner Imre még így is, még most is barátja gazdasági felvilágosítására gondol: „milyen fontos volna az, hogy az Önfajta emberek tisztán lássanak gazdasági dolgokban s tudják, mit és milyen módszerekkel

lehet csakugyan realizálni is.” (XII. 9.) S a következő „fordulóban” újra visszatér a kérdésre; az újabb, második zsidótörvény előrelátható gazdasági hatásaival összefüggésben. „Nem akarom Önt tovább izgatni ezekkel a dolgokkal, de fenntartom magamnak, hogy később egyszer, ha lesz rá még idő és lehetőség, írjak egy hosszabb, kimerítő levelet. Hígyje el, hogy mindig őszintén és igazán voltam magyar, hogy mindig, őszintén és igazán jót akartam, hogy mindig és igazán csak eszköznek tekintettem a pénzt általam nagyon komolyan tartott és érzett célok érdekében, s hogy kis gyerek korom óta ugyanúgy és ugyanazt láttam kivezető útnak, amit Bonn is kifejt, (az ő könyvét küldte el Fülepnek nemrégiben): mennél több önálló munkára képes embert, önálló munkakörben, mennél szabadabb és emberségesebb társadalmat, s azoknak, akiket a tőkekoncentráció, a feladatok természete, a saját képességeik bérmunkára kényszerítenek, mennél szabályozottabb és biztosabb munkafeltételek, amelyek egyenletesen emelkedő módon nyitják meg számukra a fogyasztás és választásuk szerint emberséges életmód lehetőségét. Szerintem csak ez a megoldás lehetősége és útja és csak ezen az úton kellett volna elindulni már 1900-ban vagy 1910-ben, ha nem sokkal előbb, de az az érzésem, hogy most már helyrehozhatatlanul késő van s minden, ami történik, éppen ennek ellenkezője irányában történik. Még akkor is, amikor ezt akarja csinálni, s bontatlan csavargatja a gépezet csavarjait, mert nem ért hozzá.” (1938. XII. 19.)

Ez is ide látszik a rózsadombi villák mögül Domokos Mátyás Moszkva téri kilátójából.

1938-ra tovább bővül a bűn. A három millió koldus mellé kezdenek felsorakoztatni sokszázezer zsidóként kiközösített magyart. „Kezdenek”, írom bizonytalanul, mert kellő társadalmi egyetértés vagy legalább közöny híján a hatalom egymagában aligha tudta volna a zsidótörvények és a munkaszolgálat embertelen rendszerét megteremteni. És ennek az újabb bűnnek akkor már krónikása sem akadt. A lehető, leghszerencsétlenebb történelmi szituációban realizálódó revíziós törekvések és németbarát kormányok az országot a földrajzi helyzete által meghatározottnál sokkal nagyobb mértékben sodorták a háborúba, újabb ártatlan százazreket követelve és vetve oda áldozatul. És megint *nem* kizárólag csak a hatalmat terhelte a bűn. De kortárs híradás, egy újabb *Bűn*, erről a nyomorúságról, erről a másik magyar tragédiáról sem íródott (amely különben logikus folytatása és szerves része a zsidónak minősített honfitársaink ellen elkövetett bűnöknek).

A szókimondás és a bírálat kötelességéről azonban nem feledkezett meg az irodalom ekkor sem; elég ha emlékeztetünk itt a *Jónás könyvé*-re; vagy a rokon *Talán a vízözön...*-re; „Megengedné-e, hogy gyermekeink / gyermekei, gonosz új iskolák / neveltjei már nevét is felejtsek / annak, ami előttünk szent ma még / s amiért annyit küzdtenek apáink?” A késői Babits versek szinte még mintha rímelnének is valamiképpen a *Bűn*-re; „Bölcs koldusok a szemételepen / háltak s a mély szemétkébe takarózva / megfagytak... S a legborzasztóbb, hogy már a tavaszt sem / szabad kívánni! ...” Németh és Babits keserű polémiaja mintha feloldást nyerne ezekben a versekben. Babits késői versei a harmincas évek társadalmát és politikáját bíráló művek – Domokos Mátyás is említi néhányat *Bűn*-értelmezésében – betetőzéséül tekinthetők.

A *Bűn*-ben mindenesetre nem elsősorban társadalombírálatról és nem is csak a nyomor bemutatásáról van szó, hanem egy igazságtalan és elfogadhatatlan társadalmi szerkezetben elfoglalt viszonylag kedvező státusz miatti rossz életérzésről, mások bűne miatt érzett és vállalt lelkifurdalásról. Amit Fülep Lajos tömören (és prófétai kíméletlenséggel) úgy fejezett ki, hogy „nem tettünk meg *mindent*, amire képesek lettünk volna.”

Ez a „nem tettünk meg mindent” a *Bűn* nézőpontja, nem holmi „*alulnézet*”. Ebből a nézőpontból szemléli az egész magyar világot. Nem elsőként különben a magyar szellemi életben, hisz csoportosan valami efféle munkált a tizenkilencedik századi reform-nemzedék főuraiban s nemeseiben, s az ebből felgyülemelő és összegeződő energiáknak köszönhetően aztán nem utolsó sorban szép eredményeit nagyon sokáig a század honi politikája és gazdasága. És nem korlátozódott ez a jóféle lelkipurdalás a politika terére. El kell csak olvasni, hogyan ír, milyen személy szerint átértzett szégyenkezéssel, milyen magára is vonatkoztatott büntudattal Eötvös József, amikor külföldi matematikusoktól kell tudomást szereznie – az Akadémia elnökeként – a Bolyaiak nagyságáról!

Alljunk meg itt és nézzünk körül újra Domokos Mátyás ezredvégi Moszkva-téri kilátópontjáról. Hol akad ma, az okkal-oktalanul annyit emlegetett „harmadik évezred” elején, író vagy politikus, aki személyesen átélt és vállalt szégyent és büntudatot tudna érezni akár a legcsekélyebb mértékben a kiszoruló, a kiszolgáltatottak, a nyomorgók nyilvánvalóan növekvő tömege miatt? És ami ezzel elválaszthatatlanul összefügg: a párt-Csák Máték és Csák Máté-pártok pazarló grasszálása miatt? A mai dr. Horváth Endrének és Kovács Lajiknak sincs hova fordulniuk. A társadalom „kettészakadása” persze megállapítatik sőt hangoztatatik, sajnálatos (és „leküzdhető”) tényként, de még ez is többnyire csak párt-politikai tőke „gründolására” használtatik; akár a közpénzek „felzárkóztatás” ürügyén történő „allokációja”. Egyetlen felelős politikai vagy „kommunikációs” vezetőembernek se jut eszébe, hogy éppenséggel személy szerint ő is felelős lehet a kettészakadásért, ha nem másként, hát cinikus hallgatásával és „toleranciájával”; a mindenért csak a „negyven év”-et meg az „ellenzék”-et hibáztató handabandázásával. Egyetlen vezető ember nem akad, aki azzal kezdené, egyetlen neves író nem azzal nyitja ki a száját, hogy „nem tettünk meg *mindent*, amire képesek lettünk volna”. Hangzatos szavakban persze nincs hiány. Harsonáznak vidékfejlesztésről, mezőgazdasági eredményekről, a nyugdíjak kegyes „emeléséről”, családpolitikáról (utóbbiról nem egészen jogtalanul). Pazar(ló) tűzijátékok ragyognak ünnepélyes alkalmakból „az ősmagyar égre”, petárdák és pezsgőspalackok puffognak, zászlók lobognak, lovasok feszítenek korbáccsal a köztümbökben, s a nép egy része szórakozik és élvezi. Többnyire azok, akiknek a nagy kettős millenniumi *panem et circenses*-ből jut elég „kenyér”, persze éppen nem csak az imádságbeli „mindennapi” formájában. És nem akad író, aki releváns műben, versben vagy regényben személyesen átélt és vállalt szégyenkezéssel szemére hányná a „rendszernek”, ha már nem is nevesített nagyságoknak a bűnt: elnyomorodás és túlgazdagodás egymást feltételező – vagy egyenesen megkövető – antiökonómiáját.

Mert összetartoznak, és csak ez az összetartozás magyarázhatja meg a *Bűn*-ben az általános lelkipurdalás-mentességgel szembehelyezkedő írói lelkipurdalást. A regényben ugyanis nem, még tán nem is elsősorban dr. Horváth Endre és Kovács Laji párbeszédéről van szó (mert érvényes dialógus ez; nem elbeszélnek ők egymás mellett, bár csakugyan két malomban őrölnek). Felsorakoznak a *Bűn*-ben az úri világ, a keresztény magyar társadalom polgári képviselői a nagykapitalistától el egészen a már majdnem nyomorgó kisvállalkozókig, és megjelennek a cselédektől az „elesős emberig” a különböző rendű és rangú kiszolgáltatottak és kihullottak. Körkép tehát a magyar illetve a fővárosi társadalom felsőbb, közepesebb, alsóbb és legalsó részeiről. Regisztrálja a *Bűn* azt is, hogy a nagy kettészakadás nemcsak két részre homogenizálja a társadalmat, hanem elvégzi a maga romboló és embertelenítő hatását, fent és lent egyaránt. A fennmaradásért vívott kegyetlen küzdelem egymással fordítja szembe a szegényeket, sokszor (mint Lajit és nénjét) szándékuk és érzésük ellenére; s a nyomorúság ugyanúgy

megtalálja a maga mentségeit és bűnözési formáit, mint a társadalom felsőbb rétegeiben a dúsgazdagság és a pazarlás. A társadalom egyetlen egész, formák és életmódok egymásbafolyó hierarchiája; dinamizmus, ahol a szélsőbb változatok legfeljebb kicsiny százalékban elviselhetők. Csak szélsőségektől többé-kevésbé mentes diverzitásban képzelhető el a társadalom úgy-ahogy ép funkcionálása; csak ilyen társadalomban lehet szó hatékony társadalmi létráról, esélyegyenlőségről, ész és tisztesség kiválogatódásáról, a változó gazdasági és politikai körülményekhez való idejekori alkalmazkodásról. A kettészakadó társadalmakban megjelenik a korrupció, a protekcionizmus, a kontra-szelekció, a klánok uralma, a maffiagazdaság és a maffiapolitika, az egymással ezer szálon szövődő előkelő és hétköznapi bűnözés. A társadalom színes sokféleségét előbb-utóbb felváltja a bűn monokultúrája. Olyan ez, mint a természetes diverzitásától megfosztott ökoszisztéma, ahol a szünbiológiai történésekből és folyamatokból kihull a teremtő sokféleség, a maga sérüléseket kiigazító, stabilitást biztosító, fejlődést lehetővé tévő hatásával.

A társadalmak „szüindinamikájában” azonban még nagyobbak és nyugtalanítóbbak a kérdőjelek, mint az ökológiai rendszerekében. Utóbbiak esetében eligazít valamelyest a természetes szelekció, még ha inkább csak név illetve szerencsés metafora is arra a finoman bonyolult és még távolról sem megértett populációdinamikai játékra, amely a diverzitás talaján kialakul az individuumok sok szintre tagoltan megjelenő sokféle kapcsolataiból, valamint kölcsönhatásaikból a környezeteikkel. Erről a teremtő sokféleségről szól Juhász-Nagy Pál életműve, és ezeknek a bonyolult folyamatoknak a megértési-értelmezési kritériumait tárgyalja *Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai* című könyve. Innét a jelen cikk címe, a „hiány”, a „szükséglet” és a „feladat” rávetésével Németh László könyvére.

De csak eddig ér a kölcsönzés. Az ökoszisztémák, amíg az ember nagyon beléjük nem ront, robusztos önfenntartó rendszerek, belülről vezéreltek. Az emberi közösségeket ellenben, úgy lehet már az első kezdetleges főnökségek óta, mindig kívülről és felülről vezérlő valamilyen vezető akarat. Itt csak individuumok mondhatják el magukról, s inkább csak dacos óhaj vagy panaszsképpen, hogy: „Az én vezérem bensőmből vezérel!” Dehát nem épp azt a szabadságot megteremteni lenne a politika és a gazdaság feladata, amely a bensőjükből vezérelt emberek autonóm közösségeinek szülne rendet? Ne tessük magunkat: nincs ilyen gazdaság és politika. A gazdaság a pénzről, a politika pedig a hatalomról szól, állítják csaknem egybehangzóan politikusok, közigazdászok, filozófusok. Pedig nem csak arról. Szól valami egyébről is, ami nem írható le ilyen egyszerűen, amit megnevezni is bajos, de tán olyasmi, amit Machiavelli „virtù”-ként tisztel, mint az előrelátó fejedelmi gondoskodás és a sokféleségében is, sőt éppen így az egész közösség, gazdagok és szegények javát szolgáló organizációs erő pregnáns és sohasem (nagyon) terhes megnyilvánulását (melynek, mondani se kell, semmi köze semmiféle „erény”-hez vagy pláne „erkölcs”-höz). Hobbes földhözragadottabban és némi borús derűlátással nagyjából ugyanezt tárgyalja *Leviathanjában*, mint egymást-kiirtásuk megelőzése érdekében „benső vezérlésük” jókora részéről lemondó individuumok „kollektív autonómiáját”. Montesquieu azután a több évszázados francia törvényészeti autonómiák talaján és az Ész fényeinél jogilag is megalapozta ezt a *virtù*-t, kiegészítve még valami nagyon fontossal, valamivel, amit József Attila tömören a „bensőmből vezérel” sor után mond el: „Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel, / nem kartoték adat. / Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,...”

Ennek a bensőből fakadó rendnek a hiányáról szól a *Bűn*: egyetlen ember állampolgárként átélte rosszérzésében tükröztetve egy egész ország „mérvadó” felsőbb részének felelőtlenességét, és alsóbb rétegeinek fokozatokban növekvő megfosztódását a másokérti és önmagukérti felelősségvállalás lehetőségének a morzsáitól is.

Vagy ahogyan Kovács Lajos reményvesztett munkanélkülivé váltan összegez, útra készen a megépült házból, dr. Horváth Endre sikertelen öngyilkossági kísérlete után: „Lám egyszerre hajtotta ki őket a bűn, amelyről az úr beszélt. Őt gyalogosan, az urat mentőautón. De a kalocsnis fiatal emberek tovább táncolnak ebben az évben is. Az Isten tudja, hány esztendőben még.

Pillanatra megállt. Egy rándítással a másik vállára is ráigazította a zsákot, s lenyalta a szája szélén ülő nedves hópihéket.”

2001. január



SZŐNYI ISTVÁN RAJZA (1942)

KRISTÓ NAGY ISTVÁN

A szorongó Németh László

Nem egészen új történet, hiszen Kodolányi megírta a *Visszapillantó tükörben* – ám tudtommal senki nem figyelt fel rá s a részletek ismeretlenek. Am igazolhatom, hogy „halálosan” komoly volt az ügy. Az ötvenes évek elején (személyi, erkölcsi, politikai okokból s írói mellőztetése miatt külön is) végsőkéig elkeseredett Szabó Lőrincnek támadt az a hősi „egzisztencialista” ötlete, hogy a rendszer túlkapasai elleni tiltakozásként a legjobb magyar írók egyszerre legyenek öngyilkosok! Hamar megnyerte Némethet az elképzelésnek. Együtt fordultak Illyéshez. Ekkor már tudtam a dolgról, de hiába bíztam az ő józan „paraszti” eszében, Németh szerint lelkesedett a heroikus kiállításért. Nyilván megjárta az egyetértést, hogy időt nyerjen s apródonként beszélje le őket. (Ami egy merev ellenszegüléssel nem okvetlen lett volna eredményes? Nem tudom.) Nekem a hajam szála is égnek állt, hiszen a mérgec beszerzését Németh vállalta, s nekem, a gyógyszerésznek továbbította. No, nyilván akkor sem lett volna semmi, hogyha Kodolányi dühödten ellent nem mond az őt kapacitáló Szabónak, aki közben még egy-két második vonalbeli író-tűvészt is megnyert a tervnek. Mindegy – ilyen gondolatokkal még kacérkodni is veszélyes volt.

Abban csakugyan mindig egyetértettünk, hogy nem a halál a legrosszabb. Németh jobban félt a szenvedéstől, megaláztatástól, a megtörettetéstől. Hiába vigasztalta magát Epikurosszal: „A fájdalom nem időzik szakadatlanul a húsban, hanem az éles fájdalom csak igen rövid ideig van jelen.” A szenvedésre is készülni akart s erről is van még egy tragikusan groteszk történetem.

Anyámtól hallottam, tehát hitelesebb, mintha magam éltem volna át, mert nekem mindig megvolt a hajlamom az irodalmár kiszínezésre, kikerekítésre, stilizálásra. Szóval Némethnek egyszer szörnyen fájt a foga. Ki kell húzatni – döntötte el, és a szomszéd utcából áthívatta szeretetreméltó házi orvosunkat, nagy tisztelőjét, a dilettáns író: Tornyai Jánost. Az szabadkozott: ő nem fogorvos. Németh kötötte az ebet a karóhoz: minden orvosnak kell tudnia fogat húzni: no meg hallotta is, hogy Tornyai húzással is foglalkozik. Az végül szomorúan vette elő a fogóját s az injekciós fecskendő, meg a novocain ampullát. De Németh tiltakozott: érzéstelenítés nélkül kell! És meg is magyarázta: mi lesz, ha egyszer megkínózzák; szeretné kipróbálni, milyen a testi szenvedés. A foghúzás rossz, de nem veszélyes, rajta hát! A jámbor kolléga mit tehetett: nekiveselkedett. Igenám, de a fog betört, az íny vérzett s ők kínozták egymást; egyik jobban sápadt, mint a másik, egyik jobbra ájult, a másik balra; szegény anyám is a fejét fogta ilyen szörnyű cirkusz láttán.

Azt már nem tudom, miként végződött a tragikomikus kísérlet, de csak az nevesen, ha kedve van, aki az egész háttérrel fel tudja idézni magában s hozzá a lelkek dúltóságát, amely ilyesmire készítetett...



FÜZI LÁSZLÓ

Az Irgalom

NÉMETH LÁSZLÓ UTOLSÓ REGÉNYE

Az *Irgalom* című regényben bemutatott történet megírása szinte egész életében foglalkoztatta Németh Lászlót. Képzletét erősen fogva tartotta az általa nagyra tartott apa hétéves hadifogságának regényes története, ezt a földrajzban és történelemben is tudósként elmélyülő apa elbeszélései még rejtélyesebbé formálták, nem beszélve arról, hogy az idősödő apa elbeszélései, majd pedig a háborúval és a hadifogságának éveivel foglalkozó emlékirata a történeteket kitörölhetetlenül a családi történelem részévé tették. De ha nem is lett volna ez így, Németh akkor is emlékezett volna mindenre, hiszen apja távolléte a kamaszkorára esett, ekkor zajlott anyja általa közlő szemlélt „kalandja” – sajátos ráadásként pedig vegyük figyelembe azt is, hogy minderre szellemi eszmélkedése időszakában, a forradalmak és az azokat követő ellenforradalom időszakában került sor, akkor, amikor ön maga szellemi feladatát kialakította.

A történet megírásának vágya apja hazatérésekor, a csóti táborba írt levelében került fel benne először. A levelet az apjának való bemutatkozás, szellemi felajánkozás részeként írta, önmagára, a maga szellemi fejlődésére akarta vele ráirányítani a figyelmet, a család békéjét, majd hogyan derűjét – hogy ezt a regénnyel kapcsolatba hozható kifejezést használjuk, noha a hazatérő foglyot fogadó derű ugyancsak álságos volt – a „hűségesen váró Pénélopeia” emlegetése volt hívatott jelezni. Ezt követte a nagy elbeszélő rohamában írt *Télemakhosz* című elbeszélése, majd pedig, a *Gyász* megírását követően, az *Irgalom* első változatának papírra vetése, ebből a változathoz – övé a kifejezés – hetven hasáb készült el, ezeket az oldalakat nem ismerjük, mivel a háború alatt elkallódtak. Így csak annyit tudunk, hogy ekkor már az irgalom kifejezés szerepelt a regény címeként, s hogy a főhős nőalak lett volna, harmadéves orvostanhallgató lány, ahogy a későbbi regényben is. Németh még annyit mondott el ennek a „változatnak” a hősnőjéről, hogy a *Gyász* elektrai hősnőjével szemben „antigonei alak, aki a hazatért apa iránti felelősségérzetben kap lényét kibontó feladatot”. Világának antinomikus vonásait ismerve, az akkori *Irgalom* hősnőjéről, nevét nem tudjuk, valóban feltételezhető, hogy szemben állt Kurátor Zsófi büszkeségével, s hogy a nemességét kamatoztatva talált feladatot a világban.

A regény megírását nyilván a *Tanu* világának kiteljesedése akadályozta meg, akkor már nem csupán Németh formálta a maga műveit, hanem azok is nyomot hagytak rajta, s szellemi-alkotói mozgásterét is meghatározták. Ám amikor erről beszélünk, nem feledkezhetünk el az *Irgalom* történetének személyes vonatkozásairól sem; így a történet személyessége sem engedte annak megírását. Igaz, Németh kísérletet sem tett arra, hogy a mű szellemi kihívását más környezetbe, történetbe ültesse át, ahogyan azt számos alkalommal megtette, jó néhányszor láttuk, hogy a történelemben szinte kereste azokat a helyzeteket, amelyekbe az őt uraló feszültségeket átültethette. Feltételezhető, hogy a történet személyessége tartotta fogva, így kívánta bemutatni szellemi világának gazdagodását, érettségét, még inkább pedig azt, hogy az emberekkel, a világ-

gal kapcsolatos fenntartásait, elkülönülését, az általa használt kifejezést kölcsönvéve: iszonyát legyőzte. Annál is inkább, mert ez az iszony ebből a világból eredt. A megkészettség, a folytonos halasztódás magyarázatát az *Irgalom* világától különböző léthelyzetek eluralkodásában láthatjuk, Németh a műveiben nem egyszerűen történeteket írt meg, hanem önmaga emberi-gondolkodói léthelyzetét rögzítette.

Németh László édesanyja 1957. május 31-én halt meg, Németh ezt követően, már 1957. június 8-án jelezte Illés Endrének, hogy foglalkoztatja az *Irgalom* megírásának terve – közös múltjuk megragadásaként is, ezzel arra utalt, hogy egy időben jártak az orvosi egyetemre. Ettől a pillanattól kezdve az *Irgalom* megírásának történetét a regény regényeként látjuk magunk előtt, ám ennek a regénynek csak néhány mozzanattal tudunk foglalkozni. A „második” regénynek másik szereplője Illés Endre volt – Németh régi barátja, számos munkájának első olvasója és a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője. Németh az *Irgalom*ról főképpen a hozzá írott leveleiben beszélt, ezekben a levelekben nemcsak a regény megírásának külső körülményeiről, az írással való viaskodásának különböző stádiumairól írt, hanem a regény gondolati rétegzettségéről is.

A regény írását Németh 1957. június 19-én kezdte el, gyors munkára készült, úgy tervezte, hogy augusztus végére már a teljes regény olvasható lesz. Azzal a gyorsasággal szerette volna tehát megírni ezt a regényét is, mint amelyikkel annyi más munkája készült, vagy ahogy a *Tanu* megszületett és első számai megíródtak. A regény szinopszistát még 1957 júliusában megküldte Illés Endrének, ő aztán ezt követően évről évre szerepeltette is a munkát a *Szépirodalmi* tervei között. Ugyancsak 1957 júliusában írta Németh Gulyás Pálnénak: „... egy regény írásába keveredtem (*Irgalom*, szép téma, a *Gyász* testvére), s az most sokkal nagyobb teher nekem, mint régen, úgyhogy estére, főleg a fogalmazás, nagyon kiszipolyozza az erőm”. Akkor, amikor Németh Judit férjét, Dörnyei Józsefet letartóztatták, abbahagyta a regény írását, s az év végén pedig hiába ígérte meg Illés Endrének, hogy befejezi a munkát, az eltemetődött, szinte évekre.

A munka első hullámában a hét részből álló regény első két fejezete (Agnes útja az egyetemről hazafelé, beszélgetése egyetemista társaival, Máriával, Halmival és Vetésivel, megérkezése haza, ütközése az anyjával, s anyja udvarlójával, Lackoviccsal, aztán az apja hazatéréséről szóló hír fogadása, majd a hadifoglyok, köztük az apja hazaérkezésének a leírása), s a harmadik rész (az első ütközések anyja és apja között, a tükrösi út) fele készült el. 1962 májusában, egyik naplóbejegyzése szerint már önmagától is azt kérdezte, hogy miért nem fejezi be ezt a regényt. „Az *Irgalom* méri a hanyagságom: a legjobb regényem lehetne, s öt éve áll félbehagyva ... ahhoz, hogy itthon megértsenek, a magyarság jobb részének kell felülkerekedni, megokosodnia; ahhoz, hogy a világ megértse, mit csinálok, a megújhodott magyarságnak kell felmutatni. Nem érdemes hát máson dolgozni, csak ezen... Regénytémáim közül is azok vonzanak, amelyek ennek az emelkedésnek lehetnének az iskolái: az *Aranykor* például. Vagy ha az már nem az én nagyságrendembe eső volument kívánna; az életrajz legalább, amelynek a nagyobb része megvan, s tanulságok poklán-purgatóriumán vinne fel – addig a szomorú s mégis szép félgyőzelemig, amelyben most agonizálok: küzdök és haldoklok”. Ez a bejegyzés önmagában is jelezte, hogy 1957 után miért nem írta tovább a regényt: a történetből kibomló mondandó mögé nem tudott odaállni.

1962-63 telén aztán megírta a regény hátralévő részének nagyobbik felét. Domokos Mátyás a *Szépirodalmi Kiadó* szerkesztőjeként 1963 márciusában már azt kérte Némethtől, hogy ha lehet, májusig fejezze be a regény írását. Ez nem történt meg, 1963 márciusában Németh arra kérte Fodor Andrást, hogy készíttessen másolatokat az

1922-es újságokból, ahogy egy másik levelében olvashatjuk, 1957-ben, amikor a regény elejét írta (ebben a részben találjuk a budaörsi csatára való utalást). Egy egész kötetnyi újságot kölcsönöztek neki. 1963-as válsága újra elakasztotta a munkát, így a regény írását 1964-ben fejezte be, ekkor, mintegy utolsó részletként száz-százhusz oldalt írt meg, ahogy a hipertónia-levelekben elmondta, már csak a délelőtti másfél és a délutáni egyórás „műszakokban”. 1964 májusában, dr. Lakatos István, Németh Ágnes második férje a számos nélkülözhetetlen adatot, összefüggést megmutató életrajzi vázlatában írt erről. A családi Volkswagenben Ágnessel ketten szállították Sajkódról Pestre az *Irgalom* „elkészült részének kézirat-tömegét, amit elég gyűrött és összekevert állapotban Németh Ella az egyik szekrény alján talált meg”. 1964 június 6-án írta Németh Illés Endrének: „Mihelyt megint jobban lettem egy kicsit (még egy kéthetes pesti felmenekülés árán is), befejeztem az *Irgalmat*. A befejezés persze csak azt jelenti, hogy végigírtam – a legépeltes, minthogy kb. 30 éves műről van szó, még órási feladat. Azt hallottam, hogy a regény benne van a Ti jövő évi tervekben. Valóban kiadásra kerülhet-e, s meddig kell átadni? A *Kortárs* elkérte folytatásos közlésre, ezzel kapcsolatban mi a kiadó álláspontja, s ha ők, mint ígérik, nyolc számban le tudják hozni, mikorra kell befejezniük?”

Ezzel új fejezet kezdődött a regény történetében, következett a gépeltes, s az olvasása-értelmezése mindannak, amit a regényben leírt. Illés Endre jelezte, hogy a Szépirodalmi akkor is közli a regényt, ha az folytatásokban megjelenik a *Kortársban* (ott végül is részletek jelentek meg), ám erre a levélre Németh csupán utalt – s akkor is majdhogynem értetlenül – a következő levelében: „A kiadó várja az *Irgalmat*???! Nem lenne annak irgalom! Különben is *minden* munkám az övé.” Ezt követően távolabb került művétől. Minden munkája kapcsán megfigyelhettük ezeket a fokozatokat, így talán kicsinyelte is a teljesítményét. Július közepén írta Illés Endrének: „Az *Irgalmat* természetesen megkapod – sőt hamarabb, mint remélhettem, feleségem barátnője, aki gépelni szokott, vállalta, hogy két hétre lejön – azalatt legalább a felét lediktálom neki. Persze különöst ne várj. Ez is nő-regény, nem jobb azoknál – s amikor elővettem (57-ben), mint a legkönnyebb, erőmhöz mért témámhoz fordultam hozzá: összefoglaló ismétlés legrégibb emlékrétegekből. Én épp ezért írom szívesen – kérdés, hogy más, főleg ha ismerős motívumokra ismer, ilyen szívesen olvassa-e? Október elején, ha valami nagy baj nem jön közbe, nálatok lesz a kézirat.” A gépelés azonban nem haladt a tervezett gyorsasággal, a munka végül szeptember végére fejeződött be, ekkor is úgy, hogy Judit készülő kandidátusi disszertációja ellenére átvette a kézirat olvasásának-diktálásának terhét. „Így – írta Németh Illés Endrének – a középső két negyednek csak a javítása maradt rám (ez épp ezért rosszabb kézirat lesz, mert hisz ő mégiscsak megmegtéved a kibetűzésben)”. Ekkorra már megint elvesztette munkájába vetett hitét. „De a sokféle külső gyötrelménél is jobban késleltette a munkát a belső csüggedés – írta. – Amíg írtam a regényt, s csak a célt láttam (hogy érik a nyers, fiatalos erkölcs, egyetlen ember megmentésének a 'kafkai' feladata belátássá – negyven esztendőm fejlődését szorítva hősöm tíz hónapjába), nem értem rá hátranézni, a regény tökéletlenségein rágódni; a javítás, diktálás bő alkalmat teremtett rá. ... Szóval, hogy ez az utolsó munkám (mert azt határozottan érzem, hogy utolsónak kell lennie) még nagyobb gyalázatba fog alámerülni, mint a *Sajkódi esték* s a *Lányaim* óta minden, amit írtam. S hogy most már nincs is mentségem önmagam bepiszkítására; nem hiszem többé, hogy nemzeti szempontból szükség lenne a munkámra, vagy hogy ebben az általános gyors züllésben, elsivárosodásban bármit is segíthetnék vele”.

Nemcsak a szokásos pesszimizmusa miatt írhatta le ezeket a sorokat, hanem feltehetően azért is, mert a diktálás, javítás közben a regény szövege szétesett, s így nem láthatott benne mást, mint irdatlan betűhalmazt, melyből hiányoztak a kapcsolódási pontok. Ráadásul még a „szöveg” sem készült el, még mindig azon tűnődött, hogy azt a részt, ami egy elveszett füzetben lévő rész újraírása volt, nem kellene-e ismét át-fogalmaznia. Domokos Mátyás írta le az *Irgalom* mondandójába is mélyen belevilágító tanulmányában egy 1964-ben Sajkódon tett látogatását. Azért kereste föl Némethet, hogy a kézirat hiányzó oldalait pótolják. Németh akkor még a regény befejező részeit írta, s a következőket mondta az ablakpárkányon lévő kéziratkazalra mutatva: „Ezekből is kifújta mindig egy csomót a szél, valahányszor a nyáron rám nyitották az ajtót. Sokszor egész délutánokat töltöttünk Ellával, míg összekeresgeltük a kertből a szétrepült lapokat. Olyankor is mindig újra kellett írnom néhány lapot, emlékezetből, mert elvesztek, vagy szétáztak a nedves fűben”. Ekkor mondta Németh Domokos Mátyásnak: „Ebben a regényben birkóztam meg az emberiszonyommal.”

A regény gépelt változatát elolvastva Judit néhány, a szükségesnél talán hosszabb részletet talált, ezt megírta apjának, Németh erre a regény megjelentetésétől is vissza akart lépni, s csak Illés Endre meggyőző és pontosan érvelő levele után egyezett bele a megjelentetésébe. Illés Endre ebben a levelében érintette közös múltjukat: „... kísérteties pontossággal, élességgel feltámasztottad medikus éveimet. Hiszen *ugyanakkor*, ugyanazokat a padokat ültük végig, ugyanazt éltük, ugyanazt a levegőt szívtuk. Te Tellyesneiczkyt, Budayt, Bálintot hallgattad (most az *Irgalomból* tudtam meg), én Lenhossékot, Krompechert, Korányit – de például Verebély már mindkettőnk modellje és élménye. Lacikám, köszönöm ezt a varázslatot, a visszahozott időt.” Röviddel később viszont már az egész regény ismeretében írta Némethnek: „Az *Irgalom* a legnagyobb, legszebb, legteljesebb regényed, a *Hamleted*, kegyelmezőbb, nemesebb útmutatással, hogyan is éljünk. Ilyen izgalmas, meredek útra még nem vitted olvasóidat, az *Irgalomban* mindent elmondtál, ami fontos volt neked, nekem – s úgy érzem –, mindannyiunknak.” Ehhez csupán a levél zárásakor tette hozzá: „Lacikám, és most a 'cenzor' kér tőled valamit. (Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában 'sokornyakkendő cenzor'-nak nevezett.) Szóval a cenzor azt kéri: hagyd el a regény utolsó mondatában a *sánta eszméket*, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat – a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani”. Németh belegyeztett ebbe a változtatásba, úgy gondolta, maradjon ott egy hézag, s majd valamelyik kiadásba, mindig a jövőtől várta a művei teljességét biztosító lehetőségeket, beleírják ezt a kifejezést. De nem maradt hézag, Németh a *Galilei* pöre után most sem menekült meg a cenzúrától – miközben, látni fogjuk, a mostani második változat ugyanúgy jobbnak bizonyult, mint ahogy a *Galilei* második változata is jobb lett az elsőnél.

1964 őszén, az Illés Endréhez írott leveleiben többször beszélt a munkájáról, később már nem értelmezte ezt a regényét sem – hacsak nem a pályáját összefoglaló, az életműsorozathoz írott életrajzi vázlatában. Amikor már legyőzte a regényben való kételkedését, így írt Illés Endrének: „A Tóbiás-interjúban idéztem az öreg Vörösmartyt. Esett, felbomló lelkű ember, s a *Vén cigányt* megírja még. »Ha én nem is számíthatok erre a szerencsére« – írtam ottan... De az, hogy felhoztam, azt bizonyítja: mégiscsak számítottam. S most, ahogy ez egy epikus életben megtörténhet: a végén, betegen én is kiemeltém a súlyt, Te legalábbis megnyugtattál felőle. Új, még nagyobb

súllyal próbálkozni, nem volt értelme. Nemcsak mert nincs hozzá erő és idő... Nincs hozzá hit se. Nemcsak ebben a most már mértani haladvány szerint hanyatló magyarságba vetett hitem, de lassan az európai civilizációban is.” Úgy gondolta, művét, teljes életművét lezárta, a Magvetőnél készülő *Kiadatlan tanulmányok* című gyűjtemény után (ez végül csak 1968-ban jelent meg) új könyvet már nem akart kiadni. Ugyan ebben a levelében a *Gyászt* Éjnek vagy inkább Télnek, az *Iszonyt* Ősznek, az *Égető Esztert* Nyárnak, az *Irgalom* című regényt pedig *Tavasznak* nevezte. Kertész Ágnes, az *Irgalom* hősnője valóban Németh László legtisztább, ugyanakkor gondolkodásának frissességét, természetességét is őrző, hajnali nőalakja. Egy másik, az előbb idézettnél valamivel korábban írott levelében így értelmezte a regényét: „Az *Irgalom* arról szól, hogy az élet a jóakarát számára rendkívül terhes, nehezen gázolható (mint ahogy te említetted: káfkai) elem – írta Illés Endrének –, de a végén mégis, az elérhető valami igen szerény eredmény, diadal, ebben a lassú, lankadatlan gázolásban. A regény bőbeszédűsége, a rengeteg kínos részlet: ezt a nehéz közegellenállást képviseli (éppúgy, mint Káfkánál, akiért nem rajongok, a rossz álom ellenállása, – [olvashatatlan szó] – mert minden regény egy rossz álom), s a dráma ott megy át legendába – ahol a harc vele, szélesebb terepen folytatva, sikerre kezd válni, s ennek megfelelően a történet is szoros szurdokból – lapályra, deltára jut. Az ötödik fejezetben ez kezdődik el: ez a szélesebb fronton megindult küzdelem, az egy emberért küzdő szeretet – egyetemes belátással, jóakarattá válása: egy lélek magára találása az irgalomban.”

Fogalmazása nehézkes volt, írása szétesett, több olvashatatlan szót találunk az ekkor írott leveleiben – ebben az állapotban formálta, fejezte be regényét. Am éppen ez a küzdelem, a kifejezésért, a gondolatért, az érzésért folytatott küzdelme teremtette meg az *Irgalom* hitelességét. Végül is 1964 októbere és 1965 februárja között a *Kortárs*-ban jelent meg öt terjedelmes részlet, a regény, nagy elismerést kiváltva, 1965 júniusában, a *Könyvhétre* jelent meg, két kötetben. A megjelenést ismét csak aggodalommal figyelte, *Naplóját* olvasva tudhatjuk meg, mennyire érzékenyen tapadt a rádióhoz, amikor a regény ismertetése hangzott el.

Kertész Ágnest a regény főhősét akkor ismerjük meg, amikor diáktársaival hazafele indul az egyetemről. Az Üllői úton a Nagykörút felé tartanak, a város mozgása, lüktetése és topográfiaja az egész regényben fontos szerephez jut majd, ám ekkor még csak társtalanságukat, egymástól való idegenségüket érezzük. Ágnes némi irigységgel figyeli Vetésit, az ötödéves, magabiztos fiatalembert, fenntartással barátnőjét, Máriát, s szánalommal, talán csak a minden embernek kijáró érdeklődéssel a sánta fiatalembert, Halmi Ferit, aki félig még földije is volt, hiszen apja falujából, Tükrösről származott, „házuk ott lapult a nagy négyholdas telek, a Kertész-porta oldalában, amelyben Ágnes a vakációit töltötte”. A beszélgetés során szóba került a budaörsi csata, innét tudhatjuk, hogy a regény cselekménye a forradalmak után, a királypuccs időszakában játszódik. IV. Károly 1921 őszén tért vissza Magyarországra, a „nemzeti hadsereg” és a IV. Károlyt támogató csapatok 1921 októberében csaptak össze Budaörsnél. A fiatalokat azonban a maguk világa foglalkoztatta, Ágnes rokonszenvet, talán szerelmet is érzett Vetési iránt, egyszer csókolóztak az Orczy-kertben, noha felszínesnek találta, sétájuk közben már érződött, hogy Mária „elszerette” Vetési Ivánt. Halmi Feri pedig – igaz, ezt csak sejthetjük, Ágnes iránt táplált szerelmi érzéseket. Miután Mária és Vetési elköszönt tőlük, Halmi az eddiginél is nagyobb igyekezettel kísérte Ágnest.

Ágnes azért fogadta el Feri kíséretét, mert vele az apjáról beszélgethetett. Az apjáról, aki ekkor már hét éve hadifogságban volt, évek óta hír sem érkezett róla, s akinek az alakját a maga gondolkodásában erősen felnövesztette, „egy barát, akit kor, illetve a vérség kapcsa választ el tőle, s kapcsol össze mégis épp ezért”, gondolta róla. Apja valamikor sétákra vitte, és tanulmányi kirándulásokra, merthogy tanár volt. „Most is hogy előtte van a tükrösi nagypapáéra emlékeztető mutatójaja, amint a Jánoshegyi kilátóról, még a régi fából ácsoltól, a Pesten túli köd felé mutat, s a Naszály ’vetülését’ vagy a mogyoródi csatát magyarázza. A fiúk magyarázat közben néha rá-rásandítanak, s ő olyan tisztává, boldoggá szítta magát ebből a tiszteletből, amelyet a kirándulást rendező, a szigort tréfával helyettesítő tanárról órá is átvittek.” Apja emlékébe kapaszkodott azért is, mert a mellette élő anyját nem tudta becsülni, amióta pedig fiatal udvarlót tartott, csak este járt hozzá haza, akkor is kedvetlenül.

A beszélgetés során Halmi megemlítette – Ágnes úgy érezte, csak azért tette, hogy tovább beszélgethessenek –, hogy hallott valamit a magyar hadifogoly-tisztek hazatéréséről. Ágnes nem hitte, hogy az apja hazatérhet, bár a házukban Bölcskeyné, a házmester néni is a hadifoglyok hazatérésének hírével fogadta, sőt a Távirati Irodában dolgozó egyik lakótól még a hírt is megszerezte, igaz, a hazatérő tisztek névsorát ez a hír nem tartalmazta. Bár Lackovics, anyja udvarlója is erről beszélt, azt, hogy az apja is rajta van a listán, Ágnes csak másnap tudta meg az anyjától.

Apja hazatérésének híre külön feladat elé állította Agnest, olyan családi légkört kellett teremtenie, amelyik megfelelt a hét év után hazatérő apa elvárásainak, s külön elgondolkozott azon, anyja miképpen fogadja majd férjét. A tiszteket Csóton tartották megfigyelés alatt, Ágnes levelet írt a csóti táborba, először arról írt, hogy a bölcsészett helyett, ahova hajlamai húzták volna, az orvosi egyetemet választotta, majd pedig a család helyzetét, hangulatát érintette, igyekezett a hazatérőben megőrizni a hitet: „s most sincs nagyobb gondunk, s magának se legyen, mint hogy egészsége, amelyet a sok hányódás bizonyára megviselt, minél előbb helyreálljon”. Lackovics azonban már a pályaudvari fogadtatás során igyekezett fontossá tenni magát, anyja pedig barátságatlanul, fenntartásokkal fogadta a férjét, Tükrösrre sem kísérte le, pedig Kertész Jánosnak minden vágya az volt, hogy a hagyományos Erzsébet-napra, anyja névnapjára leutazhasson. Így Ágnes kísérte el a tükrösi rokonokhoz, a faluban találkoztak Halmi Ferivel. Feri a beszélgetés során élénk érdeklődést mutatott az oroszországi helyzet iránt, Kertész tanár úr viszont annak örült, hogy ismét csak hallgatóra talált, volt, akinek hadifogoly-életének megpróbáltatásait elmesélhette. Az öregedő Kertész János a fogságban az itthonitól eltérő élettempót sajátított el, mindenkivel szívesen szóba elegyedett, nemcsak megpróbáltatásait ecsetelte szívesen, hanem hosszas nyelvészeti eszmefuttatásokba is bocsátkozott.

Ágnes még Tükrösről levelet írt az anyjának, ebben a család régi életének helyreállítására és a megtért, beteg ember iránti figyelemre szólította fel. Hazatérésük után, immáron a regény negyedik részében, szinte állandóvá váltak az anya és az apa közötti súrlódások, veszekedések. Ágnes elkísérte volt iskolájába az apját, itt megint csak az aggodalom töltötte el, mi lesz, ha ennek a beteg, az itthoni viszonyokat nem ismerő embernek tanítania kell, miképpen tudja majd a diákok figyelmét, érdeklődését lekötöni. Az otthoni élet állandósuló feszültségei miatt előbb Ágnesben merült fel az az elképzelés, hogy apját Budára, a Horvát utcába, Frida nénihez, anyja nagynénijéhez költözteti, erre az indok is meglelt volna, így közelebb lesz majd az iskolájához, ha ta-

nítania kell, majd amikor az apja is megértette az otthoni helyzetet, megértéssel fogadta az átköltözés tervét.

Ugy volt, hogy Ágnes is átköltözik Frida néni lakásába, s így teljesen magára hagyják az anyját, ám eleget tett az apja kérésének, s mégis maradt. Apja átköltözése után Ágnes már nem tekintette otthonának a lakásukat, tanítványt keresett magának, végül „barátnője”, Mária segítségével talált rá az ártatlan, szerencsétlen Jolánkára, ezzel megkezdődött az otthonról való elszakadásának története, egyben kezdetét vette egy másik történet is. Az egyik alkalommal az anyja egy könyvfélét nyújtott át neki, azzal, hogy ezt is vigye át az apjának. Apja századforduló idején írott *Naplója* volt ez, anyja és apja közötti kapcsolatot megvilágosító sorokkal, részletekkel. A *Naplóból* apja sajátos gondolkodásmódját is megismerte, elvárásait, az anyjával szembeni igényeit. Megdöbönt azon, ahogy a fiatal férfi a jövő felelőségét mustrálta, s hogy érzelmek nélkül tárgyalt leendő felesége örökségéről, pontról pontra haladva. Apja még azt is megjegyezte, hogy Irma, a felesége a fogait, száját nem tisztította eléggé.

Ágnes valójában ekkor ismerte meg apja gondolkodásmódját, ekkortól már hozzá sem tudott a régi módon kötődni, új feladatokat és új tereket keresett magának – annál is inkább, mert a *Napló* elolvasása után önmagát mélyebben akarta érteni. Megszokta, hogy orvostanhallgatóként a tanultakat a mindennapi életben hallottakkal-olvasottakkal szembesítse – ezért apja *Naplójának* olvasásakor tisztán látta azt a két elemet, amiből az ő alkata formálódott. Amikor a Múzeum-kert padján ülve valaki megkérdezte tőle, hogy mit olvas, önkéntelenül is megjegyezte: Genetikát. A *Naplóban* eljutott az anyját jellemző sorokig: „Ilyen nőknek nem volna szabad férjhez menni. A nemi élvezetről úgy sincs fogalma se, anyai vágyak nem hevítik, teendőit nem bírja. Míg, nagyon jó szíve lévén, mint aggszűz vagy apácaféle, áldása lenne környezetének. Így meg engem is elnyű. Hiszen én más életben, mint a földiben, nem hiszek. Azért őt sem tudom válással tönkretenni, sem magam egészen neki alárendelni” – ezt olvasva érezte meg, hogy a leírtakra a maga életével kell válaszolnia. Bár Ágnes nem tudott megbocsájtani az anyjának, ettől kezdve már megértést is mutatott iránta, s – talán éppen a *Napló* olvasása miatt – a vele szemben érzett fizikai iszonyódását is legyőzte. A Horvát utcából, ahol Máriával, Halmival s apja tanártársával, Koltaival az apját ünnepezték, hazatérve szájon csókolta az anyját, ahogy a regényben olvashatjuk: „megcsókolta a száját, amelynek az a szaga van”.

Ágnes innét már új utakon járt. Halmi egyik ismerőse révén „állást” szerzett neki, ez az ismerős, Balla doktor a nagy Korányi professzor munkatársa volt, ám, vélhetően baloldali gondolkodása miatt, eltávolították az állásából, s Cinkotán vezetett egy „elfekvőt”. Ágnes idekerült éjszakai ügyeletesnek, harmadévesként szinte orvosi állásba, rengeteg orvosi tapasztalatra tehetett szert, s nem is csak orvosiakra... Tulajdonképpen a világ egésze elfekvő, ez a tapasztalat itt, a gyógyíthatatlan betegeket figyelve alakult ki benne. Halmi, majd pedig Balla politikai tájékozódása alapján arra is gondolt, hogy baloldali összeesküvésben való részvétellel vádolhatják. A Vetési Iván és így a könnyebb, csillogóbb, természetesebb(?) élet általi megkísértetése után, erre Bözsike tükrösi esküvője teremtett alkalmat, Ágnes döntött, s Halmi Ferit, s az által képviselt világot választotta. Így jutunk el a regény utolsó mondataihoz, amikor a futó Ágnes visszafordulva a mellére húzta és megcsókolta Halmi fejét: „S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölcskeyné, a haldokló Katát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére – a szanta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gaba-

lyodjék.” A regényt lezáró mondat nem csupán a történetet zárta le, s összegezte a történet során lezajlott „nevelődési” folyamatot, hanem Ágnes fejlődésének is újabb állomását jelentette, a regény világát pedig kinyitotta a jövő felé.

A regény megformálásakor Németh László az őt fiatalkorában körülvevő világ újratereztésére törekedett. Életműve összefoglalását tűzte ki célul, látni fogjuk majd, az elkészült regény valóban szinte minden motívumával lezárta az életművet, ezt pedig a fiatalkori világához való visszatéréssel tudta megtenni, azért, mert ez a világ hordoztateremtette meg az őt foglalkoztató dilemmákat, azt a problémát, amelyikkel a regényben meg akart küzdeni. Zárt világ volt ez, zárt családi világ, ennek megértéséhez elég ha beleolvasunk Németh László apjának, Németh Józsefnek a *Naplójába*, vagy követjük Kertész Ágnes pillantásait, azokat a pillantásokat, melyekkel az ő apjának *Naplóját* olvassa – a kettő ugyanis azonos, csupán a regénybe illesztő mondataiban tér el ez a „második” *Napló* az „elsőtől”. Szülei világát magánéleti feszültségek uralták, az *iszony* jelensége ebben a világban a magánélet, a testiség területén tört felszínre, ám – így volt ez a Németh által megteremtett világban is –, mindkét szülő magatartását társadalmi, méghozzá egymáséval különböző társadalmi normák szabályozták. A tükrösiek – gondolta Ágnes akkor, amikor apja *Naplóját* olvasta, az ő szempontjaik, előfeltevéseik határozták meg a Pestre felkerült, tanárrá lett férfi gondolkodását. Anyja világában a korábban polgárosuló városi réteg szempontrendszere élt tovább – ez a két világ került a regényben, s a valóságban, Németh László világában is, szembe egymással. Lehet, hogy azért, mert egyik világ sem nyugodott biztos talapzatokon, mindkettőt erős feszültségek uralták. Anyja világa kiüresedő volt, a kapott, vagy inkább elvesztett mintákat már nem tudta tartalommal megtölteni, apjái pedig önmagába záruló, a maga emelkedése után már nem tudott továbblépni. Terveit a hadifogsága előtt sem tudta megvalósítani, mert az életét körülfogó keretek közül képtelen volt kilépni, életét a kor által sugallt normáknak rendelte alá. Az *iszony* érzete a magánélet, a testiség közegéből átkerült a társadalmi létezés szférájába, s két önmagába zárkózó világ ütközésének a ki-fejezője lett.

A regényben Németh mindkét világot, az anyai és az apai világot is újratereztette – a maguk tárgyi környezetével, kísérő alakjaival együtt. Látjuk az örökölt házat – Zureich-örökség, a regényben Zureich Károly szerepel anyja apjaként, megismerjük Frida nénit, a valóságban Guszti néni volt, a maga megőrzött német eredetű polgári kultúrájával, a másik oldalon pedig eljutunk Tükrösre is. Németh apja világának szilasi háttérét mutatta meg a Tükrösön élő rokonság szerepeltetésével. Számos korábbi alakja visszatér itt, a Kertész nevet is ebből a közegekből vette. A „társadalmi háttér” megteremtésének szándéka azonban a nagyvárosi környezet felvázolásában mutatkozik meg a leginkább. Az *Irgalom* mindenekelőtt a polgárosodó, nagyvárossá váló Budapest regénye. A városban játszódó jelenetek között egyetlen olyan sincs, amelynél háttérként ne mutatkozna meg a város a maga új középületeivel, sugárútjaival, pályaudvaraival, sétányaival vagy akár hídjaival. A századforduló és a századelő legnagyobb magyar teljesítménye kétségtelenül a polgári Budapest megteremtése volt, ez a város a formálódását, épülését átélőket (köztük volt Németh családja, s szülei mellett a gyermek Németh László is) ugyanúgy tisztelettel töltötte el, mint az utókor emberét, aki azt figyelni, hogy a város a maga módján még mindig képes létezni a száz évvel ez előtt mintául vett léptékek, s az akkor kialakított keretek között. A regény topográfia minden pontján hiteles: Ágnes első sétája alatt olvasóként is bejárjuk a várost, az

Üllői útról a Körútra fordulunk, onnét pedig az új sugárúton jutunk el a Liget közelében lévő házukba. A Liget fontos színtere a regénynek, valamikor ide járt Agnes is az apjával a rejtélyes, arcát a csuklyájába rejtő Anonymus szobrához, s ide viszi majd sétára, beszélgetésre Agnes is az első tanítványát, Jolánkát.

A nagyvárosi környezet megteremtése azonban nem csupán a regény hitelességéhez járul hozzá. Az *Irgalomban* Németh a sajátosan huszadik századi életérzésről, a szétesség élményéről és tapasztalatáról ír, ezt az élményt pedig a maga közvetlen tapasztalatain, az apja és az anyja közötti feszültségeken, az egyetemi lét szakadozottságán, az elfekvőn túl a nagyváros sugallta Kertész Ágnesnek. Apját költöztetve, legnagyobb vereségének átélésekor döbbsent rá a városi élet által felerősített egyetemes szétesettségre. „A Körúton s a hídon ebben az órában volt legerősebb a forgalom, s most, hogyha csak a járdaszélről is, az ő gyámoltalan járművük hányódásán át érzékelt, szinte féltelmesnek tűnt – olvashatjuk a regényben. – Az öreg hordárnak minden sarkon meg kellett állnia, a mellékutcából előtűlkölő autók, teherkocsik előtt megtorpanni, az úton átvágó alakok miatt (akik az elért villamossal két-három percet akartak a hazavivő útból az otthoni életnek megspórolni) a lefékezett kocsirúddal meglökteni magát. A szívében ülő nyomás fölött a fejét makacsul elfoglaló gondolatokon át a zaj is összemosottabb, pokolibb lett – az emberek beszéde, rohanása értelmetlenebb, távolibb. Mit akar ez a rengeteg ide-oda cikázó ember? Nyolcszáznyolcvanegy ezer, ahogy még az 1910-es népszámlálás után az apjától hallotta. Soha így meg nem rendült belé; mi csoda tébolyult kaptár egy ilyen város? Mindenkinek megvan a maga lakása, mennek, költöznek a maguké felé, s ami összetartja őket, lehet, hogy éppúgy csak keret, félreértés és fájdalom, mint a hármójuk összetartozása, akik bár egy család – apa, anya, lány –, mégis háromféle szakadék van kettejük-kettejük közt. Persze, tán nem mind züllött így szét. Vannak szerelmesek... De ahogy a szerelmesek szó kezdett konkrét párokra szakadni: Vetési s Mária, Adél s a lovagja... egyszerre azok közt is ott látta a szakadékot. Vagy pláne az anyja és Lackovics. Vagy jó házások... De kik? Lilli néni és Tóni bácsi... Béla bácsiék... Bölcskey néni? Rájött, hogy jó házások sincsenek, még György bácsiék sem, ott is csak Juliska néni nézi olyan rabszolga tisztelettel az urát. S a gyermekek? A barátok? ... Halmi és ő. Ki tudja, mit ért félre, ha magára marad a képével, Halmi is őrajta. Mintha nemcsak az ő kis sejtjük, de az egész társadalom azért rohanna így, hogy minél jobban szétesessen, s az ő szíve nemcsak azért fájna, mert a Horvát utcai családot nem tudta a szívéből csöpögő gyantával összeragasztani, de erre a tébolyult szétesésre sem fogja soha magában a ragasztószert megtalálni...”

A regény világa olyannyira egységes, hogy a legapróbb mozzanatok is a mű egészét uraló szellemi problematikához illeszkednek. Agnes anyja például a történet indulásakor az *Anna Kareninát* olvassa, a Klasszikus Regénytár kötetét, mintha a családi boldogtalanság állapotának leírása miatt választotta volna ezt a regényt, bár az *Anna Kareninában*, emlékezzünk csak a mű első mondatára, ezt olvashatjuk: „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módja szerint boldogtalan”.^{*} Kertészné aztán a *Bovaryné*t olvassa majd... Az apró utalásokat és a pontos, részletező környezetrajzot Kertész Ágnes fejlődése fogja össze, Németh számára

^{*} Az *Anna Karenina* első mondatát Ambrozovics Dezső fordításában idéztük, Németh László ezt a mondatot a következőképpen fordította le: „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az.” *Anna Karenina*, Lev Tolsztoj Művei. 6. Bp. 1966.

ennek a fejlődésrajznak a megteremtése volt a másik fontos feladat. Ágnes kezdetben csak arra törekedett, hogy apja körül békés, nyugodt világot teremtsen. Ezt a családi béke megteremtésével, anyja „visszaszerzésével” akarta elérni, vagy legalább a látszat, a családi élet látszólagos békéjének biztosítására törekedett. Ez a törekvése sem járt sikerrel, ezért költöztette át az apját Frida nénihez, ő pedig, immáron az általa járt úton mindig újabb feladatokra talált.

Nemcsak külső, hanem a belső világát is állandó mozgások jellemzik, miközben mindig újabb és újabb döntések elé kerül. Kertész Ágneset Németh folyamatosan köztetes állapotban mutatja be – úgy, hogy egyik feladatának már eleget tett, a másikra pedig már rátalált. A hazaérkező apja körüli ténykedése, az önmagára rótt feladatban megtalált szépség indította el fejlődésének, nevelődésének útján: „Van-e szebb, boldogítóbb annál, mint így észrevétlen, csak a magunk öntudatában találva jutalmat, óvni azokat, akiket szeretünk” – gondolta, hogy aztán elindulhasson azon az úton, amelyre „mindig megvolt a hajlam benne, s amely mint valami kaptatón vitte föl oda, ahová a serpentinén járók csak harminc-harmincöt éves korukra juthatnak”. A *Napló* elolvasása után, amikor már nem csupán az apjával azonosult, a gyermekkorától kialakult érzelmeit követve, hanem anyját is megértette, kilépett a családi világból, tanítványt keresett magának, s közben nem csupán Jolánkát, Jolánkéék világát értette meg, hanem Máriát is, aztán a betegeket és Matát, a saját világából kitörésre képtelen ápolónőt, majd pedig Halmi Ferit és az általa képviselt eszméket is, így jutott el a Ferit fel szabadultságra tanító futásig – a regényt lezáró közös futásig.

Kertész Ágnes az általa megtett út során – önmaga számára sem tudatosodott ez – etikai alapelveket alakított ki, ezekhez az elvekhez kötődve gazdagodott a világa. Amikor anyját, apját, s mellettük még Halmi Ferit is, mégiscsak sikerült egymáshoz kapcsolnia, úgy érezte, „mintha túl a foglalkozáson, az életre adott volna ebben a percben egyszerűnek látszó kalauzt”. „Az ember adjon s tekintse véletlennek a kapást. Ebben a vak vágyaktól, hiú versengéstől, féktelen szenvedéstől gyötört, természetese szert elfekvő világban egy szabad ember (milyen egyszerű az is, hogy orvos lesz), ha megvan benne a források bősége, értelmet nem is találhat szebbet, mint önteni, folytatni magát, tisztulásra és enyhületre” – gondolta ekkor. Ennek a megtalált etikai programnak az alapján értelmezhetjük a hősnő nevét is. Ágnes, Kertész Ágnes – Németh rendkívüli tudatossággal választotta meg hősei nevét, ennek tudható be, hogy a hősök neve és a hősök által felvállalt szerep az olvasók tudatában egymáshoz kapcsolódott. Most, amikor a hősnő tisztaságát akarta kiemelni, szinte szükségszerűen nyúlt az Ágnes névhez. Akár ennek a névnek az eredetét nézzük, a görög *hagnosz*, szent, tiszta szűzies jelentésű szóból származik, akár a népi etimológiát, amelyik az *Agnus Dei* (Isten báránya) kifejezéssel hozza összefüggésbe, mindkettőt helytállónak érezzük a mai, értsd, hatvanas évekbeli, szakralitásától megfosztott modern szent nevéként. A *Kertész* vezetéknev Ágnes és édesapja emberi kapcsolatokat ápoló természetére utal. Ha a regényt záró, Ferivel közös futásra gondolunk, akkor érezzük, hogy az Ágnes által képviselt etikai program is lekötődik abban.

Ágnes „nevelődésének” folyamata mellett a regényben egy másik folyamatot is végigkövethetünk, ez pedig az iszony legyőzésének folyamata. A *Napló* elolvasása után Ágnes nem csupán apját látta másképpen, s nem is csak a családjából lépett ki új feladatokat keresve, hanem önmagát is tisztábban, pontosabban értette, azt, amiből lett, s azt is, amivé szeretett volna lenni – immáron a Németh által megfogalmazott etikai elvet követve. „Nemződni nem elég, meg is kell csinálni magunkat”, olvashattuk *A „vallá-*

„*sos*” *nevelésről* című tanulmányban, s Ágnes is feladatszerűen küzdött meg az őt jellemző „emberiszonnyal”. Anyja érdeklődése az orvostudomány iránt számára is azt bizonyította, amit az apja leírt: „az indulatokkal befutott természet mélyén ott volt az aggszűz vagy apáca, aki csakugyan áldása lehetne környezetének.” Ekkor, gondolkodásának ezen a pontján hasított Ágnesbe a kérdés: „S nincs-e ott benne magában is? Nem erre vall-e az a mély öröm, melyet a síró Mária megnyugvó zokogása fölött érzett, a láthatatlan, alig-alig méltányolt gondoskodás, mellyel az apja körül szőtte az otthont; az édes elégtétel, hogy fáradságát leküzdve Jolánkának az esti séta örömét megszerzte. De született apáca, aggszűz-e ezért?”

Kertész Ágnes alakját megformálva Németh László azokba a mélységekbe világított bele, amelyekkel először az *Emberi színjáték* megírásakor találkozott. Boda Zoltán a tanítókisasszony fölé hajolva rettent meg a testiségtől – önműködésének mítosza erre az idegenségérzetre alapozódott. A Boda Zoltán örökébe lépő Németh-hősöket szintén jellemezte ez az érzés, láttuk, Németh ezzel a képzettel fejezte ki a maga történeti és antropológiai értelemben vett idegenség-érzetét az *Iszonyban*. Kertész Ágnes azonban azt is érezte, hogy ezt az anyjára fogott iszonyodást a férfiönzés is teremthette – „akit nem idomíthatnak a maguk nemi igényéhez, az szörny – a természet tévedése”. S ekkor már azt is tudta, hogy „az ’apácai segítőkédv’ s a ’nemiség’, még a ’nemi élvezet’ is, amit az apja emleget – ezt biztosan érezte – nem zárja ki egymást.”

Ha az *Iszony* világát egyetlen mozdulat hívta elő, az a mozdulat, amellyel az önelégyült férfi ebéd utáni ejtőzése közben paskolta meg „nemesebb szövésű”, „idegenkedéssel küzdő” élettársát, akkor az *Irgalom* is a mozdulatok regénye, csak hogy ezt a regényt a közeledés, a vonzódás és az ölelés egymásba átnövő apró gesztusai jellemzik. Németh láthatóan nagy súlyt helyezett ezeknek a az érzékeltetésére, merthogy a hősnőnek a világhoz való viszonyulását is kifejezik, miközben az *én*, az *egyéniség* felépítésének egymásra épülő állomásait jelzik. Ágnes az apját jelképes értelemben vett „szép, megindult mozdulattal” próbálta érdeklődése körébe bevonni, mikor barátnőjével az általa természetesnek tartott emberi kapcsolatba került, az belekarolt, végül pedig mikorra az önmagával folytatott küzdelmét lezárta, beteg, rossz lábú barátját vont maga mellé, így következett be a már többször említett, Halmi Ferivel való közös futása. Annak a véletlenül meglátott, s az emlékfoszlányokat előhívó mozdulatnak, amelyből az *Iszony* kinőtt, itt, ezzel az öleléssel, s futással zárul a története, a két mozdulat, az elhúzódnás és az ölelés mozdulata közötti különbözőség jelzi a Németh László világában végbement változásokat.

Ebben a világban a tisztaság kifejezéseként, az egyén önállóságának, világtól való elzárkózásának evidenciájaként jelent meg a szexuális jellegű hidegség, s az ebből kinövő szoborszerűség. A Németh-hősnőknek a maguk szexuális hidegségét is le kellett győzniük ahhoz, hogy a világgal való kapcsolatuk megteremtődhessen. Ágnes gondolkodásában és az őt körülvevőkkel folytatott beszélgetéseiben is számos alkalommal megjelent az őt a világtól jelképesen elválasztó szűzhártya képzete. A nemiség vállalásának következményei választották el jó ideig Halmi Feritől is. Gondoljunk például arra, hogyan pirult el, amikor az elfekvőben Mata célzást tett erre. „Ágnes örült a sötétnek – jegyzi meg Németh –, hogy nem láthatják a pirulását. Nem amire célzott. A Verebély-órán különbeket hallott, s közben mindenki őket, lányokat nézte. De hogy Mata épp ahhoz a képzethez ért (coxitisés láb, annak a szerepe annál az aktusnál), amittől úgy kilüdbörzött a viszony továbbgondolása közben a háta.”

Láttuk, Németh Lászlónak régi törekvése volt a maga embersége és a világ közötti kapcsolat megteremtése. A kérdésre, lehetséges-e az egyén legjobb törekvéseit az egyéni kívüli világ hasznára fordítani, hosszas viaskodás után igenlő választ adott. Az, hogy a regénynek két csúcspontja van, éppen ebből a küzdelemből, az értelmi és az érzelmi élet különbözőségéből származik. Az egyik „csúcspont” a Tükrösön lezajlott „hármás” beszélgetés Agnes, Vetési és Halmi között, Agnes ekkor értelmileg már felkészült Halmi Feri elfogadására, megértésére, ám a coxitiszes lábbal kapcsolatos iszonyterzetét nem tudta legyőzni, ahhoz újabb emelkedésre volt szüksége – az értelmi megértést követte az érzelmi azonosulás, így vállalta fel Kertész Ágnes Halmi Ferit, s a világ sántaságát a másik „csúcspontban” a már többször említett közös futásban.

Időzzünk ezek után még mindig a regény utolsó mondatánál. Idézem újra: „S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölskeynét, a haldokló Katát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére – a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.” Illés Endre Németh Lászlóhoz írott leveléből tudjuk, idéztem a levelet, hogy a *sánta emberiség* helyén a regény kéziratában a *sánta eszmék* kifejezés állt. Ez az első változat megfelelt a regény szövegéből kibomló jelképiségnek, Halmi Feri a szocialista eszmékben hitt, eszerint a sánta eszmék kifejezés a szocializmusra vonatkozott. Németh valóban törődött ennek az olvasatnak a kialakításával, Halmi Feri a szocializmus Németh által megnevesíteni vágyott eszméit képviselte, a regényt záró közös futás azt mutatta meg, hogy a kétféle szocializmus-felfogás között, Németh hatvanas évekbeli gondolkodásából fakadóan, mégiscsak megteremthető az összhang. Ez az olvasat helytálló – a mondat második, általunk is idézett változata azonban mégis szerencsésebbnek, jobbnak tűnik. Ez a kifejezés az előzőnél természetesebben illeszkedik a regény és a mondat szövegéhez, láthattuk, a mondatban már történt utalás az emberiségre, így az ismétlés erősebben aláhúzta a megteremteni vágyott kapcsolatot. Németh mindig egyén és közösség, ember és emberiség közötti szakadásról beszélt, így Agnes a maga önkéntelen mozdulatával, mintegy Németh hőseinek képviselőjeként, feloldotta a közöttük lévő szakadást. Ehhez kapcsolódik az is, hogy a szinte egész életében eszmei alapon álló és ideológiákat teremtő Németh László az *Irgalomban* az életet az eszméknél mélyebben értette meg. Ágnes Korányi professzor óráján a *circulus vitiosus* kifejezésre figyelt fel. „Ez a *circulus vitiosus*, ez volt az a pont, ahol Agnesen az a gyönyör vagy riadalom vett erőt, a nagy gondolatoké, amelyeknek a horderejét abban a pillanatban fel sem tudjuk fogni, de azt érezzük már, hogy gondolkodásunkat s tán az életünket át fogja rendezni.” A példa a betegségekre vonatkozott, de Ágnesben az életre vonatkozóan rezdítette meg az „összefüggések sokkal finomabb szövetét”, ez a felismerés minden eszme vagy idea követését az élet törvényeit megismerő szándék mögé helyezte gondolkodásában. Nemcsak a Halmi Feri által képviselt eszme, hanem minden eszme, idea „sánta eszmévé” változott, s náluknál fontosabbá vált az élet megélése.

Az *Irgalomban* Németh László még önmagához viszonyítva is szokatlan gondossággal teremtette meg azt a világot, amelyikben az életről, emberekről, eszmékről, ideákról alkotott képét elhelyezhette. Ebben a világban pontosan meghatározott helye volt minden mozdulatnak, egyetlen előkészítetlenül hagyott mozzanattal sem találkozunk, nem beszélve arról, hogy a történéseket az emelkedések és süllyedések, a beszélgetések és hallgatások, a mozgások és megpihenések, az ölelések és taszítások rendkívül gazdag, már-már kifinomultan szövött hálója fogja össze. Az *Irgalom*, mint valójában



minden nagy regény, a szakadások és a kötődések regénye, Németh azonban itt megint csak eszközként használta ezeknek a szakadásoknak és kötődéseknek a leírását. Akár előző regényeiben is, már az *Emberi színjáték*ra is gondolhatunk, aztán a *Gyászra*, az *Iszonyra*, az *Utolsó kísérletre* pedig főképpen, nemcsak a kiindulópontjai voltak biztosak, hanem annak is tudatában volt, hogy hova fog elérkezni a művel, aztán vagy oda érkezett el, vagy nem, ideologikus regényeinél többnyire pontosan megjelenítette a már létező alaprajzot. Az *Irgalom* újdonsága azonban éppen az, hogy bár a történet formálásakor pontosan követte a kialakított jel- és motívumrendszerét, s a történet őrzi a jelképeséget, mindez a regény szövetét mégsem érintette károsan. Bár a történet az előre megformált mederben halad, mégsem érezzük az előre kialakított kötöttségeket. Ha a műveknek létezik titkuk, akkor az *Irgalom* titka ebben áll, a „titok” magyarázatát pedig nemcsak abban találjuk meg, hogy Németh számára a történet elmondása önmagában is nehezen teljesíthető feladatot jelentett (láttuk, mennyit küszködött a regény világának megteremtésével), hanem abban is, s itt utalok vissza a Domokos Mátyás által felidézett szavakra, hogy ebben a munkájában küzdött meg emberiszonyával. A történet elmondása nélkül a regény mondandóját sem tudta volna kifejtetni. Am ha még mindezek után is „ideologikus” indíttatásúnak tűnne az *Irgalom*, akkor meg kell éreznünk a regény minden alakját átvilágító derűt, a regény eszmeisége végső soron ebben a derűben oldódik fel, a derű jelenléte teremt egységes világot a regényben. A kiszámítottsághoz, a jelképeséghez a regény eszmeiségét hordozó életérzés társult, az *Irgalom* ennek a harmóniát sugárzó életérzésnek a regénye, s hiába minden kiszámítottság, pontos kimértség, a motívumok előre kialakított rendje, a tudatosan megformált motívumok feloldódnak a mű világát bevilágító derűben és egy nagy emberi világ összetevőivé válnak. Ez a derű, s a mögötte álló, a remény és a reménytelenség küzdelméből fölfakadó hit, vegyük észre, a már többször is idézett utolsó mondat kulcskifejezését: „hitet kell adni” – értelmezi a regény sokat vitatott záró jelenetét. „Az *Irgalom* derűjében – írta Vekérdi László – régi szép magyar szigetek emléke mosolyog és vártak reménye – reménytelen, de lehetséges reménye – nyílik. Mert a regény ideje nemcsak a történés ideje, azaz a húszas évek elejének nyomorúságos Magyarországa. Az *Irgalom* – egyébként a maga módján az *Iszony* is – több idejű; Németh épp ezzel a többidejűséggel hívja elő az olvasó saját-idejét, akár a népmese. ... Németh ... a parciális szintekre szakadozottságtól talált vissza regényírásában a népmese egyetemes idejéhez, ami – mondani se kell – nem azonos az emlegetni szokott 'időtlenességgel'. A konkrét időben játszódó történet a népmesében mindig megtörténhet, bár sohasem fog megtörténni, tudjuk jól. Nem fog megtörténni, mert nem a megtörténés az értelme, hanem a helyzetértelmezés. Éspedig majdnem kivétel nélkül olyan helyzetértelmezés, amely nem zárja ki eleve a reményt: Tündér Ilona ugyan nem fogja soha nagy bajából kirántani a királyfit, mint ahogyan Kertész Ágnes se fogja futni tanítani Halmi Ferit, tudjuk jól. De a szánta emberiség itteni pici darabjának az adott időben igenis hirdeti a reményt, hogy ennyi sántaságtól még lehet futni, ha bicegve, ha 'rohanj, János' módjára is. A remény az egyetemes időből átsugárzik a konkrét helyi időbe és megteremti a jövő – a jövőnk – jelenét. Vagy illúzióját?” Meglehet, csak illúzióját, ám mégis sokszor érezzük úgy, lehet, hogy csak azért, mert már majdnem fél évszázaddal a regény első sorainak leírása után olvassuk a regényt, hogy azzal az alapossággal, tudatossággal, az előkészítések apró kis jeleivel, mellyel Németh ezt a regényét megteremtette, talán már nem is lehet regényt írni.

Ha ezek után arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy hol a helye az *Irgalom*nak Németh László írói-gondolkodói világában, akkor ismét Vekerdi Lászlóhoz kell fordulnunk. „Kertész Agnest – írta miután Kárász Nellit, majd Égető Esztert, Németh harmóniateremtő hősnőit jellemezte – lehetetlen meg nem szeretni már az első pillanatban, amint a csatakos őszi estében negyedmagával jön az egyetemről rossz télikabátjában, apja régóta várt hazatérteről álmodozva. Pedig amúgy a három nőben rengeteg a közös. ... Mégis a három nőalak merőben másféle ember; azt mondhatnánk, hogy még azonosságuk is éppen másféleségükből derül ki, azonosságuk nem is létezik másféleségükön kívül.” Vekerdi László a hősnők másságát a regények másságából vezette le, ahogyan mondta, a három regény „vevőkörök hullámhosszában” különbözik egymástól. Ertelmezése szerint az *Iszony* a „második világháború magyarországi hullámhosszán kódolt üzenet”, azaz a regényben Németh a „paraszt Széchenyik” világát, azt a világot, amelyiktől a magyar élet megújódását várta, temette el kényszerű módon, végső soron pedig a háború elfogadhatatlan, mert embertelen világát utasította el benne. Az *Égető Eszter* – ha az *Iszony* Camus *Közöny*-ével mutatott rokon vonásokat, akkor faulknér-i vonás ez –, „Németh pusztuló Dél-jének védelme”, a rengeteg értéket és számos emberi vonást őrző bennszülött világ pusztulásának leírása. Az *Irgalom* ebben az összefüggésrendszerben a jövő regénye, ahogyan Vekerdi László írta: „Az *Irgalom* Németh regény-trilógiájában a jövő, amit még jobban kiemel, hogy az első világháború utáni félmúltban játszódik; félmúltban, amiről tudjuk jól, hogy szorító gondoljai immár a tegnapiéi, bár emléke máig ható. ... Kertész Ágnes szigete valahogyan mégis biztonságosabb talajon látszik állani, mint az *Égető Eszteré*. Kertész Ágnes alakjából afféle befejezettség sugárzik, mint a Kárász Nelliéből az *Iszony* utolsó oldalain, csak-hogy ez a nyugodt magabiztonság nem a múltra, hanem a jövőre épül, a jövőre, amely ennek ellenére és ezzel együtt teljességgel bizonytalan. Az *Irgalom* a mezőföldi novellák ifjonti élményeitől a *Ha most lennék fiatal* jövődőt vállalásáig ível, remény és kétségbeesés óhatatlan kettősségével...”

Az *Irgalom* tehát összefoglalta és megújította Németh László világát. Összefoglalta, mert motívumai, kezdve valóban a mezőföldi novellákban rögzített világtól egészen a gondolatiságot rögzítő fontos motívumokig, így leginkább a világgal való kapcsolatát kifejező taszítás és ölelés, iszonyodás és vállalás szinte folyamatosan visszatérő küzdelméig, új rendbe illeszkedve ismét megmutatták magukat. Némethnek még arra is volt ereje, hogy egy félmondatban Halmi Ferinek arra a medikustársára utaljon, aki Tükrösre visszatérve kuruzslóvá lett, azt már mi tudjuk, hogy Boda Zoltán alakja róla mintázódott. A fiatalok színhelyeihez és alapkérdéseihez való visszatéréssel, miközben erre a motívumvilágra hatvanas évekbeli szemléletmódját vetítette rá – az a biztonságosabb lábakon álló talaj, amelyet Kertész Ágnes szigete kapcsán Vekerdi László említett, a hatvanas évek világában formálódott ki –, Németh valóban az összefoglalást hangsúlyozta: mindaz, amit élete során a minőségről elmondott, amit a nagy ember és a világ ütközései kapcsán regényeiben és drámaiban feltárt, az élet és az irodalom közötti folytonos vibrálása, az, ahogyan az élet megélésének módját, végül pedig a helyesnek tartott életreceptet kereste, végül is Kertész Ágnes alakjának természetességében, etikai hangoltságú programjában („az ember adjon, s tekintse véletlennek a kapást”) oldódott fel. Mindez talán annak is köszönhető, hogy Kertész Ágnes nem csak a regények hőseihez kötődött, hanem drámái mellékalakjaihoz is. Soruk a *Villámfény*nél Satájával kezdődött, a nagyság emberi felfogását képviselték, s ezek az emberi, másképpen: természetes vonások Kertész Ágnesben is megmutatkoznak.

Az *Irgalom* ugyanakkor a megújulás keresésének regénye. A hatvanas években, éppen a korábbinál biztosabbnak tűnő társadalmi alapok tűzték ezt napirendre, a magyar szellemi életben is felmerült a huszadik század által megteremtett életérzéshez való viszony tisztázásának igénye. Németh, aki korábban a huszadik század vezérjelenségeit a tizenkilencedik század felől vette szemügyre, a maga *teljes ember*-felfogását – merthogy Kertész Ágnes alakjának megteremtésében ez a képzet is irányította – most az irodalom által feltárt huszadik századiság felől tette mérlegre. Hangsúlyozott volt ez a törekvése, a regény világát feltáró, Illés Endréhez írott levelében a karkai elem jelenlétét említette, ezt megelőzően Illés Endre Prágából küldött lapja kapcsán a Kafka mosolya kifejezést használta, miközben tanulmányaiban mindeddig Kafka nevét talán még le sem írta, egy másik levelében pedig a modernitás képviselőinek tanulmányozásáról számolt be. Akkor, amikor a magyarságba és az európai civilizációba vetett hitének pusztulásáról írt, zárójelek között így folytatta a levelet: „Annak az öt műnek a tanulmányozásába, újraolvasásába vetettem magam, amely az európai céhben a legnagyobb hatást tette: Proust, Joyce, Kafka, Musil, Faulkner. A légszomjba került szellem remekművei. Az *Égető Eszter*, az *Irgalom* hiába próbálna szembesülni vele, még akkor is, ha az itteni elfojtó apparátus nem működne, nem [olvashatatlan szó] le oda kinn is.”

Nem az olvashatatlan szó, hanem a széteséssel való küzdelem teszi nehezen értelmezhetővé ezt a pár sort, Németh életműve mindenesetre immáron ezzel az olvashatatlan szó által megteremtett talánnyal fog továbbélni. Azt gondolom, megjegyzése arra vonatkozott, hogy a „légszomjba került szellem remekműveit” nehéz lenne utolérni, de még inkább a légszomjba került szellemet, még akkor is, ha az itteni, a modernitás jelenségeit és szellemi megjelenítőit eltakaró apparátus nem működött volna, nehéz lenne műbe menteni, leginkább alighanem a szűk horizontú magyar világ miatt. Mindezek ellenére Németh az *Irgalomban* a huszadik századi szétesettség-élménnyel is szembenézett. Kertész Ágnes tapasztalatának leírása, arra a tapasztalatra gondolok itt, amelyre – apját költöztetve – a rohanó város képét rögzítve tett szert, meglepő hasonlóságot mutat Kafka szavaival. Jaonuch leírása szerint, ha ugyan hihetünk ennek a leírásnak, Kafka arra az állításra, mely szerint széthullott világban élnek, így válaszolt, majd hogyanem abban az időben, amelyikben Németh regénye játszódott, 1919-ben: „Ez nem igaz. Ha minden széthullt volna, elérkeztünk volna már az új fejlődés lehetőségének kiindulópontjához is. De ott még nem tartunk. Az út, melyen idáig eljutottunk, eltűnt. Vele együtt minden eddigi közös perspektívánk is, mely jövőnkre vonatkozhatott. Reménytelen zuhanásunk korát éljük. Pillantson ki az ablakon át, látni fogja a világot. Hová rohannak az emberek? Mit akarnak? Képtelenek vagyunk felismerni a dolgok személyiség feletti összekapcsolódását. A roppant nyüzsgés ellenére mindenki néma, mindenki elszigetelten él önmagában... Nem *széthullt*, hanem *szétzilált* világ ez, amiben élünk. Minden recseg-ropog, akár egy törekeny vitorlás hajó eresztékei...” Ebben az összefüggésben Németh regénye valóban a jövőre vonatkozott.

Ha igaz az a feltételezésünk, hogy az *Irgalom* világa Németh életútjának, gondolkodásának összefoglalása mellett az elhatalmasodó szétesettségre adott válaszként teremtdött meg, akkor a regény – legyen ez a filológus hipotézise – kilépett az időbe, azért is, mert olyan kérdéseket rögzített, amelyeknek a megválaszolása időről időre megkísérti a gondolkodókat. Ha Németh utolsó regényének világát a Kafka által megfigyelt szétziláltság jelenségére építette rá, akkor azt kell mondanunk, hogy Milan Kundera is ráépíthette 1988-ban írott *Halhatatlanság* című regényének világát az *Irga-*

loméra. (A feltételezés bizonyítékaként szolgálhat, hogy az *Irgalom* franciául már 1966-ban megjelent, cseh nyelven pedig 1987-ben látott napvilágot, bár ebben az összefüggésben, úgy gondolom, jobb, ha „bizonyítékok” helyett valóban csak feltételezésekre szorítkozunk.) A *Halhatatlanság* hősnőjét Kundera egyetlen mozdulatból teremtette meg, akárcsak Németh Kertész Ágnes „előfutárát”, az *Iszony* hősnőjét. Ágnes ő is, akárcsak Kertész Ágnes, feltehető, hogy a névadásban a Némethéhez hasonló tudatoság vezette Kunderát is, hiszen a képzeletében formálódó nőalak neve kapcsán szükségesnek tartotta megjegyezni, immáron az ellenkező oldalról: „És felöltött bennem egy szó: Ágnes. Ágnes. Ilyen nevű nőt egyet sem ismertem...” A *Halhatatlanság* Agnese is azt érzi, hogy a világgal (pontosabban: az *emberiséggel*, mennyire Németh Lászlóra emlékeztető fogalom ez is), való kapcsolata akkor teremődik meg, ha igaz szerelemre lobbanna egy igaz ember iránt: „Ha csakugyan szeretne valakit, nem hagyhatná közömbösen a többi ember sorsa, mert kedvese része lenne ennek a sorsnak, függne tőle, s akkor ő sem érezhetné úgy, hogy ami az embereket sanyargatja, aminek örülnek, a háborúik meg a nyaralásaik, mindez nem tartozna rá.” Ágnes is kolostorba vonulna, mint Stendhal *Pármái kolostorának* Fabriziója – s tegyük hozzá: Németh *Iszonyának* Kárász Nellije –, mondván: „Régebben olyan emberek vonultak kolostorba, akik nem értettek egyet a világgal, és a világ szenvedéseit meg örömeit nem érezték sajátjuknak. A mi századunk azonban megtagadja az embertől a jogot, hogy ne értsen egyet a világgal, s ezért nincsenek már olyan kolostorok, amelyekben Fabrizio menedéket találna. Nincs már olyan menedék, mely hátat fordít a világnak és az embereknek. Csak az emléke maradt meg, a kolostor eszményképe, álom a kolostorról. Chartreuse. Il se retira a la chartreuse de Parme. A kolostor látomása. Ezt a látomást kergeti Ágnes már hét éve, valahányszor Svájcba utazik. A világnak hátat fordító utak kolostorát keresi.” Ágnes azonban már századvégi leszármazottja Kárász Nellinek és Kertész Ágnesnek: mivel a maga kolostorát nem találja meg, ezért szinte beleveti magát a testiségbe, mindenfajta szexuális érzés nélkül. Az emberekkel szinte test nélküli kapcsolatot alakít ki, a testet megfosztja szexuális tartalmától: „Ágnes számára a test nem volt szexuális – mondja Kundera. Csak rövid, kivételes pillanatokban vált azzá, amikor a gerjedelem másodperce valószerűtlen műfényrel ragyogta be, s kívánatosá, széppé varázsolta. S talán éppen ezért Ágnes, bár ezt jóformán senki se tudta róla, megszállottja volt a testi szerelemnek, csüggött rajta, mert nélküle már egyetlen vészkijárata se lett volna teste nyomorúságából, és minden elveszett volna.” Mindezzel együtt Ágnes is úgy érzi, hogy nem tartozik az emberiséghez, nem részese annak, amit emberiségnek neveznek, ám ő már az ideák világában sem tud létezni, mint Németh hősnői, ezért a világtól való távolságát egyszerű, szinte triviális módon fejezi ki: a koldusoknak ad alamizsnát, mégpedig nem azért, mert „ők is az emberiséghez tartoznak, hanem azért, mert nem tartoznak hozzá, mert kiszorították őket, és mert feltehetően éppúgy nem szolidárisak az emberiséggel, mint Ágnes”.

Mindkét regény hősnője a maga *hogyan éljek?* kérdésére kereste a választ, mégpedig úgy, hogy mindketten az adó, közösséget teremtő, de legalább az ember életében nélkülözhetetlen kapcsolatokat helyezik gondolkodásuk középpontjába. Láttuk, Németh Lászlónak régi törekvése volt a maga embersége és a világ közötti kapcsolat megteremtése, a két pólust az életművét lezáró regényben kapcsolta össze. A kérdésre, lehetséges-e az egyén legjobb törekvéseit az egyénen kívüli világ hasznára fordítani, hosszas viaskodás után igenlő választ adott. A Kundera által megteremtett Ágnes szintén a *hogyan éljek?* kérdését fogalmazza át a maga számára: „Hogy éljen az ember egy olyan vi-

lágban, amellyel nem ért egyet? Hogy éljen együtt a többi emberrel, amikor nem tud azonosulni szenvedéseikkel és örömeikkel? Amikor tudja, hogy nem közülük való?” Az ő számára a konfliktusnak két megoldása létezhet: a szeretet és a kolostor. A kolostor lehetetlenségéről már esett szó, s számára a szeretet sem hozta magával a probléma megoldását, ezért Agnes *nem* akart feltámadni, holta után nem akart férjével, Paullal együtt élni. Belefáradt az életbe, inkább a halált választotta, mint az életet.

Kertész Ágnes az adó, az emberi kapcsolatokat ápoló élet szükségességére akkor döbbsen rá, amikor apját költöztetve végigvonult a városon. Kundera Agnese Párizs utcáit járja, miután kocsijával beállt a parkolóba, s elindult a széles sugárút felé. Modern „éttermek” – „*fast foodok*” – kerültek a valaha ittlévő breton vendéglők helyére, az egyikben végtelen ásitásával elfoglalt férfit vett észre, alig tudott haladni, közben minduntalan a „*rútság támadásával*” találkozott, ezért vett egy szál kék nefelejcsot, hogy ellensúlyozza valamennyire az őt körülvevő világ otrombaságát. Az üzletekből zene áradt ki, az úttestről rettenetes zaj hallatszott, nem csoda, ha arra gondolt, hogy „a világ valamiféle határhoz érkezett; ha ezt a határt átlépi, minden őrültséggé változhat: az emberek majd nefelejccsel járnak az utcán, és lépten-nyomon gyilkolni fogják egymást. És nem sok kell majd hozzá, egyetlen csepp víz, hogy a pohár túlcserélődjön: mondjuk, hogy egy emberrel, egy autóval, egy decibellel több lesz az utcán. Van valamiféle mennyiségi határ, amit nem szabad átlépni, csak hogy ezt a határt senki sem őrzi, s talán azt sem tudja senki, hogy létezik.” Agnes nem a feladatot érzi, hogy ezt az elemre eső világot összeragassza, hogy egyfajta harmónia képviselője legyen, mint Kertész Ágnes, ő csak a maga kívül állását konstatálja: „Nem gyűlölhetem az efféléket, mert nem vagyok velük összekötve; semmi közöm hozzájuk”.

Németh hőseivel szemben a Kundera által megteremtett alakok önállóak, egymás mellett, szinte egymástól függetlenül léteznek. Valódi emberi – tehát a kölcsönösségen alapuló – viszony csak Agnes és apja között létezett. Íme, ismét itt egy motivikus kapcsolódási pont az *Irgalom* és a *Halhatatlanság* között: az *Irgalom* egyik szintjén legálábbis az apa és leánya kapcsolatának a regénye. A *Halhatatlanság* hangsúlyozottan századvégi, a fogyasztói és tömegtársadalmat bemutató regény, ezt a világot pedig a nagyváros képes a leginkább képviselni. S éppen ebből a tudatosan felvállalt, s hangsúlyozott jelenidejűségből következik az *Irgalom* és a *Halhatatlanság* közötti legfőbb különbözőség is: Kundera a tömegtársadalom felől nézi a világot, nemcsak azt vizsgálja, hogy hogyan is kell élni, s nem is csak azt, hogy a nagy és tiszta (szakrális értelemben vett, vagy szakrális vonatkozásaitól megfosztott, s a világ iránti áhítatot átélő) szent ember miképpen találhatja meg a maga helyét a társadalomban, hanem azt hangsúlyozza, s ezt emeli ki a regény szerkezete is, hogy a halhatatlanságot biztosító élet már nem élhető meg, azért kell meghalni, mert a halhatatlanság mámorában élők, legyenek azok művészek, vagy egyszerűen csak a világgal „szembefordulók”, mint Agnes, elpusztítják azok, akik a „halhatatlanság”, értsd, a mindennapin túlmutató élet iránti fogékonyságukat is elveszítették.

Németh regénye fejlődésregény az *én* felépítésének folyamatát, s így lehetőségét mutatja be. A *Halhatatlanság* többpólusú regény, s mint ilyen, az *én* elvesztésének mutatója. „Proust után a regényben sokszor, sok helyen végiggondolva és megvalósulva a minden korábbinál erősebb külső nyomásban és belső felemésztődésben a regény ontológiai centrumában megjelennek az erodálódó *Én változatai*... az a 'más', ami a regény centrumába kerül: az *Osztódot Személy*. Körülötte a kölcsönhatások soha nem tapasztalt szövevénye, a *kapcsolatoknak* a civilizációváltás következményeként létrejött

követhetetlen (de talán éppen a regénnyel megragadható) komplexitása” – írta *Regényregény* című esszéjében Sándor Iván. Ha tetszik, Kundera regényének a regény fejlődéstörténetében való elhelyezését, s ezáltal az *Irgalom* regénytörténeti helyét is láthatjuk ebben a pár sorban.

A kérdés ezek után már csak az, hogy tarthatjuk-e két korszak reprezentatív regényének a szóban forgó munkákat. Németh a gondolkodását leginkább megmutató regényének tartotta az *Irgalom* című munkát. Kundera is erős általánosításra törekedett, mégis azt kell mondanunk, hogy a huszadik századi művészet egyik legátfogóbb jellemzőjének a reprezentativitás eltűnése látszik, s az, hogy a reprezentativitás helyére a változatok gazdagsága kerül, így ezeket a munkákat egyszerűen két különböző korszak regényének látjuk. Ha pedig a regényekben „az életről töprengő szellem hosszan elnyúló változásai” mutatkoznak meg, ahogyan azt Sándor Iván mondja, akkor az *Irgalom* és a *Halhatatlanság* című regények közötti különbözőséget is megérthetjük. Míg az *Irgalom* az élet értelmét hirdette, addig a *Halhatatlanság* az önmagán túlmutató élet értelmetlenségéről, lehetetlenségéről, a hasznosság elvének minden mást maga alá temető uralomra jutásáról beszél. Nem véletlen, hogy Kundera Kafka „leszámazottja”, s nemcsak azért, mert mint írta, „Prágában Kafka regényei egyé olvadtak az étellel”, hanem azért, mert ő maga is a magánszférából kiindulva mutatta meg, miképpen tűnnek el a világból az emberi vonások. Németh László a maga életpoklait, s gondolati konstrukcióinak kudarcait megélve harmóniát kereső íróként őrizi magát az időben: az Én és a külső világ párharcában életműve lezárulásakor a külső világot az Én táplálójának, segítőjének látta; Kundera az Én és a külső világ harcában az Én bukásra ítéltségét mutatta be, jelezve, hogy az egyszerű hasznosságon (hol van ettől Kertész Ágnes életműve!) túl ez a társadalom elpusztít minden sajátos, akár csak egyetlen emberre jellemző törekvést is. Németh az emberiség jövőjét – használjuk itt Domokos Mátyás kifejezését –, „utolsó ítéletként” a szétziláltság-szétesettség leküzdésében, az emberi vonások újbóli érvényesülésével tudta csak elképzelni. Megszerzett – s aztán majd újra eltűnő – hite mondta ezt vele.



FŰZ VERONIKA PLAKETTJE



MONOSTORI IMRE

Egy fejezet Németh László-recepció történetéből

A Németh-kultusz tetőzésének évtizede

A nyolcvanas években addig még soha nem tapasztalt mértékben nőtt meg az érdeklődés Németh László életműve és személye iránt. Pillantsunk csak a számadatokra! Amíg a hatvanas években – a színházi bemutatók kritikáit és a másodlagos szakirodalmat nem számítva – mintegy 300 cikket (recenziót, tanulmányt, esszét stb.) írtak róla, a hetvenes években ez a szám már meghaladta az 500-at; s a szóban forgó évtizedben pedig elérte az 1000-et!

Amde talán nemcsak „mennyiségileg” a legfontosabb évtizede ez (a háború után legalábbis) a Németh-recepció történetének, de az ezzel az életművel foglalkozó szakmai véleményformálók tudományos rangja, „tekintélye” és szellemi befolyása is figyelemre méltó. Jól körvonalazható az is, hogy az életmű kutatói között tényleges, avagy csak ideológiai platformjaiban különböző (ennélfogva egymással is konfrontálódó) szellemi, szakmai „vonulatok”, virtuális csoportosulások (iskolák?) formálódnak- alakulnak. A kutatások irányait, szempontjait és eredményeit még tovább differenciálja az a tény, hogy jó néhány tudományos diszciplína (esztétörténet, irodalomtörténet, színháztudomány, sajtótörténet, nyelvészet, irodalomtudomány, teológia) jeles képviselői tartják fontosnak a Németh-életmű egészével vagy egy-egy szeletével, illetőleg valamely sajátos problémájával való szembenézést, az ezzel való elmélyültebb foglalkozást.

Sokat mondó tény az is, hogy a nyolcvanas években nem kevesebb, mint 14 (!) önálló kötet (és jó néhány „félkötet”, részkötet) jelent meg Németh Lászlóról. Időrendben így következtek egymás után az önálló kötetek. Sándor Iván: *Németh László üdvöztana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében* (1981), Béládi Miklós: *Az értelemalapító* (1982), Kocsis Rózsa: *Minőségesszmény Németh László szépírói műveiben* (1982), Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka* (1985), *A mindentudás igézete* (tanulmányok Németh Lászlóról), (1985), Monostori Imre: *Németh László Sátorköpüsz-tán* (1985), *Németh László élete képekben* (1985), Sándor Iván: *A Németh László pör* (1986), Dékány Endre: *A magyar református egyház Németh László életművének tükrében* (1987), *Tanulmányok Németh Lászlóról* (1987), Cs. Varga István: *Tanújelek* (1987), *Németh László konferencia* (1988), Dr. Lakatos István: *Németh László betegsége és halála* (1989), Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása* (1989).

A nyolcvanas évek jubileumai – Németh László születésének 80., halálának 10., valamint az első *Tanú-szám* megjelenésének 50. évfordulója – több folyóirat szerkesztő-séget inspirálnak, aktivizálnak: különszámok, emlékszámok, tematikus összeállítások látnak napvilágot. Elsőként az *Alföld* Németh László-emlékszáma (1980/12.). Belső-séges hangulatú a *Fejér Megyei Szemle* születésnapjára összeállítása (1981/1.). Ezt követi két *Tiszatáj*-blokk (1981/4. és 1982/12.), majd a *Tanú*-évfordulóra a *Forrás* emlékezik (1982/9.). Az MTA Irodalomtudományi Intézete, valamint az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1981 novemberében közös tudományos

tanácskozást rendez Budapesten, melynek előadásait a *Literatura* 1982/11. száma közli. Az emlékszámok sorát a *Tiszatáj* zárja 1985 augusztusában. Nélkülözhetetlen filológiai segédeszközként megjelenik Hartványi István *Mutató Németh László munkáiboz* című lelőhelyjegyzéke is (1983). A Németh László kultusz látványos megerősödésének további jele az 1987 júniusában megalakult Németh László Társaság (Király István akadémikus elnökletével).

Föl kell tennünk a kérdést: mi lehet az oka, vagy mik lehetnek az okai ennek a látványos „felfutásnak”, érdeklődés növekedésnek? (Túl a jubileumi alkalmakon, persze.) Elsőként ama bizonyos – igaz, minimális – *távlat, a – lényegében – teljes életműre* pillantás lehetősége és szükségessége említhető. Németh László *klasszikussá* nőtt. Halálával megszűnt a személyes érintettségnek a kutatókat mindig befolyásoló (általában fékező) hatása. Az is lendületet adott az újabb kutatásoknak (vagy egyszerűen csak a disputáknak), hogy az életműsorozat részeként (és azon kívül is) egymás után jelennek meg – újabb és újabb összeállításban – maguk a művek, azok is, amelyek mind ez ideig csak nagy könyvtárakban voltak hozzáférhetőek. Az évtized végére – gyakorlatilag – Németh László valamennyi műve megjelenik.

A *korszellem kényszerű* (de szükségszerű) *változása* ugyancsak kedvez a tudományos alapozói munkák megszületésének és egyáltalán, a publikációk megjelenésének. (Ez a „kedvezés” persze inkább csak azt jelenti, hogy lazulnak a kulturális politika szigorú szabályai, illetőleg azt, hogy könnyebben kijátszhatók, mint korábban.) Egyre kevesebben hisznek már komolyan a „szocialista kultúra” ismérveiben, a bomlás – az évtized második felétől már jól érzékelhetően – megindult. (Az évtized elejének éveit viszont a kínáló életrajzi jubileumi lehetőségek ügyes és tartalmas kihasználásai emelik a „kulturpolitikai elvárások” fölé.)

Ebben az évtizedben válik igazán fontossá az egyes tudományos „céhek” (Irodalomtudományi Intézet, Történettudományi Intézet, egyetemek, stb.) és az ott dolgozó kutatók számára is a „Németh László-kérdés”-nek (számos vetületének) mint szellemi (ideológiai?) jelenségnek *újra tárgyalása*, revíziója, lehetőleg egy valóságosabb, hitelesebb kép megteremtése, mint amilyen a dogmatikus marxista (ál)tudományé volt.

És végül – de egyáltalán nem utolsó sorban – szólni kell a már említett tudós egyéniségekről is. S ezzel szoros összefüggésben azt is láttatni kell, hogy jól modellezhető az akkor már kitapinthatóan létező *különböző* szellemi áramlatok (ideológiák) jelenléte a magyar szellemi elit köreiben.

Lackó Miklós, Király István, Grezsa Ferenc, Vekerdi László

Aligha tűnhet dehonesztálónak a számos többi, igazán kiváló Németh László-kutató számára, ha azt állítjuk, hogy ők négyen – a megnevezettek – azok, akik a legmarkánsabban tudták megjeleníteni (illetőleg folytatni) – mégpedig többé-kevésbé iskolateremtő kisugárzással – a látványosan föllendülő Németh-kutatás egyes „műhelyeit”, irányzatait.

Lackó Miklós a korszak egyik legjelentősebb történésze. Elsősorban (majd kizárólagosan) eszmetörténettel foglalkozik. Példaszerűen szívós filológus. És – természetesen – irányzatos, mint minden valamirevaló történész. (Az ő irányzatosságát ma „szociálliberális”-nak nevezik, illetve nevezte ő maga is.) Alapvetően ő sem vall mást Némethről, mint ami már szinte közhellyé vált toposz: a 20. század magyar szellemi életének egyik legnagyobb alakja. És számára is az egyik legkomolyabb szellemi kihívás

ez az életmű. Fő kutatási területe Németh László munkásságának korai szakasza: a húszas évek második fele és a harmincas évek eleje. Négy részből álló tanulmány sorozatának második részében a „Babits Mihály vonzásában” álló Németh szellemi kibontakozását rajzolja meg.¹ Azt az új tájékozódást, amelynek során „kezdte megismerni az európai szellemi élet új spiritualista irányzatait, s ezek felszínre hozták egyénisége már régóta lappangó forradalmát.” Lackó empátia képessége, gazdag és változatos forrásanyaga, hidegen racionalista történelmi logikája különleges helyet biztosít számára a Németh László-kutatások történetében. Ezt bizonyítja sorozatának harmadik része: a *Nyugat*-kapcsolatot feldolgozó tanulmány (a sorozat talán legjobb írása) is.²

Tudósi viszonya azonban ezzel a különleges és bonyolult szellemi jelenséggel kapcsolatosan a kezdetektől fogva belső ellentmondást, feszültséget hordoz magában. A probléma abból fakad, hogy Németh eszmevilágában, illetve „gyakorlati” működésében a Lackó által kiemelt és bírált (egymással is szoros összefüggésben állónak beállított) két szellemi, ideológiai jelenségnek, az *antiliberalizmus* és az *antiszemitizmus* fogalmainak a *tartalma* (még ha ezek – Lackó szerint – „csupán” szellemi jelenségek is) egyik tanulmányában sincs sem definiálva, sem pedig (bizonyító erővel) dokumentálva. Lackó Miklós nem csökkenteni szándékozik Németh László jelentőségét, súlyát, szerepét a magyar szellemi élet 20. századi történetében. Sőt kiemeli, hogy „a Németh László-i típus: a modern európai értelmiségi hazai zseniális változata [...]” Ez a „hazai” besorolás azonban homályban marad Lackó mindegyik, Némethről ez idő tájt írott – egyébként fontos – tanulmányában. Mégpedig azért, mivel a nem egyszer leírt megállapításai antiliberalizmusáról és antiszemitizmusáról egyrészt csak igen nehezen (és csak kérdőjelekkel) értelmezhetők, másrészt pedig – újabb ellentmondásként – a szerző szövegeiben egyre finomodó fogalmazási árnyalatot vesznek föl, sőt némelykor önmaga érvényteleníti (vagy teszi zárójelbe) az ezekkel kapcsolatos kritikáit egy-egy *konkrét eset*, tény fölbukkanásakor.

Király István hosszú évtizedek óta figyelő hódolója Németh Lászlónak. Ámde nem képes kilépni a marxizmus alaptételeinek szorongató keretei, rácsai közül, mögül. És nem tudja elengedni – talán csak olykor-olykor – a *mindenkori* kommunista párt (képzetbeli, máskor meg nagyon is valóságos) kezét. Király elsőrangú intellektus, kifogástalan műveltségű akadémikus, egyetemi tanár, de *marxista moralista* is. A népi irodalom elkötelezettje, ugyanakkor a mindig megtalált „*ellentmondásokat*” lázas hevülettel *feloldani* akaró modern hittérítő is. Szellemi (és egzisztenciális) hatalma veszedelmesen tágas. Rendkívül érzékeny, érző és érzelmes. Örökös igazságkeresési és igazságszolgáltatási kényszer dolgozik benne. Nagy hatással van nemzedékek szellemi felnövekedésére, és nagy szerepe van a céhen belüli tudományos karriernek, pályák alakulására. (Személyét ezekben az ügyekben nem lehet megkerülni.) Régóta és sokáig viaskodik Németh László szellemével. 1946-tól folyamatosan „menteni” próbálja, nem engedi, hogy a szocialista kultúra valahogyan elveszítse őt. Minden lépését figyeli. 1955-ben – igaz, átíratott negyedik felvonással – ő közli a *Galileit* a *Csillagban*. Ugyanakkor helyesnek tartja – sőt személyesen is részt vesz a kidolgozásában – a népi írók feletti bornírt MSZMP-ítélkezést. És vállalkozik arra is (1959 nyarán), hogy az llyésből és Némethből kiszedett „hangulatjelentési” információkat írásban továbbítsa pártmegbízói-

¹ Lackó Miklós: Németh László Babits Mihály vonzásában. = Új Írás, 1980. 1. sz. 42–53.

² Lackó Miklós: Németh László és a Nyugat. = Új Írás, 1980. 8. sz. 98–110.

nak.³ Ugyanakkor ő tekinthető Németh László – mintegy – kommunista védangyalának. Modernizált marxizmusából, igaz hitű szovjetbarátságából és fennen hirdetett kommunista erkölcsiségéből nem enged. Fő ideológiai ellenségei: a nacionalizmus, az irracionálizmus és a rasszizmus. Némethről szóló nagy esszéi – mert sohasem filológusként, hanem mindig (nehezen követhető) esszéistaként közelít az életműhöz – mindezen világképbeli, világnézetbeli és személyiségi jegyeket magukon hordozzák.

Greza Ferenc alighanem e szóban forgó kor hőse. Többszörös szorításban kutatja bámulatos energiával és célratörő szakmai fölkészültséggel – Németh László életművét. Szellemében, felfogásában (és egész emberi habitusában is) távol áll a Király-féle szellemiségtől, módszerében, tudósi technikájában úgyszintén. A Bíró Zoltán által – éppen a Greza Ferencről írt megemlékezésében – megformált paradigma szerint⁴ a magyar szellemi élet szinte valamennyi meghatározó személyisége „megkötötte a maga alkuját” az 1956 utáni kommunista rezsimmel. „Személyek és csoportok között a különbség abban állt, hogy *érvényesülés és szolgálat* kérdésében milyen moralitással alakították ki az arányokat, s hogy miként fogták fel a szolgálatot.” Vajon *elsősorban* a rendszerben vagy *elsősorban* a nemzetben, annak jövőjében gondolkodtak-e? Ez döntő különbség. S ha már most Király, illetve Greza gondolatvilágát helyezzük a konkrét megnyilvánulásokat vizsgáló képzeletbeli műszer elé, hamar kiviláglik, hogy ki melyik vállalatot képviselte *inkább*. Személyes megnyilatkozásaikban talán nem is mindig. De írásaikban mindig és mindenképpen.

Mégis: Grezsát is korlátozza a Király-féle orákulum és tekintélynyomasztó súly, sőt a „kényes” kérdésekben (mint például a zsidókérdés) reá (is) hivatkozik. (Máskor persze meg teljesen más utakat választ, olyanokat, amelyek nem csatlakoztathatók a Király-féle úthoz.) Az ő – nem éppen gyakori – bírálati Németh László egy-egy tévedéséről (vagy: „tévedéséről”) leginkább a Király István előrajzolta pontokon bukkanunk elő. Talán éppen ezeknek a nem nagy meggyőződéssel megtett bírálatoknak (például: Németh „rasszizál”) *az ellensúlyozása* végett él Greza néha a megszépítés, az emelő apologetika némely eszközével is. Ha azonban a Németh László-kutatás filológiai megbízható és értékközpontúan valódi eredményeit kívánjuk számba venni, akkor nyomban el is felejthetjük ezeket a porszemeket a különben gyönyörűen működő „fogaskerekek” között: az évtized legfontosabb és leghitelesebb újdonságait Greza Ferenc (és Vekerdi László) tárta a nyilvánosság elé.

Vekerdi László e kor – meg az előtte és utána való idők – ama nagyon kevés gondolkodói közé tartozik, akik nemcsak *szabad elvű* (így, külön írva) módon gondolkodnak, de ekként is fogalmazznak a nagy nyilvánosság előtt is. Emberi és tudósi szuverenitása rendkívül erős. És következetes. Németh László-monográfiájának és saját személyének a meghurcoltatása, egzisztenciájának durva megtörése semmit sem változtatott a talán legfontosabb hitbéli (vagy talán „vele született?”) meggyőződésén: a tudomány abszolút szabadságának és a szólás, a személyes meggyőződés kimondhatóságának, embert emelő fontosságán. Lankadatlanul írja a többnyire esszébe hajló hosszú „recenzióit” Németh Lászlóról a nyolcvanas években is. Írásai elsősorban koherens, egybetartó, és egybe tartozó belső világukkal, azaz: szerzőjük mindvégig önzonos lé-

³ Király István feljegyzése az Illyés Gyulával és Németh Lászlóval folytatott megbeszéléseiről. = In: Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956-1963. (Dokumentumok) Bp., 1999, Osiris. 139-141.

⁴ Bíró Zoltán: Találkozás a gondolattal. = Tiszatáj, 1993. 7. sz. 84-87.

nyegének szellemi lenyomataiként, egyszersmind hitvalló és gondolkodói állásfoglalásaiként tűnnek fel. Arra is figyelmeztetnek az ő Németh-interpretációi, hogy a változó korok és változó korszellemek ennek az életműnek új és új, más és más gondolati szelétét, lényegét vagy egyes hangsúlyait újra értékelik, újra forgatják, egyiket-másikat dinamizálják, megint másikat – esetleg – paralizálják. Vekerdi nyomán érthető meg talán a leginkább Némethnek mint „klasszikusnak”, mint „egyetemesnek” a mindenkori szinte hihetetlen frissessége, korszerűsége. S ha így fogjuk föl az ő Némethről való – szellemében, fogalmazásában állandóan „provokáló” – hiteles (mivelhogy utólag még mindig igazolódott) már-már látomásait, rögtön kiviláglik az is, hogy ezek a „recenziók” rólunk, a mindennapok és a változó korok kritikai magyarságáról és kritikai európaiságunkról is szólnak.

(Ismét időrendben)

Az 1980-ban megjelent *Utolsó széttekintés* című Németh-kötethez Sőtér István írt előszót.⁵ A régi marxista sémát ismétli meg ő is: „Németh László életművének igazán maradandó darabjai: a tragikai elvet hordozó művek – a leginkább mulandóak pedig: a programot szolgálók. Tragikum és program: két ellentétes fogalom [...]” S az utóbbi folyvást gátolta az előbbi.

Mintha csak cáfolatként született volna meg az *Alföld* 1980/12-es: Németh László-émlékszám, amely éppen a műfajok egyenrangúságát és az életmű szerves egységét hangsúlyozza. Csoóri Sándor például azt emeli ki⁶, hogy az életmű egyensúlyát „a vitathatósága és a vitathatatlansága” tartja meg. *Tudása* „látomásos” tudás, s ő maga „nem annyira az elemzés, mint a beleélés kivételes képességű mestere.” A történelemtől való tudása „nem földidezi és rendszerbe gyömöszöli az elmúlt századok tényeit, hanem újjáteremti.” Kis Pintér Imre fölfedező érvényű és értékű esszéje⁷ ennek az életműnek a kivételesen erős kisugárzását, egyszerűbben szólva, hatását magyarázza. Ady és József Attila mellett éppen Németh László a harmadik tájékozódási pont a 20. századi magyar irodalmi közvélemény számára. Szellemi alkatát tekintve talányos, végtelen, szuggesztív, néha már-már veszedelmes. A közvetlen tenni akarás és a művészi sugalmazás egységét az esszé, a tanulmány testesíti meg leginkább. „Ady-méretű becsvággal transzponálta a maga egyéni erkölcsét általánossá. Ezért hitte el (amit talán még Ady se!), hogy néhány írástudó, hogy ő maga *egyedül* nemzetet, sorsot tud fordítani, 'új Európát' teremteni.” Nagyon is találó Kis Pintér értékelése: Németh László „az őszinteségnek példátlanul nagy fanatikusa.” *Innen érthető meg* sok minden a közte és a mindenkori szellemi környezete közti irtatlan sok konfliktus négy évtizeden át. (És tovább, – tehetjük hozzá mindehhez, mi, utókor.)

⁵ Sőtér István: Író a föld alól? In: Németh László: *Utolsó széttekintés*. Bp., 1980, Magvető és Szépirodalmi. 5-12.

⁶ Csoóri Sándor: Első közelítés Németh Lászlóhoz. = *Alföld*, 1980. 12. sz. 21-27.

⁷ Kis Pintér Imre: Németh László és démonai. = *Alföld*, 1980. 12. sz. 36-42.

A nyolcvanadik születésnapj évforduló

A megemlékezések sorát a *Népszabadság* nyitja, Nagy Péter tartalmas, habár néha a párt napilapja szellemiségét is tükröző értékelésével.⁸ Megengedőleg szól arról, hogy Németh útját „sokfelől nézhetni”, és hogy még mindig csak *formálódik* (tehát nincsen „kész”) a róla alkotott hiteles kép. Nagy Péter szakít a még Sötér által is működtetett sémával, midőn leszögezi, hogy „nem lehet az írói pályát az ideológusitól mereven szétválasztani, bármennyire kényelmes volna is ez: műveiben is eszméi testesülnek meg [...]”. A korábbi pártvéleményekkel szemben ez a méltatás nem óhajtja Némethet bekebelezni a szocializmus aktív támogatóinak a táborába, hisz alighanem pontosan fogalmaz, amikor a hatvanas évekről szól: „viszonya a szocializmussal vitázó, de nem ellentétes.” Németh ’különbékét’ kötött az 1956 utáni politikai és társadalmi berendezkedéssel, állapítja meg Nagy Péter.

Az *Utolsó széttekintés* java esszéit elemzi nagy figyelemmel Németh G. Béla a *Kritika* emlékező számában.⁹ Kritikus, tudósi szigora ezúttal is bőven és hatásosan érvényesül, habár summázata – úgy lehet – Németh intelligens ellenfeleinek és józan híveinek egyaránt elfogadható. „Ne értsünk bár egyet szemléletével, lássuk is bár éles megvilágításban tévedéseit, vegyük is bár bonckés alá szigorú tárgyiasággal elsiklásainak okait –, ez esetben sem csak java szépírói művei tartoznak mindig gondosan őrzendő, s mindig megkérdendő örökségünkhöz, hanem minden csalítja ellenére esszéisztikája is [...]”. Az „erkölcsi vállalás folytonossága, a szellemi jelenlét állandósága, a gondolati nyitottság [...]”. S nem utolsó sorban képessége arra, hogy tévedéseiből is tanuljon.

Czine Mihály őszinte hevületű vallomása a *Tiszatáj* emlékszámában jelenik meg.¹⁰ Fontos alaptételt, gondolatot nyomatékosít ő is, midőn arról szól, hogy Németh „harmadik út”, „harmadik oldal” koncepciója nem más – és régen sem volt más –, mint „népi úton járó Harmadik Magyarország”, azaz a *többség érdekeit* (ma úgy mondanánk: a nemzeti érdekeket) vállaló, a nemzet egészében gondolkodó jövőkép. Vekkerdi László – ugyancsak ebben a *Tiszatáj-számban* – a hatvanas évek Németh Lászlóját fürkészi¹¹. A „Kertész Ágnes történetében fölcillanó reménytelen remény”-t, az „ellengravitáció” magasából nyugtalanul széttekintő Németh Lászlót: úgy látszik, mintha megtört volna a nemzet jövőjébe vetett, korábban rendíthetetlen bizalom. „A szellemi szétszóródás veszélyétől félt leginkább, a kohéziós erők lazulásától. Egyre inkább tartott tőle, hogy a szellemi emelkedést, a nemzetként emelkedést elébb-utóbb föl fogjuk adni az egyéni gazdagodás kedvéért [...]”. (Kell-e mondani, mindez be is következett.)

Király István gondolatai az *Élet és Irodalomban* jelennek meg.¹² A hódmezővásárhelyi évek szellemi elmélyülésének két fontos elemét bontja ki ebben az alkalmi megemlékezésben: a „helytudat”-ot és az ettől elválaszthatatlan „emberelképzelés”-t, a sajtóságos némethi antropológiát. Az elsőnek a lényege „egy 20. századi magyar üzenet, a helynek a parancsa, az Ady-féle peremvidék imperatívusza.” A valósághoz való hozzásimulás és az esetek iránti megnőtt szolidaritás. És ez utóbbi már Németh antropoló-

⁸ Nagy Péter: Németh László nyolcvan éve. = *Népszabadság*, 1981. ápr. 19.

⁹ Németh G. Béla: Németh Lászlóról – az *Utolsó széttekintés* alkalmán. = *Kritika*, 1981. 4. sz. 11-13.

¹⁰ Czine Mihály: Németh László ekléziájában. = *Tiszatáj*, 1981. 4. sz. 42-53.

¹¹ Vekkerdi László: Sajkódi certosa. = *Tiszatáj*, 1981. 4. sz. 73-80.

¹² Király István: Gondolatok a hódmezővásárhelyi Németh László-emléksobában. = *Élet és Irodalom*, 1981. máj. 16., 6.

lógijának fő elvét is hordozza: a jézusi-tolsztoji eszményt viszi tovább. Ezzel egyszerűen nem marxista „alapon” a „mindennapok forradalmisága” képviselőjévé is vált –, mondja itt Király. (Ami körülbelül talán annyit jelent, hogy a magunk kis köreiből a magunk munkájával próbálunk külön életet teremteni.)

A már fentebb említett tudományos konferencia előadásai a *Literatúrában* jelennek meg 1982 elején. Itt még csak felsorolni sem tudjuk a szerzőket és a témákat, de arra legalább utalnunk kell, hogy már nemcsak az irodalomtörténészek kutatási területe a Németh László-i életmű. Az igazi újdonság Vásárhelyi Miklós bírálata a háborús évek Németh-publikációiról.¹³ Talán ez az első – úgy nevezett – nem marxista alapról történő, úgyszólván teljes elutasítás, benne a legsúlyosabb (ámde szövegszerűen nem bizonyított, sőt még az inkriminált cikkek címeit sem közlő) legendaképző toposszal, mondattal: „Meg kell említeni – írja Vásárhelyi – azt a meghökkentő és máig is megmagyarázhatatlan tragikus eltévelyedést, vagy naivságot is, hogy 1940 szeptemberében és 1941 júliusában [...], a magyar értelmiség válságának mélypontján a *Híd*-ben írott vezércikkekben taktikai gesztusokat tett a különben gyűlölt és rettegett németek iránt.” (Nos, bárki meggyőződhet Vásárhelyi állításának a kétes hitelességéről, hogyha elolvassa a szóban forgó – mert visszakereshető – cikkeket. Az első a *Most*, *Punte*, *Silta*, a második az 1941. július elsejei *Németh László krónikája*.)

Király István akadémiai székfoglalója

1982-ben újabb történész kapcsolódik be – igaz, csak áttételesen – a Németh László-kutatásokba. Juhász Gyula nagy igényű szintézist ír, amelyben a háborús idők uralkodó magyar szellemi áramlatait térképezi fel.¹⁴ Leíró jellegű történészi szakmunka ez, a jobboldali „lavina” szellemi előkészítéséről. Németh László – habár megkülönböztetett distinkcióval ír róla a szerző – főként a *Kisebbségben* című esszéjével, valamint a „faji alapon” politizáló cikkeivel – sugallja Juhász – akarva-akaratlanul, részese volt e lavina elindulásának.

Ugyanebben az évben tartja akadémiai székfoglalóját Király István. Azért választja Németh Lászlót, mert számára – illetőleg a magyar kulturális közélet szempontjából, Király értelmezése szerint – ez a legfontosabb *feladat*. Megerősíti Németh László „klasszikus”-nak mondott szakmai besorolását, teljesítményének rendkívüliségét, ám ezúttal a háború előtti „eszmei problémák” boncolgatására helyezi a hangsúlyt.¹⁵ Meggyőződése szerint ugyanis föl kell tárni, meg kell világítani e roppant nagy és elsőrendűen fontos életműnek a negatív vonásait is ahhoz, hogy a jelenkor (a mindenkor „jelenkor”) csak a valódi értékeit fogadja be, és legyen fölkészülve a retrográd vonások, jelenségek elutasítására is, illetőleg világosan láthassa, hogyan oldódnak fel ezek a nagy ellentmondások az életmű későbbi szakaszaiban.

¹³ Vásárhelyi Miklós: Németh László publicisztikája a második világháború éveiben. *Literatúra*, 1982. 1. sz. 54-61.

¹⁴ Juhász Gyula: „Uralkodó eszmék”, a második világháborús Magyarországon. I. rész. = *Új Írás*, 1982. 1. sz. 59-91., II. rész. = *Új Írás*, 1982. 2. sz. 44-62., III. rész. = *Új Írás*, 1982. 7. sz. 73-100., IV. rész. = *Új Írás*, 1982. 8. sz. 63-88.

¹⁵ Király István: *Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt*. I. rész. = *Kortárs*, 1982. 7. sz. 1138-1151., II. rész. = *Kortárs*, 1982. 8. sz. 1291-1307.

Király szerint Németh László meghatározó életérzései – akkor – az „antiimperializmus”, valamint a „forradalmi dezillúzió”. Az előbbibe „nacionalista vonások vegyültek bele”, az „antiimperialista személyiségtudat” viszont „romantikus-érzelmi antiimperializmussá: kultúrkritikává vált.” Adynál még „átfogó, forradalmi világképbe forrt egybe ez a két érzés”, Némethnél viszont az akkori életmű fő ellentmondásává lett.

Király a továbbiakban a Németh László-i világkép fő meghatározóit sorakoztatja fel: a.) „antiimperialista nemzettudat”, b.) „kultúrpolitikai antiimperializmus”. Az elsőnek az ellentmondása „etnocentrikus” mivoltában rejlett. Megjelentek a „faji” szempontok. „Elrasszizálódtak az ő műveiben is olykor a problémák. Faji kérdéssé mitizálódtak” – ld. *Kisebbségben* – nem egy társadalmi kérdés. E nemzettudat két fő pillére az identitáskeresés és a szociális felelősségtudat volt. Ezeket egészítette ki a kelet-európai patriotizmus.

A kultúrpolitikai (voltageppen: kultúrkritikai) antiimperializmus magában hordozta az irracionálizmust és a forradalomellenességet. „A tudománnyal szemben a ’sorstudomány’, a mítosz a ’teremtő dilettantizmus’ lett ideállá.” Hozzá tartozott mindehhez az antimarxizmus is. Éppen úgy mint a „praxisellenesség”, az „antiracionalizmus”, az „elitizmus”, a „nemzetbe zárkózás és xenofóbia.” A kultúrkritikai szemlélet magyarázza, hogy „elvetette a haladáshitét”. Végül is ez a kultúrkritika „egy romantikus, etikai jellegű antiimperializmus hordozója volt.”

Az életmű „strukturális alapvonása” tehát – Király szerint – „az ellentmondásosság”. És nemcsak gondolkodói mivoltában, de regényeiben és drámáiban is.

„Az ellentmondás feloldása: a.) az utópia.” A forradalmi világkép hiánya miatt „végcél és a hozzá vezető út [...] részekre szakad.” Nem „közbülső utat keresett, hanem felettest.” Az utópia itt mint „egyetlen remény, mint embertermészet, mint antropológikum mint erkölcsi igény” szerepel.

„Az ellentmondás feloldása: b.) antropológia.” Autonómia- és kultúraigény, azaz a „személyiségmoral” jelentette „a Németh László-i emberkép egyik fő ismérvét.” A másik ismérv: a személyiség meghaladásának az igénye: „a szolgálatetika, a közösségre nézés.” Ez az emberkép a szocializmus „új valóságában, annak talaján teljesedett ki”, jól lehet, már „a 45 előtti Németh Lászlónál érlelődött, készült.”

Király Istvánnak ez a grandiózus rendszere az 1945 előtti Németh Lászlóról – a reformmarxizmus és a kommunista embereszmény jegyében – bármennyire is tágas világot sejtet, valójában mégis sematikus és szűkös. Sematikus, mivel sémákkal dolgozik, sémákba szorítja bele a gondolatot. A Németh Lászlóét is, a magáét is. Ebben az ideológiai keretben, rácsrendszerben mindennek megvan a maga helye, minden el van rendezve, az „eszmei problémák” meg vannak világítva, föl vannak oldva. Nem véletlen, hogy szinte semmiféle szakmai-tudományos hatással nem volt Király eme jól átgondolt, ámde már-már természettudományosan szabályos, mindazonáltal (vagy éppen ezért?) mégis nyomasztó rendszere a további Németh László-kutatásokra. Hiszen nem akadt komoly kutató, aki saját gondolatait Némethről bele akarta, tudta vagy merte volna építeni a Király rendszerébe, anélkül, hogy komoly torzulást ne szenvedne. (Az ilyenkor szokásos átvételek megmaradtak az udvarias utalások, idézések szintjén.)

Érdekes és hatásos újdonsággal jelenik meg viszont – újra – Lackó Miklós.¹⁶ Többek között azt veti fel, hogy „Németh 1932-1933-ban feltűnő ideológiai alapfogalmai

¹⁶ Lackó Miklós: Minőségiszocializmus – modernség vagy korszerűség. A Tanú korai időszak. Új Írás, 1982. 7. sz. 61-72.

– a minőségiszocializmus, a némileg később kimondott kertország, sőt talán az új nemesség fogalma is – *Tat* szótárából kerültek át a *Tanú* lapjaira.” (A *Die Tat* német neokonzervatív folyóirat volt.) Persze, nem másolással és kritika nélkül, mindenesetre kimutatható közvetlen hatásként. (Vekerdi László ellenben erősen megkérdőjelezi ennek a hatásnak az erősségét, komolyságát egy 1985-ben elmondott előadásában. – Az évtized vége felé ez a téma ismét visszatér, egy másik kutató részletezi, kibővíti s elmélyíti Lackó korábbi megfigyeléseit.¹⁷)

Néhány „repció” repciója

A nyolcvanas években kezdetét veszi a Németh-repciók (persze, csak a nagyobbaké) repciója is.

Kiss Ferenc például Lackó Miklós tanulmányait és Sándor Iván *Németh László üdvöztana* című könyvét értékeli, bírálja.¹⁸ A történész tanulmányait dicséri, kiemelve az alapos tárgyi tudást és a hangnem tárgyilagos hűvösségét. Joggal bírálja viszont Lackó ideológiai fogalmainak, kategóriáinak merevségét, tartalmi bizonytalanságát, s a szerző merev osztályozási rendszerét, az ebből adódó pontatlanságot, homályosságot. Sándor Iván könyvét magasra értékeli Kiss Ferenc, éppen azért, mert nem csak azt tudta megmutatni, hogy mint ideológiai jelenség *mi* Németh László, hanem azt is, hogy mint író *milyen*.

Fenyő István még szélesebb repciós termésből válogat, a most említett két szerző mellett Grezsa Ferenc „vásárhelyi korszakát”, Kocsis Rózsa monográfiáját, Király István említett nagy tanulmányát, Sőtér István előszavát az *Utolsó széttekintéshez*, Vas István *Kisebbségben*-bírálatát és Kiss Ferenc erre való reagálását tekinti át.¹⁹ Grezsa könyvének értékeit alaposan leszállítja, s hosszasan foglalkozik mint fő problémával a szerző „eszményítő”, „mentegető”, apologetikus tendenciáival (melyeknek persze vannak nyomai a könyvben), végül is az egész korszakmonográfiát eltorzító, bálványfaragó szellemi teljesítménynek látatja. Kocsis Rózsa szép (habár tudományos újdonságokkal kevésbé szolgáló) könyvéről pedig már egyetlen jó szava sincsen. Lackó Miklós eredményeit viszont maradéktalanul dicséri. Oszítja Sőtér álláspontját is a szépíró és a tanulmány- esszéíró („ideológus”) szembeállításában. Szívesen idézi Vas Istvánnak a *Kisebbségben* elitelő passzusait. (Lényegében egyetért Kiss Ferenc Vas-kommentárjaival is.) Sándor Ivánról azt írja, hogy „kifinomult pszichológiai érzékenységgel, a vérbeli író lélektani beleérző készségével” oldotta meg sajátos szempontú megközelítését. A „Németh László-irodalom eddigi legjobbja” – Fenyő szerint – Király István fentebb látott tanulmánya. *Revelatív* erejű útmutató.

Királynak ez az írása és három kötetes életmű- válogatása „nemcsak önmagában nagy értéke a marxista irodalomtudománynak, hanem sok vonatkozásban ki is jelöli az íróra és korára vonatkozó kutatás további útját.” (Mint tudjuk, nem így történt.)

¹⁷ Vö. Vekerdi László: A Debreceni Kátétól a Ha most lennék fiatalig. In: A lélek tápanyagai. Székesfehérvár, 1987, Fejér Megyei Múzeumegyesület. 59-60. Továbbá: Farkas János László: Minőség, vállalkozás, reform. Németh László a Tat-kör vonzásában. = Világosság, 1987. 7. sz. 426-435.

¹⁸ Kiss Ferenc: Új Németh László-értelmezések. = Élet és Irodalom, 1982. ápr. 2., 6-7.

¹⁹ Fenyő István: A Németh László-kép változásai. = Kritika, 1982. 11. sz. 23-25.

A Király által válogatott háromkötetes Németh-életmű keresztmetszet hitelességét Kulcsár Szabó Ernő vitatja.²⁰ Minthogy a marxista kritika nem tud megegyezésre jutni – állapítja meg –, Németh *értékszempontjait* illetően, Király kénytelen – éppen az el-
lentmondások áthidalására – *az etikum jegyében* szervezni a köteteket. Másrészt: arány-
talan az 1945 előtti és az utáni korszakok esszé-reprezentációja, s végképp indokolatlan
olyan alapművek mint *a Kisebbségben* és *a Szárszói beszéd* kihagyása.

További „hozzászólások”

Szakmailag elsőrangú és korrekt – tehát hosszú távon is érvényes – elemzését és ér-
tékelését adja a Németh-Szekfű-vitának Gergely András.²¹ Következtetései úgyszintén
alapkérdésekre vonatkoznak. Például: „Vitathatatlan [...], hogy Németh László Szekfű
csékély számú *érdemi* vitapartnerei közé tartozott.” Vagy tovább: „Németh László [...] a
Szekfű Gyula nevével körülírt szellemi jelenség lényegét ragadta meg, akkor, amikor
annak konzervatív zártságára mutatott rá.[...] Nem vette észre – vagy nem méltá-
nyolta –, hogy ez a zártság a jobboldali eszmekörök irányában is érvényesült [...]”.
S végül: „Az 'első' és a 'harmadik' virtuális Magyarország vonalai a végtelenig meg-
hosszabbítva sem találkozhattak egymással.”

1983-ban jelenik meg Béládi Miklósnak az a két tanulmánya, amelyekben a Né-
meth László-i *világnézet* fő vonásait foglalja össze.²² Abból indul ki, hogy Némethet
a korabeli (tehát a húszas és a harmincas évekbeli) filozófiai áramlatok közül egyik
sem tudta „magához hódítani”. Ezzel szemben mindig is az ember, a társadalom, a tör-
ténelem *életjelenségei* érdekelték, izgatták a leginkább. Ezért próbálja megteremti
a – husserli értelemben vett – „világnézeti filozófia” sajátos rendszerét: *a személyiséghez*
fordulás morális kötelezettségét. Ebben a gondolatkörben a kultúra, az irodalom, az
erkölcs és az életmód kérdései kapnak kitüntetett figyelmet. E „világnézeti filozófiára”
épül Németh kultúrantropológiája, amely a tudományból is az „emberiesíthető” ered-
ményt igyekszik kiszűrni, s amely minden életjelenséget a „történelmi önalakítás” szol-
gálatába állít.

Lackó Miklóst és Juhász Gyulát ez idő tájt a háború előtti és alatti évek szellemi
életének sűrűsödési pontjai foglalkoztatják. Juhász korábbi tanulmányfolyamából
most egyetlen, de annál súlyosabb tényezőt emel ki és mutat be részletesen: a zsidó-
kérdésnek a magyar szellemi életben való visszatükröződését.²³ Bő idézetekkel operál,
kommentárjai rövidek és visszafogottak. A téma kapcsán *Kisebbségben*, *Magyarok ki-
békülni*, a második *Szárszói beszéd* vonatkozó részeit („zsidópasszusait”) is idézi. Lackó
nagy ívű és adatgazdag tanulmánya²⁴ azokat a törekvéseket mutatja be, amelyekkel

²⁰ Kulcsár Szabó Ernő: Németh László Válogatott Művei. I-III. = Hungarológiai Értesítő, 1983. 3-4. sz. 142-145.

²¹ Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. = Valóság, 1983. 1. sz. 47-62.

²² Béládi Miklós: Esszé a Tanú-időből. = Alföld, 1983. 1. sz. 30-36. I. Béládi Miklós: Minőség és erkölcs Németh László gondolatvilágában. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1983. 1-3. sz. 291-300.

²³ Juhász Gyula: A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világ-háború előtt és alatt. 1938-1944. = Kortárs, 1984. 7. sz. 68-92.

²⁴ Lackó Miklós: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Viták a nemzeti jellegről. = Kortárs, 1985. 1. sz. 95-114.

a harmincas években számos gondolkodó (író, történész, politikus) megpróbálkozott: a „magyar nemzeti jelleg” a „nemzetkarakter” mibenlétének a meghatározása, vagy legalábbis leírása. A Németh László-i „magyarságtudomány” is érintkezett a nemzetkarakterológiával. *A Kisebbségben* tipologizálása a történelmileg „egészséges” és a megmaradás szempontjából fontos „magyar jegyeket” keresi, de belebonyolódik az asszimiláció és a zsidókérdés kusza útvesztőibe.

Németh László halálának 10. (és pályakezdésének a 60.) évfordulóján, 1985-ben emlékszámot ad ki a *Tiszatáj*. A sok fontos és érdekes dokumentum (például az Illyéshez írott Németh-levelek) mellett a továbbgyűrűző szellemi izgalmat Zimonyi Zoltán tanulmánya jelenti.²⁵ Az 1945-ben írt, de meg nem jelent, majd 1957-ben újra elővett és „felújított” verses tragédia, a *Sámson* lehetséges *sorsmetaforáit* mutatja be és elemzi nagy felkészültséggel és beleérző képességgel. Az első réteg – egyben az első „sorsmetafora” – Zimonyi szerint Németh László utólagos, de személyes felelősségvállalása a háborús években a zsidókérdésben elfoglalt, át nem gondolt véleményei miatt. (Főként a szárszói előadásnak a „bosszúszomjas” zsidókat érintő felszólítása miatt.) A második értelmezési kör („sorsmetafora”) ebben a drámában az 1945-ös felszabadulás – újra elnyomatás nagy nemzeti tragédiája, a harmadik pedig az 1956-os forradalom, nemzeti felkelés, majd az erre következő megtorlás ingalengései. *Történelmi sorsmetaforák* köntöskében persze. Zimonyi Zoltán attraktív levezetései – még ha „közvetlen bizonyítékok” nem is igen támasztják alá (különösen az első értelmezési kört) –, példaszerűen mintáznak egy megértő-tárgyilagos, bírálva tisztázó és fölemelő szándékú megközelítést, amely a „legkényesebb” Némethtel kapcsolatos kérdéshuroknak a kitagadás és szellemi eltámaszkodás nélküli feloldási lehetőségét is szépen demonstrálja.

Éles polémikák az évtized közepén

A nyolcvanas évek közepétől, második felétől érezhetően megerősödik az a szellemi közeg is, amely már nemcsak a megszokott marxista alapról és a szokásos marxista frázisokkal bírálja, támadja Némethet (ez az irányzat éppenséggel a végelgyengülés felé tart), hanem – nyers egyszerűséggel – Németh László antiliberalis, antiszemita, valamint kommunista kollaboráns voltát igyekszik bizonyítani és bizonygatni.

Sándor Iván második Németh László-könyve (*A Németh László-pör*) fölöttébb indulatos fogadtatásban részesül az *Élet és Irodalom* hasábjain.²⁶ Ungvári Tamás – miután siet leszögezni, hogy Németh „művének legjobb kutatója” Lackó Miklós – szokatlan durvasággal ront a könyv szerzőjére. Még inkább, persze – hisz voltaképpen ez a célja – Németh Lászlóra. *Nincs*, nem lehet, nem létezhet *pör* Németh László körül – nyilatkozza ki Ungvári –, hiszen már réges-régen megszületett ügyében az *ítélet*. Utópiájának „valóságos tartalma” „neokonzervatív szerkezeti vázra szerelt üvegház, csakugyan a visszanyesett s túltrágyázott növények rendjét álmodta elő egy felvilágosult diktatúra rendje szerint. Félő, hogy a trágyát azok a másodrendű állampolgárok hordták volna, akiket az utópia kívülszorított (vagy *a helyükere*, ahogyan akkor mondták), az Új Cion, a magyar Jeruzsálem felépítésében.” Persze Sándor Iván is megkapja a maga minősíté-

²⁵ Zimonyi Zoltán: *Sorsok, sorsmetaforák*. (Németh László: *Sámson*) = *Tiszatáj*, 1985. 8. sz. 98-114.

²⁶ Ungvári Tamás: *A „Németh László pör” margójára*. = *Élet és Irodalom*, 1986. márc. 14., 5-6.

sét Ungváritól. Imígyen: „Bizonyos szerzők, úgy rémlik, megunták a marxizmus kóser kosztját, s most úgy vetik magukat egykor tiltott ízek után mint a kitért ortodox a disznócsülökre.” Ungvári dühödő pamfletjére Sükösd Mihály válaszol.²⁷ Higgadtan, szellemesen, azt is mondhatnánk, hogy megsemmisítően metsző logikával. (A vita még folytatódik az *És*-ben, de már érdemi szellemi hozadék nélkül.)

Megerősíti viszont Ungvári álláspontját Sándor Iván könyvéről – a *Népszabadságban* – Fenyő István, egybemarkolva azt Grezsa Ferenc *Németh László háborús korszaka* című könyvével.²⁸ „Legfőbb fogyatékoságuk megegyezik: a tárgyias elemzést, a történelmi és irodalmi folyamatok higgadt és elfogulatlan analizisét eszményítő apologetikával helyettesítik.” Fenyő számára is Lackó Miklós a kutatói minőségi mérce legmagasabb foka, Grezsa csak amolyan gyermek bálványfaragó. Fenyő számos pontban találja bűnösnek Németh Lászlót is. Csak egyetlen – habár a legsúlyosabb – példa ezek közül: „Tiltakozni a hitleri terjeszkedés ellen –, de tenni ezt egyszermind igen erőteljes (és nem kívánt kihatásában tragikus következményű) antiszemitizmussal, a náci fajelmélet egyes elemeinek beszűremkedésével, rasszizmussal, az asszimilált magyar írók megalázó kiközösítésével?” (Mondhatnánk: helyben vagyunk, hiszen Fenyő István itt szinte minden „idült vádpontot” megismétel és nyomatékosít Némethtel szemben.) Sándor Iván sem jár sokkal jobban, mint Grezsa: Fenyő „szemfényvesztő”-nek minősíti könyve egészét (történelmietlen, csúsztatásokkal teli, stb.). Mindazonáltal – így Fenyő – mindkét könyv „hasznos”, mivel „látéletül szolgálnak az olvasó számára értelmiségünk egy részének jelenlegi szemléleti bizonytalanságáról, irány- és aránytévesztéséről.”

Mielőtt tovább lépnénk e korszak további polémiáinak a bemutatásában, szögezzük le a következőket. Távolról sem gondoljuk azt, hogy Németh László vagy a róla „pozitívan”, elismerően szóló tanulmányok, könyvek bírálhatatlanok, netán valamilyen kritikamentességet élveznek. Hiszen a normális tudományos előremozdulás egyik fő lendítő ereje éppen a vita. Csakhogy Ungvári és Fenyő – a fentebbi példák szerint – nem vitáznak, nem bírál, hanem uszít. Becstelenné akarják tenni mindazt a szellemiséget, amit Németh László neve jelez és jelent, az antiszemitizmus borzalmas vádjával óhajtván őt kitessekélni a szalonképes (kinek a szalonja?) huszadik századi nagy magyar szellemek sorából.

A kommunista kollaboráns „szerepe” miatt is támadják (persze) Némethet felütnően összecsempő büntetőeljárásuk közzétételével – mások. A nyolcvanas évek végén – Monor és Lakitelek után – már erre is megérett az idő.

Eörsi István a memoárjában tér ki a „moszkvai pohárköszöntő” szövegére.²⁹ Németh – tudatja Eörsi – a szocializmus védelmében, a szovjet-orosz nép megbecsülésében – „a többiek rovására mosakodott”, a lecsukott értelmiségiek pedig rádöbbenhettek: „mennyre magukra maradtak. Minden bizonnyal sokan kérdezték maguktól: ha vezetőink így beadták a derekukat, akkor én miért tartsak ki?” Fekete Sándor hasonlóképpen érez és gondolkodik, mint Eörsi.³⁰ A szituáció – a börtön – is nagyon hasonló. Németh szövegében ugyanis az áll – ez tény –, hogy az ő 1956 őszén írott cikkei

²⁷ Sükösd Mihály: Németh László körül. Vita Ungvári Tamással. = *Élet és Irodalom*, 1986. ápr. 4., 5.

²⁸ Fenyő István: Két könyv Németh Lászlóról. = *Népszabadság*, 1986. máj. 17.

²⁹ Eörsi István: Emlékezés a régi szép időkre. Bp. 1988, Napra-Forgó Kft. 155–156.

³⁰ Fekete Sándor: Az én hatvanas éveim. = *Tekintet*, 1988. 5. sz. 16–17.

voltak *az egyedüliek*, amelyek „a polgári demokrácia visszaállítása ellen küzdtek.” Ezek szerint – kommentálja undorral Fekete „mi tehát mindannyian megérdemeljük a sorunkat.” 1963-tól – folytatja – Németh László volt „az új vezércsillag, senki sem emlegette többé a hímgagyar-mélymagyar elméletet, s a magyar nép előtt azóta is eltitkolt, még a tudomány által is agyonhallgatott 1941 júliusi cikket, mely sebes hévvel nyugtázta az Európa 'rohadt' részeit eltávolító németek 'győzelmét', elfelejtődött 'Shylock kése' is, legfeljebb a moszkvai utazás alkalmából előadott formás *Pohárköszöntő* miatt duzzogtak a hívek, de csak csendben, s tetteleg azért követték a vezéri példát.” (Látható: Vásárhelyi Miklós pár évvel korábbi legendaképző „felfedezése” termékeny talajra hullott.) Fekete Sándortól azután Barabás Tamás veszi át ugyanezt a szólamot.³¹ Szalai Pál viszont kitalál egy újabb legendát: Németh László az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után Lenin-rendet kapott és fogadott el.³²

Ezeket a hamisításokat Lakatos István gondos és pontosan dokumentált cikke leplezi le.³³

Újra: Király István

Előbb egy összefoglaló igényű esszéjében (1986-ban) Németh László „nem szűnő hatásának titkát” keresi.³⁴ Figyelemre méltó már maga a cikk címe is, Király ugyanis – ezúttal – Németh László *korszerűségét* kívánja elfogadtatni, s az életmű *jelenhez szóló* tanulságait exponálni. Az itteni kulcsfogalom: *a minőség*. Amely éppolyan fontos az egyénnek, mint egy nemzetnek, vagy éppen az emberiségnek. Németh etikai alaprajzú művészete jellegzetesen kelet-európai. Katarzist vált ki, de nem sokkol. Az életmű jellegét „az etikus jellegű afirmáció” adja. Innen nézve, a szépírói munkássággal szemben nem szorul háttérbe, „nem értékelődik le Németh, az esszéista.” Király ezen a ponton *önkritikusan szakít* a Gaál Gábor-féle „paradoxon”-nal, s bírálja (bár megmagyarázza) saját, jóval korábbi, 1946-os, e sínen futó hosszú tanulmányának fő gondolatát. Ugyanakkor *összekötő szálakat* keres Németh és a marxisták között. Ezek a motívumok pedig: „a morális pátoasz, a mélyen ható antropológiai optimizmus, az elkötelezettség a minőség mellett.” Önrevízióként hat most a Németh „kisebbségben”-felfogásáról alkotott Király-féle álláspont is. „Nem a xenofóbiára hajló kirekesztő nemzetszemlélet volt a fontos abban – írja –, hanem a hűség, az antiimperialista patriotizmus [...]. Németh Lászlónak még a legtöbbet vitatott kérdésekben sem csak tévedései voltak, de igazságai is.”

Akár klasszikusan felépítettnek – megtagadva megőrzőnek – is nevezhetnénk Király Istvánnak ezt a legújabb Németh-alapértelmezését, szinte líraian érzelmes Németh-portréját. *Más* ez a portré és *más* ez a hang is, mint négy évvel korábban, az akadémiai székkfogláló előadásában volt. Ezt könnyen megállapíthatjuk. *A miértre* már nehezebb válaszolni. Bizonyára *oka* van annak is.

³¹ Vö. = Új Élet, 1989. jan. 15., 3.

³² Vö. = Hiány, 1988. 5. sz. 5.

³³ Lakatos István: Árnnyak (hamisítások?) Németh László körül. = Juss, 1989. jún. 67–69.

³⁴ Király István: Németh László korszerűsége. = Palócföld, 1986. 6. sz. (dec.) 67–73.

Miként annak is, hogy *logikai rácsrendszerében* ugyanúgy az „ellentmondások írója” képlethez tér vissza az *Életmű szilánkokban* hosszú bevezető tanulmánya írójaként.³⁵ Az ellentmondásosság – most ezt az aspektust erősíti föl Király – azonban a folytonos keresésből fakad. De azért mégis: az életmű alapvonása a *közösségi elv és a személyiségelv* ellentmondása. Ezen belül: az „antiimperialista népiség”. Világképének egyik meghatározója: a „közösségtudat”. (Mint „szociális felelősségérzés”, mint „individualizmus ellenesség” és mint „nembeliség tudat”). Világképének másik meghatározója: a „személyiségtudat”. (Középpontban a személyiség, az autonómia az önalakítás és a szocializmushoz való „ellentmondásos” viszony.) A nemzettudat Némethnél: „a személyiségtudat változata.” „Magyar tragédiaérzés”, „antiimperialista patriotizmus” és ennek ellentmondásai. Ugymint: 1.) „partikularizmus”, 2.) „xenofóbia és natívizmus”. A faji gondolat „jelen volt 45 előtt az írásaiban.” S hiába hangsúlyozta annak „kulturális-történelmi” értelmezését, a biológiai s e szellemi értelmezés „elkerülhetetlenül átjárt egymásba.” De mivel ez a fajiság antiimperialista gondolkörbe volt beleszöve, a lényeg nála – a téves elemeket elvetve – mégiscsak „az imperializmussal szembe forduló nemzetszeretet, magyarságféltés.”

Az antiimperialista patriotizmus lényegi tartalma: az *identitásőrzés* (még a faji gondolatot és a xenofóbiát is ez magyarázza) és a „templomépítés”. Németh életművében végül is létrejön az „antropológiai szintézis”. A személyiségelv antropológiai vetülete a *minőségerkölc*s, a közösségi elv antropológiai-etikai vetülete: a *belátás-erkölc*s. A harc helyett a dialógus. Megszületik a faustival szemben a Galilei-eszmény.

S végül a summáznak szánt üzenet Király Istvántól a következő: „A történelemtől meghaladott, bírált nézeteket kiszűri, megrostálja kritikuskilag a felnőt, nagykorú olvasó, de a mindenütt jelenlevő léleksugárzást, emberformáló erőt nem nélkülözheti a reformok útját kereső mai magyar szocializmus.”

Ezzel a szintéziskísérlettel búcsúzik (hamarosan meghal) Király István Németh Lászlótól: úgy érezhette, hogy „megtisztította” ezt az életművet, „feloldotta” annak ellentmondásait, megmagyarázta Németh gondolkodásbeli hibáit. S mindezzel elfogadhatóvá tette őt a magyar szocialista gondolkodás számára.

A történész Juhász Gyula viszont újra elmélyíti a zavart a „faj”-komplexum körül, amidőn – éppen a *Sorskérdések* című kötet elé írt magyarázó tanulmányában³⁶ (különös, hogy még a rendszerváltozás küszöbén is féltette a már erősen imbolygó hatalom a magyar olvasókat Németh László némely gondolataitól) – ezeket írja: „A fajon a magyarságot mint etnikumot értette persze, bár sohasem tisztázta a fogalmat, legfeljebb annyiban, hogy a zsidókat és ’asszimiláltakat’ nem értette bele a fogalomba, ezeket ’irodalmunk vendégei’-nek nevezi.” (Juhász e mondatában szövegszerűen könnyedén igazolható – komoly történészhez méltatlan – csúsztatások egész láncolata lapul meg.)

³⁵ Király István: Németh László gondolatvilága. I. rész. = Tiszatáj, 1988. 7. sz. 30-46. II. rész. = Tiszatáj, 1988. 8. sz. 72-89.

³⁶ Juhász Gyula: Németh László, a politikai gondolkodó. In: Németh László: Sorskérdések. Bp., 1989, Magvető és Szépirodalmi. 829-853.

Bibó István és Borbándi Gyula

Borbándi Gyula még 1976-ban könyvet jelentetett meg – német nyelven – a magyar népi mozgalomról, melyet véleményezést kérve megküldött Bibó Istvánnak. Bibó két évre rá nagy tanulmányra terebélyesedett „levél”-ben válaszol, amelyben a saját felfogását rögzíti a népi mozgalom számos, eszmetörténetileg fontos kérdésében. Magyarországon ez a tanulmánya 1986-ban jelent meg.³⁷

Ami a Németh Lászlóhoz kapcsolódó kérdésfeltevéseket illeti, azokat három – azóta is vitatott – fő csomópont köré lehet összevonni. Az első az 1935 tavaszán történt találkozó Gömbös miniszterelnökkel. Bibó István szerint sem a miniszterelnök, sem a találkozó prominens tagjai nem vették komolyan („a legkisebb mértékben” sem) a kormányzati reformok lehetőségét. Németh László sem, aki „mikor a *Lesz-e reform?* című cikke után összefoglalta Gömbös kormányzatát, Gömbös személyéről is megsemmisítő és metsző jellemzést adott, amiből egyben világosan következik, hogy reformok komolyan vételéről szó sem volt nála.”

Az 1939-ben keletkezett *Kisebbségben*ről itt a következőket írja Bibó: „meg kell val-lanom, hogy én azzal akkor teljes mértékben egyetértettem. Azóta évek alatt kialakult az az álláspontom, hogy minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltozására, megjavulására irányuló fölszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye. Ezen felül teljes mértékben hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteltesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolatmenet, amelyik Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenségként kezelte, még akkor is, ha egy ilyen állásfoglaláshoz az adott esetben még némi bátorság is volt szükséges.” Ugyanitt azonban azt is hangsúlyozza Bibó – nyilvánvalóan ellent is mondván saját előbbi állításának –, hogy „rendkívül irritáló és rossz benyomást keltő volt, és azt hiszem, hosszú lejáratra oktalán is volt az 1930-as évek végén az önmagát védő zsidóságnak az a hivatalos magatartása, hogy mindenféle kollektív megnyilvánulásnál a lehető legnagyobb mértékben igyekezett magamagát minden másféle társadalmi elégedetlenségtől távol tartani, azokkal magát nem azonosítani, és a Horthy-rendszer e tekintetben való előítéletére a legnagyobb mértékben tekintettel lenni.”

Az 1943-as *Szárszói beszéd* történelmi helyzetértékelését teljes mértékben helyte-le-níti Bibó István. „Németh László felállított egy hamis harmadik út alternatívát, amely lényegileg, bár nem egészen kimondottan azt a konklúziót rejtette magában, hogy a fa-sizmus és kommunizmus ellentétében a népi mozgalomnak és az egész magyarságnak lényegileg egy harmadik, ha tetszik, passzívabb utat kell választania. Ez hamis kérdés-feltevés volt, mert ebben a pillanatban nem kommunizmus és fasizmus között kellett volna választani, hanem a fasizmus és az egész fasizmusellenes koalíció között, amely a kommunista Oroszországot és a nem kommunista demokráciákat egyesítette.”

Borbándi Gyula alapvető fontosságú könyvének magyar nyelvű (a némethez képest bővített és átdolgozott) változata 1983-ban jelent meg New Yorkban, majd a második

³⁷ Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához*. [1978] In: B. I.: *Válogatott tanulmányok*. III. k. Bp. 1986, Magvető. 297–373. (Az idézetek: 337., 306-307., 305., 345.)

kiadás 1989-ben, itthon.³⁸ A fentebb említett Bibó István-megjegyzések közül az elsővel teljes mértékben egyetért, a másik kettővel tiszteletteljes diszkrécióval – ámde jól nyomon követhetően – már kevésbé.

A *Kisebbségben* gondolatmenetét inkább csak leírja, kevésbé minősíti, illetőleg azzal a megjegyzéssel helyezi el a korabeli szellemi jelenségek között, hogy ez a „Németh László-i elmélet nem volt új, Szabó Dezső a német és zsidó asszimiláció hátrányos hatását sokkal nyersebben fogalmazta meg, és más írók műveiben is találunk erre vonatkozó utalásokat.” Viszont (könyvének egy másik helyén) fölveti azt a problémát – és látens módon, ámde nyilvánvalóan ebben is polemizál Bibóval –, hogy „a magyar zsidóságnak az a része, amelynek vagyona, befolyása, közvélemény-formáló ereje volt, érzékenyen reagált minden kritikára, de semmi hajlandóságot nem mutatott, hogy önmagába nézzen és saját hibáin, fogyatékoságain, mulasztásain eltűnődjék.” Mindezeket túl, Borbándi Gyula – könyvében – nem pusztán egyetlen Németh-mű – a *Kisebbségben* – alapján világítja meg e valójában bonyolult, nagyon is kétoldalú kérdésszövevényt, ennél fogva árnyaltabb (és tárgyyszerűbb) válaszokat is ad ezzel kapcsolatban, mint levelében – Némethre vonatkozóan – Bibó István.

Egyáltalán: könyve összességében is olyan fontos és súlyos szellemi teljesítmény, amelynek hazai, itthoni szakmai karrierjének összehasonlíthatatlanul nagyobbak, komolyabbnak kellett volna lennie annál, mint amilyen volt valójában. (Ezzel a kiváló történeti munkával is megesett, hogy önmagukat tudományosnak nevező szintézistörekvések még a szakirodalmi tájékoztatójukban sem tüntették föl a meglétét.) Hogy csak egyetlen példát emeljünk ki e kitűnő szakmunka számos értéke közül: a népi-urbánus ellentéték benső, legfőbb mozgó rúgóját is éppen Borbándi Gyula tárja föl. Ekként ír ezzel kapcsolatban. „És nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a népiek egy új ihletésű és megfogalmazású baloldalként léptek fel, amelyet a hagyományos magyar baloldal – amelyhez tartozónak érezték magukat az urbánusok – nem fogadhatott el önmaga megtagadása nélkül. A vetélytárs jelentkezése és a vele szembeni fellépés szükségessége is magyarázza, miért éleződött ki olyannyira a két tábor közötti harc. Ignó Pál szerint akkor lángolt fel különösen a népi-urbánus ellentét, amikor az urbánusok csoportja már nem az urbanitás irodalmi tömörülése óhajtott lenni, hanem a baloldalé.”

De térjünk vissza a Németh László-vitához. Borbándi tapintattal – egyszersmind ragaszkodva a történetiség szempontjaihoz is – siklik el Bibó István (e levélbeli) bírálata mellett Németh László szárszói beszédével kapcsolatban. Ő ugyanis Bibónak egy korábbi (1947-es) írására hivatkozik (*Összeesküvés és köztársasági évforduló*), amelyben Bibó Némethet úgy jellemzi a Szárszón kifejtett harmadik út koncepciója alapján, hogy „látszat szerint [...] ennek a zsákutcának a hirdetői közé szorult”, holott – valójában – ez olyan „harmadik út”-elképzelés volt, amelyik „a szocializmusra való átmenet simább útját” jelentette. (Azaz, míg a Borbándinak írt levelében Bibó elsősorban mint külpolitikai összefüggésrendszert vizsgálta – és ítélte el – a vitatott Németh-passzust, 1947-es írásában mint a magyar belpolitikai átalakulás lehetséges alternatíváját vette figyelembe.)

³⁸ Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. [1983] 2. kiad. Bp., 1989, Püski. (Az idézetek: 364., 192., 393.)

Greza Ferenc új szempontjai

Greza nemcsak a nagymonográfia következő kötetét (köteteit) írta nagy szívóssággal a nyolcvanas években, de fontos kérdésekben színezte újjá a szép lassan már-már „jobbaldalivá” torzított Németh László-képet.³⁹ A sokszor fölbukkanó „antiliberalis” beállítódást (melyet megbélyegzőként használtak – és használnak ma is – ellene) Greza erősen vitatja. (Nem mintha az efféle ideológiai-érzelmi attitűd eleve valamiféle gondolkodói és erkölcsi fogyatkozás volna. Mert hiszen: milyen, melyik „liberalizmus”-ról van itt szó? És vajon Németh ellensége volna a személyiségelvű autonómiának?) Greza azt vezeti le figyelemre méltó logikával és bizonyító anyagok sokaságával, hogy Németh László e tekintetben is – tehát az individuális érvényű világkép és a közösségelvű szemlélet vonatkozásában is – a klasszikus összekötő, áthidaló, szintetizáló gondolkodási mintát jelenti. A Max Scheler-i etika „individuum”-felfogásának átvétele nyomán – mutat rá Greza – Németh úgy látja, hogy „az individuum történelmi magatartása összekapcsolható a személyiség transzcendenciájában kifejeződő abszolútumigényével [...]” Némethnél „a személyiség hasonlóképp jogforrás, mint a közösség érdeke, életművének a polgári kultúra épp úgy ihletője, mint a népi műveltség.” *Egyéniségkultusza* azonban nem öncélú, hanem társadalmilag beágyazott. Nem fogadja el a Kosztolányi-féle énkultuszt, de határt von a Szabó Dezső-i antiindividuális kollektívizmussal szembe. Irodalmi-esztétikai vetületben: a *Nyugat* „egyéniség központú szemléletét” hozzá kívánja kötni „a népiek kollektív törekvéseihez”. Németh László életműve az „egyéni üdvösség” a „nemzeti küldetés és embertörténet” egységét testesíti meg.

Greza fedezi föl azt is, hogy a „mély magyarság” „sors-és emberképe” számos szellemi elődjénél és kortársánál is fölfedezhető, s a *Kisebbségben* című esszéjében ez is összesűrűsödött (és el is torzult persze). Úgyszintén ő mutatja ki a folyamatosságot Németh 1934 és 1956 közötti politikai gondolkodói pályáján, s ezzel a *Szárszói beszéd* szövegét is visszahelyezi valóságos történelmi helyére és közegébe.

A kapcsolattörténeti tanulmányai közül talán a Babitscsal foglalkozó a legfontosabb. Greza bizonyítja (már 1983-ban), hogy a Németh László-i gondolkodás és világkép *eredetét tekintve* több lényeges ponton kötődik a Babitséhoz. Ennélfogva pedig tagadhatatlan a rokonság, azaz, a több ponton is *egy tőről fakadás* e két szellemi világ között. Másfelől pedig Németh *összekötő, szintetizáló* szellemi szerepe e tekintetben is releváns (szemben azokkal a nézetekkel, amelyek e két gondolkodói univerzumnak csakis az eltéréseit, csakis a különbözőségeit hangoztatják.)

Néhány villanás csupán az, amit itt most láttatni tudunk Greza Ferencnek Németh László újrafelfedezését célzó, meghatározóan fontos szellemi teljesítményéből. Sajnos, fő műveiből és fő gondolatsoraiból csak kevés vált a „szakmai elit” számára is elfogadottá, hivatkozási forrássá. Pedig bőven lenne mit tanulnunk tőle.

³⁹ Greza Ferenc legfontosabb – a monográfián kívüli – cikkei, tanulmányai Németh Lászlóról a nyolcvanas években: Németh László Illyés-portréja. = *Tiszatáj*, 1982. 11. sz. 37–39. Babits contra Németh. = *Tiszatáj*, 1983. 11. sz. 43–46. A Németh-regény kifejlődése. = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. 22. Szeged, 1985, JATE. 49–59. Történelmi gondolkodás Németh László pályáján. = *Kortárs*, 1987. 4. sz. 96–104.

*Vekerdi László szerepe a nyolcvanas években*⁴⁰

Vekerdi László már régóta vallja, hogy „nem támadni és védeni kell [...] Németh eszméit, hanem tanulmányozni, s a kor történetébe ágyazottan megérteni.” Ő maga példás igyekezettel és mindvégig rendíthetetlen gondolkodói becsületességgel írja hosszú „recenzióit” és tematikus esszéit Németh Lászlóról.

Új értelmezését adja – például – a sokat emlegetett és idézett „bartóki modell”-nek, pontosabban Németh László Bartók-élményének. Azt emeli ki mindenekelőtt, hogy ez a vonzódás elsősorban *morális* indíttatású (kevésbé mint zenei élmény), amely egybecsengett a Széchenyi-féle és a Galilei-féle alkotói morállal: a *felelősségérzet* volt az a kényszerítő erő, amely őt 1956 után az „akadozva s félénken újjászülető magyar szellemi élet feltétlen szolgálatába” állította. Hasonlóan fontos felismerése a Németh-Pilinszky szellemi-lelki kapcsolat új értelmezése is. Láthatóan azokkal vitázik itt Vekerdi, akik (mint például Cs. Szabó László) idő előtti behódolást vetettek Németh szemére. Vekerdi László ezzel szemben politikai sugalmaktól és a pártvonzalmak közheyles ideológiai reflexeitől csöppet sem zavartatva, tehát *távlatos érvényű* megfontolással rögzíti, hogy „életük utolsó periódusa a lélek csendjével válaszolt az 'aki nincs ellenünk, az velünk van' – tájainkon fájdalmasan ritka – belátására, amikor végre az egyik ember nem föltétlenül és szükségképpen kellett szenvedést okozzon a másiknak.” Vekerdi László nem hagy kétséget abbéli meggyőződése felől, hogy „az ötvenes évek végétől újjászülető szellemi életben Németh csupa ajánlkozással jelentkezik [...]”. (*Utazás, Tapasztalat- és átomátadás, Ha most lennék fiatal, Lakásépítés – országberendezés, Nagy család.*) Ez azt is jelenti, hogy „az épülő szocializmus eszméit minden lényeges pontban szívvel-lélekkel vállalva toboroz híveket a régen magáénak elfogadott ügghöz.” Nem duzzogott, nem taktikázott, nem kérte magát. Mert – mutat rá Vekerdi László – „soha nem tekintette az írást öncélnak és esztétikumnak; minden sorával hatni és nevelni akart, egy darab eleven életet megszépíteni. Egy nemzetet megmenteni az emberiségnek.”

Vagyis, Vekerdi felfogásában föl sem vetődik a „behódolás” (nyersebben: az értelmiség „árulása”) problémája, ez a gondolati vonulat értelmetlen a számára. Az élet (és a társadalom) törvényei másként határozzák meg önmagukat, s Németh László *eszményvilága* ezekkel – s nem a politikai képződményekkel – érintkezett. A nemzeti megmaradás, igen: „az emelkedő nemzet” kívánalmának a parancsa szerint.

Az *Életmű szilánkokban* című kötetről írt esszéjében Vekerdi László Király István bevezető tanulmányát is méltatja. Iróniával ellenpontozott elismerése leginkább annak szól, hogy Király végül is föl tudta „oldani” a maga által rendszerbe foglalt Németh László-i ellentmondásokat („közösségi elv”, illetve „személyiségelv”), mégpedig „a *minőségkerkölcse* torkolló embereszmény és a *belátáserkölcse* meghatározott közösségi magatartás nagy szintézisében.” Fontos fejezete Vekerdi e tanulmányának az a része, amely a „zsidókérdés” – Király szerint az „elrasszizálás” – sajátos megjelenéséről szól

⁴⁰ Vekerdi László legfontosabb cikkei, tanulmányai Németh Lászlóról a nyolcvanas években: Bartók – Németh László világában. = Forrás, 1981. 3. sz. 44–50. Sajkódi certosa. Tiszatáj, 1981. 4. sz. 73–80. „A lélek csendje.” (Pilinszky Németh László életében.) = Napjaink, 1982. 1. sz. 9–11. Tanú, Nemzedék, Szerep és ember. = Forrás, 1982. 9. sz. 58–63. Németh László: Művelődéspolitikai írások. = Új Forrás, 1986. 5. sz. (okt.) 81–83. A Debreceni Kátétól a Ha most lennék fiatalig. In: A lélek tápanyagai. Székesfehérvár, 1987, Fejér Megyei Múzeum-egyesület. 58–63. Németh László: Életmű szilánkokban. Tiszatáj, 1989. 10. sz. 82–91.

Németh írásaiban. Értelmetlen dolog antiszemitizmusról beszélni – elemzi a kérdéses szövegeket –, s még *a Kisebbségben* hibája sem ez. Hanem az, hogy „egy másoknak követhetetlen, vagy mások által követni nem kívánt idealizált magatartásforma [...] egy adott pillanatban úgyszólván minden akkor lehetséges és megvalósítható etikai értéket magához vonz, akkor, ezáltal, akarja vagy se, mégiscsak lefokozza és elutasítja valahogyan a (magát joggal ugyanannyira értékelhető) többi.” *Ez a szemlélet*, vagy inkább egy különös megszállottság vezérelte magatartás a hibaforrás Némethnél, nem pedig a bárkit is kizárni akaró programadás – mondja Vekerdi.

Végül a hazai korszellem reformzűrzavarának egyik leglátványosabb elemét idézi meg Vekerdi László: „lassan hitelüket veszítik a szavak; valami furcsa szellemi infláció áraszt el mindent; és [...] ma tegnapunknak még az esetleges erényeitől is undorodva, gyógyszerként, mohón egy 'létező Nyugat' karjaiba kívánczunk [...]”

S mindez már átvezet a század utolsó évtizedébe.



FERENCZY BÉNI RAJZA (1956)

TÜSKÉS TIBOR

A levélíró Németh László

A levél a napló műfaji rokona. Mindkettő dokumentum műfaj, keltezett, naptári pontosságú, személyes jellegű följegyzés. Mindkét írásműnek címzettje van. A levélnek egyetlen személy, a kortárs; a naplónak többnyire az utókor, a közösség, vagy ha más nem, akkor maga a naplóíró, aki idő múltán szeretné kézbe venni följegyzését, és szeretne szembesülni hajdani önmagával.

A levélnek számtalan változata született. Van verses (költői) és prózai levél. Van elküldött (misszilisz) és el nem küldött (inmisszilisz) levél. Van csak a címzettnek szóló, zárt, és nyilvánosságra szánt, nyílt levél. A nyílt levél egyaránt műfaji kerete lehet tanulmánynak, tudományos értekezésnek és szépirodalmi műnek, novellának, regénynek.

A magánlevelek közlése fölvet egy sor jogi problémát. A levélnek nem kizárólagos tulajdonosa a levél címzettje. A levél közléséhez a levél írójának (jogutódjának) a hozzájárulása is szükséges. Várkonyi Nándor önéletírása¹ azért maradt befejezetlen, és a Kodolányi Jánosról szóló fejezete azért csonka, mert előbb hunyt el a Kodolányi-leveleket a könyvében fölhasználni akaró Várkonyi, mintsem megérkezett volna a jogutódnak a levelek illetve a levélrészletek fölhasználására vonatkozó engedélye. Levélközléskor a magyar szerzői jog szerint a levél íróját (jogutódját) is honorárium illeti meg. Nemrég Somlyó György közölni akarta a már elhunyt Weöres Sándor egyik hozzá írt levelét (egyébként egy olyan folyóiratban, amely nem tud tiszteletdíjat fizetni). Weöres minden bizonnyal honorárium nélkül is hozzájárult volna levele közléséhez. Am Somlyó ezt csak úgy tehette, hogy saját zsebébe nyúlt, és kifizette a tisztes honoráriumot a levélíró Weöres Sándor – özvegyének.²

A levélközlésnek etikai vonatkozásai is lehetnek. A magánlevél két ember közötti intim érintkezési forma. Honnét nyer bárki bátorítást és felhatalmazást ahhoz, hogy akár a címzett, akár a levélíró életében vagy halála után nyilvánosságra hozza két ember személyes titkát? Nincs az efféle publikációban indiszkréción, visszaélés a levéltitokkal? Magánlevelek közlésekor nem csorbul a személyiségi jog holmi közösségi (irodalomtörténeti) érdekekre történő hivatkozással? Nem ok nélkül kéri némely levélíró a címzettől írásának elolvasása után levelének megsemmisítését, elégetését.

*

Németh László levelezésének újabb gyűjteménye van előttem. Az 1914 és 1948 közötti levelezést magába foglaló kötet már 1993-ban megjelent.³ A folytatás, az 1949 és 1975 közötti anyagot tartalmazó három vaskos kötet 2000-ben látott napvilágot.⁴ A levelezésből kiemelhető két önálló fejezet, az írónak Magda lányával illetve Gulyás Pál

¹ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1976.

² Irodalomismeret, 2000. 2–3. sz.

³ *Németh László élete levelekben. 1914–1948*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1993.

⁴ *Németh László élete levelekben. 1949–1975*. I–III. kötet. Osiris Kiadó, Bp., 2000.

lal folytatott levélváltása korábban két önálló munkában vált hozzáférhetővé.⁵ Azok a publikációk az igazán értékesek, amelyek „oda-vissza” tartalmazzák az anyagot, a teljes levélváltást, vagyis mind az író által írt, mind a hozzá írt leveleket közlik.

Németh László számára a levél fontos közlési forma, levelezése szellemi örökségének része. A levél műfajt gyakran használta föl tanulmányok műfaji keretéül,⁶ és szívesen terített papírt asztalán az íráshoz azért is, hogy személyes gondolatait közölje, vagy a levélben hozzá fordulóknak írásban válaszoljon. Csak a butuska, rajongó levelekre, meg a szenvedélyes autogramgyűjtőknek nem felel, ugyanakkor részletes tanácsokkal látja el a tizenhétéves diákot, aki középiskolai tanulmányi versenyre készül, és Németh László drámáiról akar dolgozatot írni.

Annak, hogy ilyen nagy terjedelmű levélanyag maradt meg az író hagyatékában, több oka van. Egyfelől – bár Németh László már a telefon korában élt – a „művinél” fontosabb volt számára a személyes érintkezési forma. Nem írógépen, hanem kézzel írta műveit, és telefon helyett szívesebben nyúlt papírhoz. Minden bizonnyal abban a korban, amelyben faxot, e-mail-t, SMS-üzenetet küldözgetnek egymásnak az emberek, nem keletkeznek ilyen levélgyűjtemények. Másfelől maga is, környezete is sejtette, hogy levelezésére előbb-utóbb a nyilvánosság is igényt tart: jön az utókor, jön az irodalomtörténész, és saját szempontja szerint értékeli, és jön az olvasó, akinek ugyancsak megvannak a maga szempontjai: jobb esetben a művek mélyebb megértésének az igénye, rosszabb esetben a kíváncsiság. Németh a hozzá írt leveleket megőrizte, egy idő után azokat családja tudatosan gyűjtötte, az általa írt levelekhez pedig alkalmankint fogalmazványt, illetve másolatot készített, s azokat is félretette. Harmadik okként azt is figyelembe kell venni, hogy Németh László többször töltött rövidebb-hosszabb időt vidéken, Hódmezővásárhelyen, Debrecenben, Sajkódon, ahonnan csak levelezés formájában tudott kapcsolatot tartani a külvilággal.

*

Németh László levelezése kimeríthetetlen kincseshánya: a század magyar irodalmában nincs egyetlen jelentős alkotó, akitől ekkora méretű és ilyen sokszínű, irodalmi és emberi tartalmakban gazdag levelezés maradt volna ránk, és került volna nyilvánosságra. Ezúttal csak az 1949 utáni levelezéssel, annak is a töredékével foglalkozunk, és csupán néhány következtetést mérlegelünk.

Először azt nézzük: mit mondanak a számok? Az 1914 és 1948 közötti időt felölelő kötet 762 levelet tartalmazott; a most megjelent háromkötetes gyűjtemény a mintegy háromezer könyvoldalon a folyamatos számozással a 3838. levélíg jut el. Tehát az első 35 év termése 762 levél; a további 27 évből 3076 levél maradt fenn. A szembetűnő mennyiségi növekedés oka egyrészt az, hogy Németh László 1945 előtti levelezésének (főként a hozzá írt leveleknek) nagy része Budapest ostromakor elpusztult, másrészt 1949 után családja tudatosan gondozta az író levelezését, megőrizte a hozzá írt leveleket. A 3076 levél az időben (és a három kötetben) így oszlik meg: az 1949 és 1961 kö-

⁵ Németh László: *Levelek Magdához*. TIT Komárom Megyei Szervezete – Új Forrás Szerkesztősége, Tatabánya, 1988. – *Egy barátság leveleiben*. Gulyás Pál és Németh László levelezése. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása, Bp., 1989.

⁶ *Kiadatlan tanulmányok*(1968) c. kötetben: *Levél Kerényi Károlyhoz, Levél Szirmai Károlyhoz, Levél Timár Józsefhez, Levél a szerkesztőhöz, Levél Marx Györgyhez, Levél Olaszországba, Levél egy negyedéveshez, Magánlevél az írói érzékenységről, Levél Tóth Lászlóhoz*.

zötti 13 évből 1008 levél, az 1962 és 1966 közti 5 évből 1110 levél, az 1967 és 1975 közti 9 évből 957 levél. Szembetűnő, hogy a hatvanas évek első felében, öt esztendő alatt ugyanannyi (sőt még több) levél került a gyűjteménybe, mint az előző tizenhárom év alatt, s az is, hogy az írói pálya végén, az utolsó kilenc évben még annyi levél sem keletkezett, mint az előző öt esztendőben. A mennyiségi változásokat az író lét-helyzete magyarázza: a levelezés bőségét a hatvanas évek első felében az, hogy ekkor kapja meg az író munkássága a külső elismerést (a díjakkal, műveinek hazai és külföldi kiadásával), ekkor van időszak, amikor egyetlen nap négy-öt levelet megír; az utolsó években a levelezés megcsappanását pedig az író tudatos visszavonulása és betegsége indokolja, ebben az időben a Németh László-levelek terjedelme is egyre rövidebb lesz.

Jellemző a Németh László által írt és a hozzá írt levelek aránya. Az 1914 és 1948 közötti időt, a 35 évet felölelő kötetben csupán 25 levélíró-t találunk, és a Németh László-leveleknek 86 címzettje van. Ez az az idő, amikor a Németh Lászlóhoz írt levelek nagy része elpusztult. Az 1949 és 1975 közötti 27 évből mintegy 700 (pontosan 659) levelezőtársat ismerünk, és a Németh László-leveleknek mindössze 233 személy a címzettje. A levélírók és a Németh-levelek száma közti aránytalanságnak az oka részben az, hogy az író nem minden hozzá forduló levélírónak válaszolt, részben az, hogy a Németh-levelek címzettjei (illetve jogutódjai) közül nem mindenki bocsátotta közlésre az író levelét. Az „oda-vissza” levélkapcsolatból például szembetűnően hiányoznak Németh Lászlónak Bencze Lászlóhoz, Karinthy Ferenchez, Mészöly Miklóshoz, Ortutay Gyulához, Weöres Sándorhoz, illetve Kodolányi Jánosnak, Sőtér Istvánnak Németh Lászlóhoz írt levelei.

Az új, háromkötetes kiadvány közlés tekintetében követi az 1993-as kiadás alapelveit. A leveleket időrendben, folyamatos számozással közli. De a kiadvány nem filológiai célú közlés, nem követi a levélközlésekre vonatkozó akadémiai előírás szabályait. A kiadványt előszó, Németh Ágnes írása, és utószó, Domokos Mátyás írása fogja keretbe. A levelekhez jegyzetek, magyarázatok járulnak, ezáltal praktikusán, közvetlenül a levelek után, de a korábbi kiadványnál kisebb számban és takarékosabb terjedelemben. A levélközlésekhez mindkét kiadásban mutatók kapcsolódnak a levelek íróiról, a levelek címzettjeiről, valamint névmutatók a levelekben szereplő személyekről. A korábbi kiadvány egységes tárgymutatója ezúttal két részre oszlik: egyrészt a szerzők neve szerinti címmutatóra, másrészt Németh László műveinek mutatójára. Az új kiadvány közli az 1949–1975 közötti levélanyag korábban megjelent főbb publikációinak bibliográfiai adatait is.

*

A levélgyűjtemény publikálói nem ok nélkül adták a két kiadványnak közös címet: *Németh László élete levelekben*. A könyvek épp úgy olvashatók folyamatosan, mint egy regény, és szemelvényesen, ide-oda lapozgatva. Az irodalomtörténészt talán egy-egy személyi kapcsolat, egy-egy „oda-vissza” történet levélváltás, egy-egy téma érdekli jobban; az „egyszerű” olvasó úgy hajol e könyvek fölé, mint egy kút fölé; látja benne az író életét és munkásságát, és az író legszemélyesebb közléseiből és vallomásaiból mélyebben ismerheti meg saját arcát, önmagát.

A levelek szinte fogaskerekeként kapcsolódnak egymásba. Németh László Hódmezővásárhelyről 1949. szeptember 18-án kelt levelét így zárja: „Valószínűleg szeptember végéig maradok, s akkor megyek föl Pestre, anyámhoz-e vagy egy külön la-

kásba: még nem tudom.” (816)⁷ A következő, a Budapestről 1949. október 12-én Pilinszky Jánosnak írt levél első mondata: „Kedves Barátom, megint itt vagyok Pesten, anyám kis lakásában lakom...” (817)

Hogy mennyire egy rejtett és virtuális életrajz húzódik meg a levelezés mélyén, jól mutatja, hogy dr. Lakatos István e levelezés ismeretében állította össze Németh László életrajzi kronológiáját.⁸ A levelekből értesülünk életének történéseiről, utazásairól, vidéki tartózkodásairól, a költözésekről, lakásügyekről, csalódásairól és az elismerés ritka pillanatairól, a „keresetlen pénzekről”, művek elfektetéséről és kitüntetéseiről, betegségeiről és azok legyőzéséről, a magas vérnyomásról, az elzáródó érlemzesedés tüneteiről, a hipertóniáról, a látászavarokról, melyeket leveleinek egyre rövidülő terjedelme is érzékeltet.

A levelezés híven tükrözi Németh László emberi kapcsolatait, a kapcsolatok idejét és tartalmát, tartósságát vagy pillanatnyiságát, huzamosságát vagy alkalmiságát: mikor és kikkel váltott levelet, mit írt és neki mit írtak levélben? Látjuk anyjához, a „kissé nehéz természetű” özvegy Németh Józsefnéhez való viszonyát, érzékeljük a családi konfliktusokat, „keserédes ízű” kapcsolatát gyermekeihez és feleségéhez – ahogy Németh Ágnes nevezi a családjához fűződő viszonyát –, a családjától történt időleges elszakadás drámáját és a későbbi megbékélés nyugalját. (Németh László és felesége, Démusz Ella kapcsolatáról ugyancsak dr. Lakatos Istvánnak egy másik írása nyomán tudhatunk meg többet.)⁹

Németh Lászlót emberi kapcsolatainak legszélesebb és legszövevényesebb köre a barátaihoz fűzi. A barátságról írja Sárközi Mártának: „ez az egyetlen igazán emberi kapcsolat. [...] Egyedül a barátság az, ami a mienk, lelkünk magasabb köreié. A szép az volna, ha minden más viszonyt is lassan barátsággá tudnánk alakítani; erre vágytam én, de talán csak apámmal és tanítványaimmal sikerült valamelyest.” (840) Pár héttel később Gulyás Pálnénak szinte szó szerint megismétli: „A barátság két független ember viszonya, nem várunk egymástól semmi anyagit, testit, tehát kicserélhetjük gondolatainkat, [...] a barátság: két ember szabad lebegése egymás mellett.” (846) Nemzedéktársai közül szoros kapocs fűzi Illyés Gyulához: fontos irodalompolitikai lépései előtt vele konzultál; Illés Endréhez, a Révai, majd a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójához: a kiadással kapcsolatos kérdéseket vele beszél meg; Kodolányi Jánoshoz: az 1952-ben kapott József Attila-díjból pénzt küld neki; Veres Péterhez, akivel könyvet cserél, és akivel a fordítás, az anyanyelv kérdéséről vált gondolatot; Sárközi Mártához, a Válasz kiadóhoz, aki házát is eladta, hogy a folyóirat működését biztosítsa. Becsüli vásárhelyi tanártársait (pl. Sipka Sándort); hálás Gulyás Pál özvegyének; szeretettel gondol a mezőszilasi rokonokra. A Pilinszkyhez fűződő kapcsolatának története, jellem és nemiség kapcsolata, a barátság pszichológiai motívumai itt, a levelekben tárulnak föl igazán. A gyűjteményben van egy levél, amelyet Pilinszkynek írt, a 828. számú, amely egyszerre kulcs az *Iszony* megértéséhez, Pilinszky alkatának az értelmezéséhez, vala-

⁷ A hivatkozott levelek sorszámát végig zárójelben közöljük.

⁸ Németh László: *Életrajzi kronológia. 1901–1948.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta dr. Lakatos István. Argumentum Kiadó, Bp., 1997. – Németh László: *Életrajzi kronológia. 1949–1975.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta dr. Lakatos István. Argumentum Kiadó, Bp., 1998.

⁹ Dr. Lakatos István: „Gyermekeimért és érte.” Fejezetek Németh Ella életéből. Új Horizont [Veszprém], 1999. 1–4. szám. Különnyomat is.

mint őszinte önreflexió: kulcs írói és emberi szándékainak a megértéséhez. Itt olvasuk: „Leveledet, ahogy kérted, elégettem.”

Az író szemmel tartja a fiatalokat is, kapcsolatot ápol az utána jövőekkel, figyeli és értékeli teljesítményüket. Azok közül, akik „hív szolgálatban” álltak mellette, a levelezés elsősorban Vekerdi László, Fodor András, Veress Dániel, Domokos Mátyás szerepét emeli ki. Ambivalens érzés fűzte Király Istvánhoz, a Csillag és a Kortárs szerkesztőjéhez: íróként rá is szorult a szerkesztőre, de ki is volt szolgáltatva a marxista irodalompolitikusnak. Egyik levelében ezt a tömör, a kitűnő regényíróra valló jellemzést adja róla: „Ő sokat olvasó, képzett ember, s alkalomadtán, ha kigyúl, van is bizonyos lelkesedés benne. Mellesleg pap-gyerek, a cigánydányádi volt ref. lelkész fia, aki tulajdonképpen nem is olyan merev, mint amilyennek brosúráíróként mutatkozik. De nincs igazi kritikai érzéke; a művek tartalmába szeret bele, vagy attól bokrosodik meg, aszerint, hogy azt kapcsolatba tudja-e hozni valamelyik kedvenc marxista gondolatával.” (1763) A levelezés tanúsága szerint a hatvanas évek második felében jelentkeznek már azok a fiatal irodalomtörténészek is, Grezsa Ferenc, Kocsis Rózsa, Kabdebó Lóránt, akik előítéletek nélkül, a marxista irodalompolitikusoknál és kritikuskoknál nagyobb invencióval foglalkoznak munkásságával, és akiknek tanulmányai vigasztaló, gyógyító írt adnak a haláláig be nem gyógyuló sebekre és el nem maradó támadásokra.

A levelezés tanúsága szerint az író kapcsolatot tart vidéki iskolákkal, a hódmezővásárhelyi, a mohácsi, a pécsi gimnáziumokkal, előadásra hívják egyesületek, tanári közösségek, a szerkesztőségek kéziratot kérnek tőle, kitüntetésekor olvasói gratulálnak neki, pályakezdő szerzők véleményt kérnek írásukra. Ez mind-mind szükség és alkalom a levélíráásra, a válaszadásra. S ha a hozzá küldött kéziratban a tehetség jelét látja, elindítja benne a „problémaőrítő gépet”, és elemző véleményt mond, nem tud lemondani a válaszadásról. Amilyen nagy figyelemmel és tapintattal foglalkozik például Babó Mihály, a nyírmeggyesi református lelkész kéziratával (tizenegy-tizenegy „oda-vissza” levél dokumentálja kapcsolatukat), épp akkora mértékben bosszantja föl az ok-talan kéréssel hozzá forduló, követelőző volt elemi iskolai tanítója, a veseletető hetvenöt éves ember, Borda József, aki kivételezett elhelyezést kér a maga és a barátnője számára a soproni tanítómenhelyben, és aki arra is ráveszi az író, hogy ügyében Aczél Györgynél intervenniáljon. (1915., 1932.) Am amikor kérése nem teljesül, még föl van háborodva, és önérzetes levélben rója meg az író. Meg is kapja ezután Németh Lászlótól a megillető választ: „Mert az még rendben van, hogy József bátya egy olyan intézményhez akar kerülni, ahol egyedül lakhat egy szobában, de hogy egy másik hasonló szobába – barátja özvegyét is fel akarja hozatni –, olyan kérés, amelynek a tolmácsolásáért feleségem, amikor meghallotta – engem a szenilis jelzővel illetett. [...] Amiért minderről idáig nem írtam – mégsem ez, hanem a másik kérése, amelyet mint egy ifjú Herkulesre, ennek az elvégzése után kirótt rám, s amit egy soproni nőtisztelője olyasformán fogalmazott meg, hogy végre az őt megillető helyre, a nemzet klasszikusai közé kell emelnünk Borda Jósát, s ha én nem értenék a költészethez, mozgósítsak erre a célra klasszikus műveltségű embereket; ha jól emlékszem, Hegedűs Gézárt és Devecseri Gábort említette.” (2016)

A Németh László-levelek képet adnak az író egyéniségéről, személyiségéről, a műveket létrehozó alkotó emberi és írói arcáról. Németh roppant érzékeny és ellentmondásos alkat. Vállalja, keresi a nyilvánosságot, de irtózik is a közélettől. A támadások, a gyanú, a viták, a harc éppúgy nyomasztja, mint a siker, az elismerés. A tudatos támadások, az eszméit érintő, ellenséges viták, a „működésbe lépett intrika, megtorlás”

éppúgy ingerlik, mint a jószándékú félreértők, az álhívek elfogultságai, a háta mögött suttogó, aggódó és elítélő „barátok” véleménye, kaján öröme. Megírja új regényét, átadja közlésre, elkészül új drámája, benyújtja a színháznak, majd valami apró homokszem kerül a gépezetbe, ezért művét visszavonja. Tudatában van tehetségének, értékeinek („az ország egyik legjobb prózaírója vagyok”), ugyanakkor művei sorsát illetően tele van kétségekkel, aggályokkal. Számára a levél nemcsak a kapcsolattartás, az ügyintézés eszköze, hanem az önvallomás műfaja is. Levelei tele vannak önreflexiók anyaggal, önértelmező megfigyeléssel. „De egyet el kell ismernem magamnak: a tollam és a lelkiismeretem együtt mozogtak. Tévedtem, de nem írtam le olyat, amit igaznak ne hittem volna. Egyszóval: nem tévesztettem meg senkit tudatosan. Ez olyan minimuma az írói és emberi erkölcsnek, amelyből akkor sem engedhetek, ha az életembe kerül” – írja az 1949-es támadások idején (823). Egy évvel később papírra vetett megjegyzése: „nem tudom megállni, hogy szerepeket ne osszak s kritizáljak. Pedig ez vitt a bajba...” (840) A számtalan önkritikus, önironikus megjegyzései közül az egyik: „Az írói foglalkozásban én is mélységesen csalódtam. 19. századi elgondolásokkal léptem erre az útra; – ha nem is a népet a pusztába vezető lángoszlop akartam lenni, de megbízható műszer a nemzet kezében. Ez a foglalkozás azonban méltóságában már a századforduló óta folyton süllyed.” (1364) Ezért mondja fontosabbnak tanulmányírói és drámaírói munkásságát szépirodalmi műveinél, regényeinél. Ezért tartja magát inkább örök tanárnak, mint írónak, művésznek.

Pályáját egészségesnek látja. Csak a kritika állítja szembe gyakran az ifjú gondolkodót a későbbi íróval. Németh vállalja ifjúkori munkásságát, nem tagadja meg a háború előtt írt műveit, és semmiféle „pálfordulást” nem fedez föl írói útján. Személyiségének talán legállandóbb vonása: túlzott érzékenysége, narcizmusa, indulatossága, szenvedélyessége. Sérülékeny alkat. Önmagával szemben állandóan küszködik, súlyos művészi kételyei vannak, önvád gyötri. Már 1949-ben azt írja: „Nem megyek többet emberek közé.” (764) Pár hónappal később az *Égető Esztéről* mondja: „ez lesz az utolsó írásom.” (775) A háború után Vásárhelyen tanár, majd az ötvenes évek közepén mint orvos igyekszik elhelyezkedni. Ekkor írja: „végképp kiebrudalódtam a magyar irodalomból.” (1100) A hatvanas évek leveleiben csaknem minden esztendőben találunk egy ilyen mondatot: „itt az ideje, hogy pontot tegyek írói pályám végére.” (1932) Idézet 1964-ből: „Tavaszi agyvérzésem figyelmeztetés volt azt írás abbahagyására.” (2383) 1966-ból: „én írói pályámat az elmúlt tavaszon lezártam.” (2828) 1967-ből: „A tavaszon abbahagytam az írást.” (2882) „Aki negyvenévi beleölt munka után arra kényszerül, hogy nemzete szellemi életéből kikapcsolódjék, az úgy hiszem, megengedheti a könnyebbséget, hogy az irodalmi életből érkező hangokat (amíg egészen hideg távolba nem kerül tőle) leeressze a füle mellett.” (2985) Egy szó szerint megismételt mondat 1967-ből: „én írói pályámat az elmúlt tavaszon lezártam.” (3080) És tudjuk, hogy közben, ugyanebben az évtizedben még mennyi új, kitűnő tanulmánya és szépirodalmi munkája születik vagy kerül tető alá, valamint hány korábbi munkáját adják ki, fordítják le, illetve mutatják be, és egyre nő elismertsége és megbecsülése.

*

Talán kissé hosszasan foglalkoztunk a levelezés életrajzi vonatkozásaival, de maga a kiadó is ezt kívánta hangsúlyozni, amikor a köteteknek címet adott: *Németh László élete levelekben*. A levelezés néhány további értékét rövidebben taglaljuk.

A levelezés élet és életmű, életrajz és gondolkodásmód, személyiség és alkotás szoros egységét bizonyítja: „életem minden kényszerűségével – iskolaorvosság, tanítás, fordítás, ezzel is azt csinálom, hogy laboratóriummal alakítom” – írja 1954-ben Illés Endrének. (964) Németh László leveleiből értesülünk írói terveiről, egy-egy művének keletkezéstörténetéről, a művekben kifejezésre szánt eszmékről, önértelmezéséről, az elkészült munkák sorsáról, kritikai visszhangjáról, a megjelenés után támadt vitákról. Az *Égető Esztert* már 1949-ben befejezi, de a regény csak 1956-ban lát napvilágot... A *Galileivel* 1953 nyarán elkészült, de a Csillag csak 1955 januárjában közli... *Magyar műhely* címmel már 1956-ban tanulmányt ír, de az írás „kefében marad”... A *Levél egy kulturpolitikushoz – Ha én miniszter lennék* már 1962-ben elkészül, de csak 1986-ban (!) jelenhetett meg... A *Négy újságcikket* már 1965-ben, a bécsi út, a Herder-díj átvétele után megírta, de közlését a Népszabadság nem vállalja, s könyvalakban csak a *Kiadatlan tanulmányokban* lát napvilágot 1968-ban... A *Sorskérdések* kiadása 1989-ig csúszik... A levelekből tudjuk, hogy 1949-ben *Drága jó nyolcadik* címmel regényt, *Mélységek* címmel történelmi regényt tervez. A levelek tájékoztatnak arról, hogy mikor és mit fordít, hogy drámai műveinek (pl. a *Galileinek*) színházi előadása körül mennyi a hazavona. Nagyon fontosak a saját munkáival kapcsolatos megjegyzések. Az *Erzsébet-nap* című drámájáról írja: „ennek az anyagdúsabb drámának is van jogosultsága”. (769) Drámaíró műhelyébe enged bepillantást ez a mondat: „villámgyorsan írom én meg a fejemben egyszer kialakult drámát”. (964) A fordításról mondja: „Eleinte csak pénz-kérdés volt a számomra a fordítás: ma már örömet okoz s leköt.” (852) Az *Irgalom* értelmezéséről a regény lezárásakor az Illés Endrének írt terjedelmes levél tudósít. (2421)

Hogy élet és mű mennyire egy bordában szótt Németh Lászlónál, hogy saját életét is mennyire kívülről tudja látni, álljon itt egy részlet a Gulyás Pálnénak, debreceni szállásadójának 1950-ben, elutazása után, már Hódmezővásárhelyről keltezett, ironikus hangú leveléből. „Ha író lennék, eddig tán már írnám a novellát vagy vígjátékot, mert a kitűnő témákat mégiscsak az élet adja, s ez elsőrendű, soha el nem süttött téma. Komikus hős szorongást kap, ha nem jár az emberek kedvében, de éppen mert ilyen neurotikus alapja van a dolognak, kedveskedései többnyire fonákul ütnek ki. Képzeld el egy bérlőt, aki ennek az asszonymnak a hatáskörébe kerül. Az asszony először ad ki lakást, az albérlő el van ragadtatva a soha nem tapasztalt figyelmességtől. Aztán kezdi sokallni, különösen amikor nem tudja, mit kezdjen vele. A végső kifejlést magára bízom. Csak egy komikus mozzanattal szolgálok hozzá. Az albérlő elutazik, otthon felejtí a zsebkését. A zsebkést el lehetne küldeni neki, ha más lakása lesz, a hős nő azonban egy harmadik személynek küldi el, hogy az újabb, erősen megbízhatatlan személyek közbejöttével juttassa el hozzá. A kés persze nem érkezik meg...” (843)

*

A levelezés fontos és gazdag rétege a korról, fél század magyar szellemi, irodalmi, színházi és politikai életéről rajzolt kép. Az 1949-es államosítás például az íróban az öngyilkosság gondolatát váltja ki, s a vásárhelyi patikusnénak balsejtelmű célzást tesz: „Tessék szíves lenni nekem 1 g-ot abból a *porból*, félretenni...” (805) A korkép sokszínű, a levelek a múlt különféle zugaiba világítanak be, ám mi most csak a szorosabban vett irodalmi és irodalompolitikai jelenségeket nézzük. A Sárközi Mártának írt levelek részletesen tájékoztatnak a Válasz megszűnésének körülményeiről. Kapcsolatát a könyvkiadókkal az Illés Endrének és Domokos Mátyásnak (Szépirodalmi), valamint a Kristó Nagy Istvánnak (Magvető) szóló levelek tükrözik. Az irodalmi folyóiratok kö-

zül a legszorosabb viszony a Csillaghoz és a Kortárshoz fűzte, véleményét a szerkesztőről, Király Istvánról már idéztük. Kétségtelen, Király 1953-tól a közléssel levegőhöz juttatta, de ideológiai szempontú elégedetlenségét is rendszeresen kifejezte, „mint marxista szerkesztő” vitatkozik Németh Lászlóval, aki magát „egy becsületes nem marxista gondolkodónak” mondja, és írásait cenzúrázta. A napilapok közül a legtöbb konfliktusa a Népszabadság szerkesztőségével támad. Már 1962-ben az *Utazás* egyik részletének engedély nélküli, csonkított közlését sérelmezi Rényi Péternek írt levelében. (1809) Amikor 1964-ben Komócsin Zoltán kér tőle írást „a felszabadulás 20. évfordulójára” (2377), elhárítja a fölkérést. (2383) 1966-ban Rényi Péter fölényesen és gorombán közli „Kedves Németh elvtárrsal”: „Igaz, előfordult, hogy visszaküldtük kéziratát, mert nem tartottuk számunkra alkalmasnak.” (2822) A Népszabadság 1966-ban visszaadja *A magyar irodalom jövője* című írását is. A Népszabadságban jelennek meg E. Fehér Pál és Pándi Pál „vitairatai” műveiről. A lapban közlésre szánt írásából szavakat gyomlálnak ki még 1968-ban is. Véleményét a Népszabadságról az ugyanebben az évben Aczél Györgynek írt levélben foglalja össze: „Ebben a lapban jó szót rólam le nem írtak; darabjaimat méltatlan, denunciócikkben támadták; ha valamelyiküknek eszébe jutott, hogy alkalmi cikket kérjen tőlem (karácsonykor, Herder-díj), azt a szerkesztőség sértő módon hajította vissza.” (3226)

Németh László nem óvhatta meg magát attól, hogy kapcsolatba kerüljön politikusokkal. E kapcsolatait a naivitás és a gyanakvás, a jóhiszeműség és a kritikai szemlélet kettőssége jellemezte. Igényt tartott arra, hogy munkáiról vezető politikusok véleményét mondjanak, ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a hivatalos hatalom mindig gyanakvással nézi. „De azt talán mégsem lehet mondani – hogy ezek a furcsa akciók hivatalos támogatás, biztatás nélkül végbemehettek volna” – írja 1961-ben Benedek Andrásnak. (1746) 1949-ben levelet ír Révai Józsefnek, de előbb megmutatja Illyés Gyulának: „el szabad-e küldeni” – kérdezi tőle. (778) A levélhez fűzött jegyzet szerint: „a család úgy tudja, hogy Illyés Gyula nem továbbította”, hanem visszaküldte a szóbanforgó levelet. A hagyatékban talált gépiratos fogalmazvány szerint Németh 1953-ban elküldi Révainak két, megjelent fordításkötetét, valamint a *Galilei* kéziratát annak reményében, hogy a politikus talán támogatja a mű előadását, de a „paksamétára” nem kap választ. Más politikusokkal sincs szerencséje. Amikor 1957-ben Kállai Gyula meghívja, hogy a megalakuló Irodalmi Tanácsban vegyen részt, elhárítja a kérést. Ugyan ebben az évben Kossuth-díjjal tüntetik ki, de sem a díjosztó ünnepségen, sem az operaházi díszünnepségen nem vesz részt. A megbecsülés gesztusát arra akarja fölhasználni, hogy „azt a feszültséget, amely a kormány és az íróársadalom nagy része közt fennáll”, enyhítse, s „az írókat kielégítő megoldást” remél – de hasztalanul. (1211., 1212.) Amikor az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalást készít a „népi” írókról, Kállai Gyula őt is fölkéri, hogy tegye meg észrevételeit. Németh nem közli észrevételeit. Hogyan is mondhatna véleményt a szövegről az, akit okatlanul antiszemizmussal, fajelmélettel, nacionalizmussal, a „harmadik út” bűneivel vádolnak?

Tanulságos, amit megtudunk Ortutay Gyuláról egy 1958-ban Németh Lászlóhoz írt levélből – a levél a politikai szervilizmus iskolapéldája. (1343) Elgondolkoztató, amit Németh László ír 1961-ben Mód Aladárnak a vele szemben érvényesített bizalmatlanságról: „Tizenöt év óraadás, fordítói robot, némaság és betegség után azonban hiába beszélek Csehovról, Bolyairól, politechnikáról, még mindig a régi, sztereotíppá vált Spengler, Ortega, harmadik út szavakat hozza vissza a visszhang.” (1745) És nehéz

megrendülés nélkül olvasni az 1961-ben Kádár Jánosnak írt levelet, amelyet Bibó István kegyelmi ügyében intéz a nagyhatalmú politikushoz (1627), és Kádár Jánosnak lényegében elutasító válaszát. (1640)

E problémakörhöz tartozik Németh László és Aczél György viszonya. Ismerjük az utóbbi években hangoztatott vádat a „hatalommal parolázó” íróról. Hangoztatói ezzel nemcsak a saját ellenzéki szerepüket akarják indokolatlanul megemelni, hanem a vád önmagában is hamis. A gyűjtemény a kapcsolatot dokumentáló tíz Aczél György és öt Németh László levelet tartalmaz. (Bizonyára vannak elveszett levelek is.) A levelezésnek van néhány csomósodási pontja. Németh László először akkor ír levelet Aczélnek, amikor 1961-ben a Film, Színház, Muzsikában megjelenik Körössényi János szerencsétlen írása a drámaíró Németh Lászlóról. Az író Aczél Györgyöt le akarja beszélni az ellencikk íratásáról, ugyanakkor segítségét kéri „a felülről jövő ellentmondó sugallatok közt”: dolgozni szeretne, „az egyre jobban érzett társadalmi hiánybetegségben a segítségetekre akarok sietni”; de a műveit érő támadások és félremagyarázások nem szűnnek meg. Másodszor akkor sűrűsödnek meg a levelek, amikor Németh László 1962-ben elkészül az Aczél György fölkérésére született *Levél egy kulturpolitikushoz – Ha én miniszter lennék* című írásával. A száz oldalas tanulmányt elküldi a politikusnak, az írásról több levelet váltanak, Aczél színleg dicséri a tanulmányt, de vitatkozni is akar róla, még pedig egy egész minisztériumi kollégium előtt. Németh megsejti a neki állított csapdát, és elhárítja a tanácskozás, a nyilvános polémia lehetőségét. „Minthogy ez lesz az utolsó írói munkám” – mondja keserűen a tanulmányról Németh László. Erre Aczél megdorgálja („Körülöttem az »akusztika« feltisztult, csak Neked kellene jobb antennáidnak lenni, hogy a Feléd áramló szeretetet, megbecsülést és tiszteletet ugyanúgy fel tudd fogni, mint a közömbösséget...”), és megint kiveti hálóját: „várom távirati értesítéset, mikor beszélgethetünk, és kérdelem: küldhetnék-e kocsit érted?” (1947) Aztán évek telnek el, és 1968-ban Aczél ismét levelet ír: a Népszabadság érdekében közvetít, kapacitálja az írot, a lapban közlésre tervezett írásának a szövegén kér módosítást. Ugyanebben az évben Aczél még egyszer jelentkezik: minden bizonnal a *Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése* című terjedelmes tanulmányáról kérdezi az író véleményét. A hagyatékban talált levélfogalmazvány szerint Németh ugyan azt válaszolja: „nem vagyok szakértőjük a politikai beszámolóknak”, ennek ellenére a tanulmányban érintett három fontos kérdéstről, a „felépítményről”, a szellemi élet irányításáról és a kritika „terrorjáról” kifejti a dolgot az állításaitól lényegesen eltérő véleményét. Ezt követően a hetvenes évek elején is történik még levélváltás az író és a politikus között, de ezeknek a leveleknek a tárgya többnyire a pusztá udvariassági gesztus, a kölcsönös figyelmesség jele: jókívánság, a könyvküldemény megköszönése, beszámoló egészségről, betegségről, családi eseményekről. Mindebből még a legnagyobb rosszindulattal sem lehet leszűrni azt a véleményt, hogy Németh László a „hatalommal parolázott”, és pálcát törni az író fölött, hogy kiszolgálta a politikát. Szuverén személységét, autonóm gondolkodását mindvégig és minden helyzetben megőrizte.

*

Említettük, hogy a levél műfaj Németh Lászlónál az életmű szerves része, nála a levéldokumentum, az esszé és a szépirodalmi mű homogén egységet alkot. Illyés Gyula írta naplójegyzeteiben: „Kevés az író, akinek levelei egyanyagúak a regényei mondatával. [...] Németh László [...] mondatai tán az aznap leírt tizedik levélben is kelnek úgy útra s haladnak, mint regényeiben. [...] Művei hosszú polcán ezekből az eljövendő kö-

tetekből nem lehet annyi, hogy ne illeszkedjenek műfajzavar nélkül a többihez.”¹⁰ Ez nemcsak a levelek „tartalmából”, gondolati anyagából kihüvelyezhető, hanem megmutatkozik a levelek stílusában is. Németh a fontosabb, terjedelmesebb leveleit mindig gondosan fogalmazza meg, de még az „alkalmi”, „ügyintéző” leveleiben is figyel a kifejezés pontosságára, a megformálás választékosságára, igényességére. Természetesen a levelek stílusa az esszéik kristálytisza előadásmódjához, a gondolat szenvedélyes kifejtéséhez áll a legközelebb. Leveleiben ugyanaz a sugárzó okosság, hajlékonyság, metaforikus előadásmód van jelen, mint tanulmányaiban, „gondolati kísérleteiben”.

Németh László az anyanyelv tudatos használója. Ezt leveleiben leginkább a fordítással kapcsolatos megjegyzései árulják el. A fordítást kezdetben iparnak, rabszolgamunkának, a gályapadon eltöltött időnek tartotta, később laboratóriummá, nyelvi kísérleti műhellyé fejlesztette. „Két orosz könyvet fordítok, s egész karthauzi módra élek” – írja 1950-ben. (853) És még ugyanaz nap egy másik levélben megjegyzi: „Én körülbelül két és fél órát ülök a gép mellett, amíg annyit [tíz oldalt] lefordítok. S szép dolog is így lassított filmben nézni egy remekművet.” (854) A fordítást is alkotómunkaként éli meg: „sose arról van szó, hogy valamit átmásolok, hanem a magyar nyelv egy rejtett rögét pattantom ki.” (934)

Levelei – mint a fenti idézetek is mutatják – tele vannak szemléletes és érzékletes hasonlatokkal, metaforákkal. Néhány találmára kiválasztott kép, néhány egymást követő levélből: Élethelyzetéről, közérzetéről, álláslehetőségeiről írja 1949-ben Hódmezővásárhelyről: „Ugy érzem magam, mint egy kutya, akinek csak odanyújtják a csontot, s aztán elhúzzák.” (777) Ugyanerről a témáról, ugyanebben az évben, de egy Debrecenben kelt levélben találjuk: „hányódom, mint az a bizonyos ördögszekér”. (800) És amikor a következő évben ismét visszatér szeretett városába, ezt írja: „S mint a golyó, csak Vásárhelyre zökkenek vissza.” (836) S amikor némi reményt lát sorsa megváltozásában, ezt az általánosítást szűri le: „Az ember is olyan, mint a fák, a váza feketé, de néha elborítja a virág.” (850) Amikor egyik olvasója és tisztelője a személyes megismerkedés lehetőségét keresi az íróval, ezzel hárítja el: „az író személyesen is megismerni, ebben van olyasmi, mint amikor a gyermek a tortamázszerű játékot meg akarja kóstolni.” (862) Végül egy önmagára vonatkoztatott hasonlat 1954-ből: „mint a rossz bankót, kivonom magam a forgalomból.” (952)

A képekkel, hasonlatokkal teremt meg nyelvének tömörségét, szépségét. Egy-egy metaforával körülményes és hosszadalmas fejtegetéseket takarít meg és tesz fölöslegessé. 1949-ben írja Hódmezővásárhelyről a családjával megromlott viszonyról: „senki sem apa a maga családjában” (814); és ugyanerről a témáról egy korábbi levélben: „A család mégis nagy dolog; azóta tudom, amióta az enyém elrákosodott.” (809) A metafora rögzült benne, mert egy másik, ugyanezen a napon papírra vetett levélbe is beleiszövi: „Egy elrákosodott család éppolyan biztos halálfaj, mint akár a veserák.” (810) Vannak más visszatérő, kedvelt metaforái. Ilyen az önmagára vonatkoztatott „életfogytiglani fegyenc” képe, illetve a korának jellemzésére használt kifejezés: „társadalmi hiánybetegség”. (1745., 1761.) Egy válaszlevelet indító szép kép: „az ilyen levelekre jobb addig felelni, míg az ember lelkében még ott gyűrűzik a csobbanásuk.” (921)

Az ilyen megilletődött pillanatok persze – valljuk meg – ritkán fordulnak elő Németh László leveleiben. Sokkal gyakrabban szűrődik stílusába az ironikus hang, az önmagát sem kímélő gúny. Szelídebb, lágyabb formájában a humor is jelen van. Ami-

¹⁰ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1961–1972*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 268. p.

kor felesége, Ella és a húga eszpresszót nyitott, írja: „ők megeszik a hasznot minyokban és briósokban”. (826) A gúny keményebb változatát többnyire önmaga ellen fordítja. Sárközi Mártának írja 1950-ben: „Tegnap múltam negyvenkilenc éves, most fordultam be életem, írói munkásságom és házasságom jubileumi esztendejébe. S életem, summájának ezt látom: itt volt és nem köllött. Ha majd már a sírfömliratoknál s a »memoárok«-nál tartanak, tartsa számon ezt a lakonikus összegezést.” (849) Ez a hangnem néha a keserű akasztófahumorig is eljut. Amikor Vásárhelyre megérkezik hozzá csomagban az előzőleg Debrecenben felejtett kés, ezt írja Gulyás Pálnénak önmagára és a halott Gulyás Pálra gondolva: „nyilván, hogy szíven szúrjam magam, s minél előbb melléje feküdjek.” (850)

*

Németh László levelezésének az itt érintett szempontok mellett még számtalan további „metszete” lehetséges. A levelezés kiadásával nemcsak a magyar irodalomtörténet-írás és az olvasók érdeklődése gazdagodott. Aki a huszadik század magyar szellemi életével bármilyen vonatkozásban érintkezésbe kerül, a színháztörténettől a mentalitástörténetig, a politikatörténettől a pszichológiáig, nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen kútfőt talál ezekben a kötetekben. Illő köszönet jár mindazoknak, akik Németh László leveleit valamint a hozzá írt leveleket megőrizték, és azoknak is, akik a kiadást lehetővé tették.



LÁSZLÓ GYULA RAJZA (1960)

*BABUS ANTAL*

Németh László ismeretlen ifjúkori verse

1918 tavaszán Németh László tüdejében elváltozást észleltek az orvosok. Lábadozni-gyógyulni a szilasbaltási (mezőszilasi) nagyszülőkhöz küldte édesanyja. A betegség azonban nem szegte kedvét, szellemi energiái nem szunnyadtak: tanult, olvasott, s egymást érték Oszoly Kálmánhoz, osztálytársához és egyben legjobb barátjához írott levelei. Augusztus folyamán hegyi levegőn, Nagybányán, a Morgó oldalában gyógyította beteg tüdejét. A Németh-család sok szállal kötődött Nagybányához. Németh József, az író édesapja itt kezdte tanári pályáját, s a tornatanári tanfolyamot azért végezte el, hogy szülőit tudjon venni a nagybányai hegyoldalon. Németh László is itt látta meg a napvilágot. A Németh-családot rövid szolnoki kitérő után hamarosan Pestre vetette a sors, vagy inkább a tanügy akarata, de nagybányai gyökereik a pesti macskakövön sem sorvadtak el. A fővárosban csak két, időközben szintén Pestre került egykori nagybányai tanár kolléga családjával jártak össze rendszeresen. Az Incze-család, Incze Lajos görög-latin szakos tanár családja volt az egyik. Németh László és Incze Lajos Gábor nevű gyermeke együtt cseperedett fel. Incze Gábor két és fél évvel idősebb volt, mint az író, de Sárika, Inczéék leánygyermeke, szintén 1901-ben született. Ilyen úton-módon került Németh László 1918 augusztusában, az utolsó „magyar” nyáron Nagybányára, a Morgó oldalába, Incze Lajos apósának a szőlőskertjébe. Vele együtt itt lábadozott a vakbélműtéten átesett Incze Sárika is. Az almafák illata, a táj szépsége elbűvölték az érzékeny kamaszt, de a legfontosabb mégiscsak az volt, hogy az Elek Artúr-féle *Újabb magyar költők anthológiája 1880–1910.* című kötetből itt kóstolt bele a modern magyar irodalomba. Legjobban Adynak *Az én menyasszonyom*-ja markolt a szívébe, de Babits is nagy hatással volt rá.¹ Az antológia fölébresztette költői becsvágát, ontotta a verseket, s pár hét múlva „valakinek” (leendő feleségének, Démusz Ellának) megígérte, hogy 1921. szeptember 1-jére egyike lesz az ország első költőinek.²

Szegény embert még az ág is húzza – tartja a mondás, amely 1918 őszén nem egy emberre, hanem az egész „szegény” országra volt érvényes. Eppen elég lett volna a vesztes világháború, az elszakadó nemzetiségek, s az ezzel járó területvesztés kiméráinak terhét elviselni, de balsorsunk még spanyolnátha járvánnyal is megvert bennünket. A „spanyolban” csak októberben 44 ezren haltak meg. (Egyebek között Kaffka Margit is.) Németh Lászlónak alighogy kitisztult a tüdije, alighogy megerősödött egy kicsit, amikor a dühöngő „spanyol” szeptemberben őt is ledöntötte a lábáról. A járvány miatt kiadott szünetet Szilasbaltáson töltötte. Itt érte az őszirózsás forradalom híre, s itt tört rá az első „lírai rohama”. Innen küldözgette Oszoly Kálmánnak sűrű egymásutánban a verseit. Oszoly pedantériájának hála (nadrágját kímélendő, székére mindig szarvasbőrt terített), ezek a szárnypróbálgató-versek fennmaradtak. A levelezéskötet megjelenésekor pedig meglátták a nyomdafestéket is. Szerencsére nemcsak Oszoly, hanem mások is megőrizték Németh László ifjúkori verseit. Ime, a közel-múltban felbukkant, kiadatlan költemény.

¹ Németh László: *Homályból homályba.* Bp. 1977. II. 322.

² *Németh László élete levelekben 1914–1948.* Bp. 1993. 43.

Ms6222/29

Bányai bácsi.

Gábornak emlékéül.

A Morgón volt a szüléje,
 A Morgó lövén ott nyugtatótt Bánya,
 Ha a veranda ajtó nyitva volt
 Kila'halott a szülővárosára.

Bánya, Bánya, arany pohár,
 Melybe borát a nap persegve fejt,
 De nagy büszkeség, méltó büszkeség
 Hye vidék, elsőszülöttje lenni:

Mert az volt az: elsőszülött,
 Felőre, észre lehetett más vénebb
 Nem sajnált több, nem több, úgy fia,
 Atyjafia, a bányai vidéknek.

Kerek arcán a bányai lé'
 A bor le'áj vért s haj, mely vért, keresztelt
 I nem tudta, seki Bányai bácsinál
 Tobbau mi fáj a bányai síveknek.

Mert Bányá város, bármilyen szép,
 Férgethet melegeket, kigyók tojásait,
 Elég egy kis nap, egy parányi jél
 Káros kikel a hóditó oláhság.

Ezért volt vallás hű, kuruc
 Imi csak magyarhoz állik Bányai bátyáim,
 Felt futta egypár öreg, gyöngy selem
 Kevés lesem, ha örködni kell Bányáim...

Mint küldött Bányaváros a
 Oláh földebe fektették Bányai Bácsit...
 Oláh föld, o bánya! — Sütyű kétszeres...
 Rossz nyugtalanise — a földművelésig

Kémeft János

Bányi bácsi

Gábornak emlékül

*A Morgón volt a szölleje,
A Morgó tövin ott nyújtózott Bánya,
Ha a veranda ajtó nyitva volt
Kiláthatott a szülővárosára.*

*Bánya, Bánya, arany pohár,
Melybe borát a nap pezsegve fejt,
Be nagy büszkeség, méltó büszkeség
Ilyen vidék elsősülöttje lenni.*

*Mert az volt az: elsősülött,
Időre, észre lehetett más vénebb
Nem sarjadt több, nem több ilyen fia, –
Atyjafia, a bányai vidéknek.*

*Kerek arcán a bányi lé
A bor lé új vért s haj, mily vért eresztett
S nem tudta senki Bányi bácsinál
Jobban mi fáj a bányai sziveknek.*

*Mert Bánya város, bármi szép,
Férgeket melenget, kígyók tojását,
Elég egy kis nap, egy parányi jel
Máris kikel, a hódító oláhság.*

*Ezért volt vallás-hű, kuruc
S mi csak magyarhoz illik Bányi bátyám,
Jól tudta egypár öreg, gyöngé szem
Kevés leszen, ha örködni kell Bányán...*

*Hírt küldött Bánya városa
Oláh földbe fektették Bányi bácsit...
Oláh föld, s bányi! – Súly a kétszeres...
Rossz nyugta lesz – a föltámadásig.*

(A vers jelzete az MTA Kézirattárában: Ms 6222/29.)

Először is – „maradi módon” – néhány filológiai kérdésre keresek választ. Mikor keletkezett a vers? Amíg nem sikerül tisztáznunk Bányi bácsinak, a vers „főhősének” a kilétét és elhalálzási időpontját, kénytelenek vagyunk a filológiai nyomozás eszközeire fanyalodni. Néhány érv 1918 vége mellett szól. Bizonyos, hogy az 1918 december 1–2-i gyulafehérvári nyilatkozat után kellett születnie. Az erdélyi románok nemzeti gyűlése ekkor mondta ki a Romániával való egyesülést. Ekkortól kezdve már Jászi Oszkár délibábos Duna-konföderációs tervének a hívei is kénytelenek voltak szembe nézni a kíméletlen valósággal, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia helyén önálló nemzetállamok fognak alakulni. Az antant azonban nyilvánosan még nem ütötte rá a pecsétjét az elszakadási törekvésekre – a színpalak mögött már évekkel korábban Romániának ígérte Erdélyt –, s a magyar diplomáciának és az ország népének még maradt egy halvány reménysugara, hogy a béketárgyalásokon előnyös békét köthetünk. Tehát annak ellenére, hogy Németh Lászlóra 1918 végén tört rá az első lírai rohama³, s még frissen éltek benne a nagybányai emlékek is, nem valószínű, hogy Bányi bácsit és Nagybányát már ekkor elsíratta volna. Valószínűbb, hogy az első szigorlatát követő újabb lírai rohama idején, 1921 nyarán, Bogárdon született a vers. Ezt a feltételezést erősíti meg a témaválasztás és az irredenta hangvétel: egy év telt el az 1920. június 4-i trianoni békediktátum aláírása óta. 1921 nyara mellett szól az is, hogy 1920 tavaszától Németh László gyakori vendég volt Incze Gáboréknál, barátságuk egyre szorosabbá, bizalmasabbá vált. Merthogy Gábor, akinek a verset ajánlotta, nem más, mint Incze Gábor. Bár Németh László egyszer sem nevezi teljes nevén önéletrajzi írásaiban, kétségkívül ő az a teológus, akit férfiúi önbizalmának növelésére szánt, balul végződött útjára is sikertelenül próbált magával csábítani.⁴ 1921–1922-ben legációba is Incze Gábor révén jutott el Hatvanba és Gödöllőre.⁵ A barátságon kívül Goethe összes műveinek német kiadása is Inczék házába vonzotta, az ő példányaikból olvasta végig a német óriást. Azonban a legfőbb érv amellet, hogy Gábor azonos Incze Gáborral, az, hogy a vers kézírata Incze Gábortól került több személyen keresztül Vekerdi Lászlóhoz, ő pedig 2000-ben az MTA Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének ajánlotta.

Incze Gábor mindenképpen megérdemel néhány mondatot. 1898-ban született Nagybányán. Édesapját, Incze Lajost 1911-ben helyezték Budapestre, ezért Gábor a fővárosban fejezte be középiskolai tanulmányait. A református teológiát is részben Pesten, részben Debrecenben, valamint Aberdeenben és Strasbourgban végezte. Teológiai doktorrá Debrecenben avatták 1931-ben. Lelkészkedett, tanított a pápai teológiai akadémián, vallásoktató lelkészként kiterjedt irodalmi tevékenységet folytatott, számos hitbuzgalmi cikket és könyvet tett közzé.

Egyelőre csak találgathatjuk, hogy ki volt Bányi bácsi. A versajánlásból logikusan következő feltevés, hogy Bányi bácsinak köze lehetett Incze Gáborhoz. Talán azonos anyai nagyapjával, akinek a kertjében, a Morgó oldalában, 1918 augusztusát töltötte Németh László. Az első versszakban megfestett tájkép – „A Morgón volt a szölleje, / A Morgó tövin ott nyujtózott Bánya, / Ha a veranda ajtó nyitva volt / Kiláthatott a szülővárosára” – minden részletében, pontról-pontra megegyezik a Németh László

³ Németh László: *Homályból homályba*. Bp. 1977. I. 134.

⁴ I. m. I. 195.

⁵ I. m. I. 231–232.

prózai írásaiban ábrázolt tájjal. Ráadásul Németh László éjszakánként a hegyi házikó verandáján hált! Incze Gábor anyai nagyapját Bányay Józsefnek hívták.⁶ Egy magánhangzó elhagyásával, Bányay bácsit könnyedén becézhatték Bányi bácsinak.

Rendkívül érdekes a költemény verstani szempontból. Említettem, hogy 1918 nagybányai nyara óta, amikor Elek Artúr antológiájából megismerte a nyugatosokat, Németh László az új költők, mindenekelőtt Ady bűvöletében élt. Nemcsak életérzést, világlátást tanult tőle, hanem verselési kísérleteire is felszabadítólag hatott. Ady verseiből kiindulva igyekezett bizonyítani, hogy a magyar nyelvben rejlik a verselés „bölcsek köve”. Másik bálványa Babits volt, tőle a műveltségét irigyelte. 1918. december 11-én írta Oszolynak: „Jelenleg például rendkívül humoros ambícióim vannak: Babbitson át Ady fölé kerülni, Adyn túl megépíteni a magyar nyelvet.”⁷ Elhatározta, hogy egyesíti magában a két költőt, s a két költő verselési technikáját is. A vers strófászerkesztése és a sorok szótagszám-kezelése egyértelműen Ady hatását tükrözi. Ugyanúgy, mint Ady verseinek túlnyomó többsége, a Bányi bácsi is laza jambikus sorokból építkezik. A verssorok szótagszáma is „adys”: 8 11 10 11. A magyar költészetben Ady lírai forradalma előtt elképzelhetetlenek voltak az ennyire változatos szótagszámú sorokból épülő strófák. A legszokatlanabb, sőt a magyar költészetben egyedülálló a vers rímszerkezete. Első ránézésre a b x b képletűnek hinné az ember, de figyelmesebb vizsgálódás után észreveszi a versszakok harmadik sorából a negyedikbe átkúszo fonatos rímeket is. Minden egyes versszak harmadik sorának utolsó szótagja rímel a negyedik sor első ütemegységének utolsó szótagjával: volt/kiláthatott; büszkeség/vidék; fia/fia; bácsinál/fáj stb. Tehát a pontos rímképlet a következő:

a
b
c
c – b

Szepes Erika és Szerdahelyi István rendkívül alapos Verstana a fonatos rímek több fajtáját is megkülönbözteti, de a Németh László-féle nem találunk benne példát.⁸

Érdekes a vers világnézeti háttere is. Nem csupán azért mert irredenta húrokat penget, felnőtt fejjel pedig a Duna-menti népek tejtéstvériségét hirdette a költője. Az ország lakosságának óriási többsége irredenta volt a trianoni döntés után. A proletárdiktatúra, a vesztes háború, az ezeréves ország kétharmadának elvesztése annyira megdöbbentett mindenkit, hogy rövid időre még az olyan meggyőződéses pacifista is, mint Babits, harcos hazafivá vált. Csak az országhatárokat eltörlő világforradalmat váró „nemzetköziesek” – a kommunisták, a polgári radikálisok – nem álltak a nemzeti integritás talaján. Természetes, hogy a húszéves Németh Lászlóban is fellobbant a nemzeti érzés. 1919-ben hazafiság és nemzetközieség között ingadozott. Az év elején, az ország végső összeomlásának küszöbén, Oszoly Kálmánnak írt levelében forró szavakkal fogad hűséget hazájának: „Nem tudom, mi a terved: maradsz vagy mégy? Én fönntartom ígéreteket: megyek professzornak, és ha nem lesz szükség professzorra, nevelősködöm,

⁶ Vö. Németh József: *Napló [1898–1911] Hét év [1914–1921]*. Bp. 1993. 93.

⁷ Németh László *élete levelekben 1914–1948*. Bp. 1993. 43.

⁸ Vö. Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Bp. 1981. 93–94.



körmölök, és ha nem lesz szükség írásokra, beállok gyári munkásnak. Mindegy. Mindegy. Ettől a rögtől nem válok meg semmiért. Csinálok amennyit lehet; csinálom jól-rosszul, dolgozok, de itt élek, és magyar búzán élek. Most még jobban szeretem az én nyelvemet; Petőfi, Arany, Ady nyelvét, mint valaha, mert épp az én népem lesz az egyetlen nép, amely csak a nyelvében élhet. Én az utamon maradok.”⁹ Tavasszal azonban rövid időre őt is magával sodorja a forradalmi-chiliasztikus-messianisztikus ár. Megpróbálja rábeszélni édesanyját, hogy házukat bocsássák a köz javára. Szilasbalháson Péter nagybátyjával zörren össze a magántulajdont kárhóztató „kommunista” ifjú. Március 15-i ünnepi beszédében a Toldy-reálban arról értekezik, hogy a kultúra egyre inkább nemzetközivé válik, s nekünk magyaroknak is ehhez kell igazodnunk. Május 1-jei beszédét tanárai és barátai is félreértik, és elhidegülnek tőle. Iskoláját ő képviseli a diák direktóriumok gyűlésén, de itt értetlenül figyel a hangadók, a fiatal Ignotus és társai meddő vitáját. A proletárdiktatúra bukásának idejére már leszámol illúzióival. „Kommunista” múltja miatt 1919 őszén igazolóbizottság elé kerül, de tisztázza magát a hazafiútlanság vádja alól. Nem volt nehéz helyzetben, nyugodt lélekkel mondhatta, hogy őt mindig a magyarság sorsáért való aggodalom vezette. Ekkorra a hazafiúi, nemzeti érzések elnyomták benne a nemzetköziséget, ezért ebben a versében nyoma sincs az ingadozásnak. Önéletírásában restelkedve vallja be, hogy 1919 augusztusában, kora őszén fejezte be a májusban megvásárolt és félbehagyott *Az elsodort falu-t*, s be kellett látnia, hogy a kommunizmus megítélésében tévedett. Tegyük hozzá: nem egyedül.

⁹ Németh László *élete levelekben 1914–1948*. Bp. 1993. 46.

DR. FENYVESI TAMÁS

Németh László hipertónia-levelei

Németh László *A kísérletező ember* c. könyvének 1963-as kiadását és a hipertóniával foglalkozó más, részben eddig nem megjelent írásait tartom kezemben. A leírtak jelentős része az 50-es és 60-as évekből származik. Elérkeztünk a harmadik évezredhez, és a nagy író egyben hipertóniás beteg megfigyelései és feljegyzései ma is időszerűek. Az írások arról szólnak, „hogyan fogadja a hosszú, halálos betegséget az, aki az újkori civilizáció neveltjének érzi magát. Ez a nevelés többek között azt a védelmet nyújtja minden rászakadó csapással, aljassággal szemben, hogy megfigyeli, tanulmányozza, problémává alakítja, kis szellemi műhelyet épít köré”.

Aki Németh László saját hipertóniájáról írt munkáját olvassa majdnem 50 év múltán, ma is sokat tanulhat belőle, akár mint orvos, akár mint beteg. Megdöbbentő látni, hogy valaki az akkori áramlattal szemben milyen erőteljesen képviselte azt a nézetet, hogy a hipertóniás betegnek pontosan ismernie kell saját betegségét. Ez akkor is igaz volt, amikor megfelelő kezelés még nem állt rendelkezésre.

A *Levelek a hipertóniáról* megfigyeléseit és betegségével kapcsolatos aggodalmait, szorongását is bemutatják. „Egy rosszat ígérő betegség csapdájába estem”, írja az első levelében. A második levél a „kórelőzmény” drámai története. Azt mutatja be, hogy betegségének felfogása szerint nagy belső feszültséghez és így időhöz is pontosan köthető kezdete volt: „az az esemény, amelyről betegségét számítja: február utolsó napjaiban történt” (1954). Harmadik levelében elemzi, hogy miként hat a műfordítás vagy más szellemi munka a vegetatív idegrendszerre. Felismeri, hogy a magyar nyelv milyen „kimeríthetetlen ezeknek a sarkalló metódusoknak a leírásában, az ember szorong, eláll a lélegzete, reszket az ina, majd megreped a szíve, végig fut hátán a hideg stb., ezek a kifejezések bizonyos vegetatív folyamatoknak a leírásai”. A negyedik levélben nagyon általános érvényű megállapítás olvasható hipertóniáról: „a hipertóniás helyzetét ... nehezíti, hogy nem látszik olyan betegnek, mint amilyen”. Az ötödik levélben egy már feltételezhetően hozzáférhetetlen könyvről, Tardieu-éra hivatkozik: ekkor ír arról, hogy a vegetatív idegrendszer „iszonyreakciója” játszik szerepet a hipertónia kialakulásában. A hatodik levélben részletesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a beteg mit tehet annak érdekében, hogy állapotát pontosan ismerje. Részletesen jellemzi az 50-es évek helyzetét, amikor a saját vérnyomását mérő beteget többé-kevésbé kinevezték még orvosi körökben is. Ezzel állítja szembe önmagát, amikor azt írja „néhány hétre most én is ezeknek a pumpálgató betegeknek a sorába léptem”. Ezt a megjegyzést követi a tanulságos elemzés a vérnyomás-ingadozásról és arról, hogy a vérnyomás feltehetőleg függ attól, hogy a megfigyelő beteg saját maga méri, avagy az orvos. Sőt az orvos is különböző vérnyomást mér, és vajon tudja-e az orvos, hogy az eltérő, különböző napokban mért vérnyomás-értékek közül melyiket fogadja el. Kéziratában részletesen leírja több helyen is, hogy egy adott óra alatt hány betűt írt le, vagy egy adott szakasz hány leütésből áll. Ezzel a munka teljesítménnyel is igen szoros korrelációt talál akkor, amikor munka előtt és után megméri a vérnyomását. Önmagában rendkívül érdekes a leütések számolása, ami ma már egy egyszerű gombnyomás a szövegszerkesztő

segítségével. A hetedik levélben írja le, „hogy az erőltetett délutáni alvás az álmokköz-pont ki-bekapcsolása nem jó, hogy a séta, kis mennyiségű evés: vérnyomássüllyesztő”. Igen modern törekvés, amikor Németh László szoros összefüggést kíván kimutatni a munka jellege és a vérnyomásra való hatása között. A Shakespeare fordítás vérnyomás csökkentő hatású, ezzel szemben saját drámájának végiggondolása jelentős mértékben emeli a vérnyomást. Ezt a jelenséget nevezi igen találóan „ihlet hipertóniának”. Kevésbé követhető és nagyon nem ajánlható a ma betegének a nyolcadik levélben leírt kísérlet, amelyben a gyógyszer szedését abbahagyja” lássuk, mit csinál a betegség magára hagyva”. Mentségére szolgál, hogy a levél alcíme éppen „veszélyes kísérlet”. Ez a kérdés a következő levélben, a kilencedikben, újra felbukkan, sajnos egy ma már nem elfogadható, kicsit mechanikus szemlélet formájában, miszerint azért ne csökkentjük erőszakosan, gyógyszeresen a vérnyomást, mert ezzel elfedjük a betegség jelét. A tizedik levélben vetődik újra fel az, ami a kéziratban különösen részletesen látszik, hogy a végzett munka mennyiségét és jellegét is összefüggésbe hozza a vérnyomásra kifejtett hatással. Úgy észleli, hogy a munka „adagolása” hasznos lehet. Itt említi meg azt a rendkívül korszerű elgondolást, hogy a valamilyen okból megemelkedett vérnyomásnak a visszatérési sebessége nagyon fontos jel. Ehhez kapcsolódik az a nagyon tanulságos pathofiziológiai leírás, amely részletes magyarázataiban a mai ismereteink szerint már eltér az 50 évvel ezelőtől, de abban a formában ahogy ezt Németh Lászlónál látjuk, rendkívül érdekes. Teljesen korszerű amit a tizenegyedik levélben találunk: „a könnyű fizikai munka, meggyőződésem szerint, a hipertónia legnagyobb orvossága”. Igen szellemes az a megjegyzés a tizenkettedik levélben, amely szerint „természetesen meglehet, hogy egy téves feltevés volt az, ami meggyógyított”. A hipertóniáról alkotott felfogásunk az elmúlt fél évszázadban és különösen a legutóbbi évtizedben jelentősen megváltozott, azonban ma is tudjuk, hogy a betegségnek számos oka van, és ma is meg vagyunk elégedve, ha a beteg vérnyomását sikerült csökkenteni, akkor is, ha nem vagyunk egészen pontosan tisztában azzal, hogy a korszerű gyógyszer kombinációi pontosan miért is volt eredményes.

A könyvben a „levelek a hipertóniáról” munkát a „vérnyomás-napló” követi. Ebben tovább folytatja szerzője a vérnyomás változásának és a közvetlen okoknak elemzését. Azzal kezdődik, hogy egy kellemetlen levél olvasása közben vagy után a vérnyomása 230 Hgmm-re ment fel. A vérnyomás napló grafikonjainak magyarázata itt található: „A szisztolés vérnyomást tintával, a diasztolést ceruzával rajzoltam be, a szisztolés koordinátán egy kocka 10 Hgmm-nek felel meg, a diasztolés 5-nek”: Sajnos ezt a kettős skálát nem könnyű követni. Ezekből a grafikonokból találunk néhány mintát a könyvben és lényegesen többet a kéziratokban. A napló mai szemmel nézve is zseniális. Tudjuk, hogy a normális napi életvitel közben történő rendszeres automatikus vérnyomás megfigyelés ma egyenesen divat (ABPM, ambulatory blood pressure monitoring). Németh László ezt már akkor jobban csinálta, mint mi most, kivéve, hogy nem volt automatája. Ilyen automata elkészítését már 1958-ban javasolta (Utolsó széttekintés). Ugyanis különös figyelmet fordított arra, hogy ne csak a vérnyomásokat jelezze különböző időpontokban, hanem azt is, hogy a mérések időpontjában mi történt. Ismételt leírja, hogy a „düh” különösen emeli a vérnyomást és hogy ébredéskor a vérnyomás magas és a legmélyebb vérnyomás értéket szinte minden nap az ebéd utáni sziesztán éri el. Felteszi a kérdést, s ez ma is érvényes kérdés, hogy „miért nem ébrednek reggel alacsony vérnyomással”. Leírja, hogy: „A belgyógyászati tankönyvek megemlékeznek a napi vérnyomás néhány mm-nyi ingadozásáról – én azonban ezeket

a számokat nem igen érzem meggyőzőnek: akkor hinnék nekik, ha néhány száz vérnyomás görbe állna mögöttük”. Az ABPM felhasználásával írt számos hazai közleményben Németh László dr. munkáját illenék idézni. Igaz, hogy többé-kevésbé hatékony és elviselhető gyógyszere a magas vérnyomásnak az 50-es években talán csak a Rauwolfia alkaloida volt. Ezzel kapcsolatosan is látunk megjegyzéseket. Sokkal lényegesebb viszont az elemzés, amelyet az életmóddal kapcsolatosan találunk. Leírja, hogy megfigyelte mely életműködések ugratják ki a vérnyomást. Ezeket két csoportja osztja, olyanokra, amelyre a betegnek nincs okvetlenül szüksége, valószínűleg terhes is neki, ezektől el kellene tiltani. Vannak viszont olyanok, amelyeket megélhetése miatt folytatnia kell a betegnek; ezeket, különösen, ha szellemi munka, megfelelő szüneteket beiktatva kellene végezni. Amit itt találunk ebben a majd fél évszázados munkában, majdnem pontosan megegyezik azzal, amit a legújabb vérnyomás csökkentő kezelési irányelvek tartalmaznak arról, hogy a gyógyszeres kezelést a beteg életmódjának megfelelő megváltoztatása kell, hogy megelőzze. A só- és fehérjeszegény étrend hatását is megfigyelte saját napi átlagos vérnyomásán: 1962-ben az így elért csökkenés megközelítette a 30/15 Hgmm-t.

A kísérletező ember következő részlete (A kórházban) 1957-ből származik. Ennek érdekessége, hogy a modern hipertónia-felfogásunk atyjának George Pickeringnek híres hipertónia könyvéhez fűz megjegyzéseket. Nagy hatással volt Németh Lászlóra Pickeringnek a tömeges vérnyomásméréseken és a vérnyomás érték lakossági eloszlásán alapuló elgondolása. Ebben Németh László főleg arra hívja fel a figyelmet, hogy a populációs vérnyomás eloszlás miatt nem is lehet határozott küszöb értéket megadni. Utal arra az elképzelésre, hogy idős korban magasabb a normális vérnyomás érték. Ez a probléma évtizedeken át viták középpontjában állt. Ma tudjuk, hogy abban a formában, ahogy Pickering elgondolta, már nem teljesen helytálló, és praktikus okokból minden hipertónia ajánlás határozottan küszöb értékeket szab meg. Ennek az értelme ma az, hogy a modern gyógyszerek széles köre lehetőséget ad a célként kitűzött alacsonyabb vérnyomás elérésére. A kórházi vérnyomás beállítás egyik nagyon érdekes kérdését veti fel az írás. Saját kórházi bent fekvése során kiderült, hogy a kíméletes orvosok kevesebbnek mondták mért vérnyomását a valódinál. Ezt az eljárást nagyon korszerű módon helyteleníti és „vérnyomás-sikkasztás”-nak nevezi. Ennek a fejezetnek az összegezése híven tükrözi az 1957. évi orvosi álláspontot, vagy legalábbis az akkori magyarázatok egyikét. Nem lehet írója szemére vetni, hogy a tudomány azóta, több mint 40 év alatt sokat fejlődött.

A következő megjelent nagy írás 1962-ből származik *Öt év meg egy* címen. Ez az írás elsősorban a hipertóniás beteg életéről az első sajkódi évekről és nem a hipertóniáról szól. Akkor jöhetett divatba az orvosi „rehabilitáció”. Azt írja „rehabilitáltak az orvosok azt a végeredményben gyógyíthatatlan beteget nevezik, akinek sikerült úgy összetákolniok az egészségét, hogy a munkaadó mint ép emberrel számolhat vele”. Lehet, hogy a rehabilitációval foglalkozó kollégáim nem dicsérnek meg, de ezt a meghatározást időtállóan tartom. Ismét úgy dönt, hogy vérnyomás naplót vezet „a naplóvezetés ugyanis nemcsak diagnosztikus eszköz volt, de gyógykezelés is vagy legalább megelőzés”. Ma is úgy gondoljuk. Ma minden lényeges hipertóniával kapcsolatos ajánlásban megtaláljuk a vérnyomás mérés technikájának részletes leírását. Ezt a medikusoknak is oktatjuk. Sok kollégánk ezeket az ismereteket a gyakorlatban nem alkalmazza pontosan, pedig a megbízható mérés technika leírását megtalálhatná Németh Lászlónál is. Az ambuláns vérnyomás monitorozás során ma lényeges követ-

keztetéseket vonunk le abból, hogy a nap 24 órájában mennyi időn át volt a vérnyomás a normálisnál magasabb, tehát nemcsak az átlagokra vagyunk kíváncsiak. Erre a megközelítésre korát messze meghaladó utalást találunk Németh László könyvében.

Ebben az írásban az eddigieknél is részletesebb elemzést olvashatunk a vérnyomás napszaki ingadozásáról. Ez, ismétlései ellenére, az elemzés alaposságánál fogva érvényes tanulságul szolgál. *A reggeli lejtő*-ben leírja, hogy az orvosok számára akkor még nagyon meglepő volt, hogy a reggel magas vérnyomással indul. Érdekes megfigyeléseit közli arról, hogy ez milyen ütemben süllyed. „Hogy lehetne a lejtő hosszát három óráról mondjuk kettőre rövidíteni” teszi fel a kérdést. A reggeli vérnyomás emelkedés jelentőségét az utóbbi időben egyre inkább felismertük. Kiderült, hogy a hipertóniával járó súlyos szövődmények jelentős napszaki ingadozást mutatnak. A szívinfarktus, az agyvérzés és a hirtelen szívhalál is leggyakrabban reggel fordul elő és ez szorosán összefügg azzal, hogy éppen reggel, ébredéskor a legmagasabb a vérnyomás. Ennek ma az új gyógyszerek kifejlesztésében is nagy jelentőséget tulajdonítanak. Az ideális gyógyszer napi egyszeri bevételt tesz csak szükségessé és kivédi még a másnap reggeli vérnyomás-kiugrást is. Zseniális Németh meglátása a reggeli csúcserőtekekről és arról is, hogy ennek időtartamát nagyon is érdemes megrövidíteni, ha módunkban áll.

Ebben az alfejezetben olvashatjuk, hogy a sűrűn egymásután végzett mérések emelkedésekkel és csökkenésekkel tarkítottak, ez a váltakozás mai nevén regresszió az átlaghoz képest.

A következő napszak „a munka völgye”. Ennek első szabálya saját maga számára, hogy 165 Hgmm felett nem szabad íráshoz fogni. Nagyon fontos, hogy a munka szakaszait megfelelően be kell osztani bemelegítő szakra, majd szünetek beiktatásával lehet elérni a legmegfelelőbb vérnyomás helyzetet. Sajnos, a betegség a régebbi több mint három órás folyamatos délelőtti munkát, a „munka szívét” másfél órára csökkentette. A „délutáni púp” okáról feltételezi, hogy addigra elfogy a kötőanyag, ami „a preszor lavinát” visszatartja. Természetét csak később ismerte fel, de azt találta, hogy ez négy és hat óra között tetőz és részben a vérnyomás alaphullámát követi a foglalatosságtól függetlenül. „A nap farka” a hat és hét óra közötti vacsorától a kilenc-tíz óra közötti lefekvésig tart. Ilyenkor a vérnyomás „hol lefelé konyul, hol felfelé kunkorodik”. A „vasárnap” külön elemzés tárgya, amely részletes, tanulságos. Nagyon rövid lényege a vérnyomás szempontjából, hogy ez a heti átlagnál általában 8/4 Hgmm-rel kevesebb. Itt írja le az időjárás feltételezett hatását a vérnyomásra. Megemlíti, hogy ennek elkerülésére jól temperált kamrákban végeztek kísérleteket. E helyett azonban, amint írja: „én azt hiszem, szociális és lélektani kondicionáló kamrák többet használnának”. Figyelemre méltóak azok a mérési eredmények, amelyeket felsorol és amelyek között gyakran szerepel olyan, mint 132/78, 142/80. Ez arra utal, szerzője ösztönösen rájött, hogy helyesebb a higanyos vérnyomásmérővel történt mérések eredményeit páros számokban megadni. Továbbiakban részletezi az étrendi kísérletek hatását. Ezek nála váltakozó sikerrel jártak, azonban mégis felhívja a figyelmet arra, hogy az életmód váltás szükséges a hipertónia beteg számára. Jól felismeri, hogy a hipertóniának van más tünete, mint a magas vérnyomás. A betegség számos ok következménye, ezt a helyzetet szép magyarsággal határozza meg: „többokúság”.

Németh László sajnálja, hogy megfigyeléseit a kortárs orvosok többsége nem veszi elég komolyan. Befejezésül egy nagyon fontos kísérleti tervet ír le, amelyben: „egyik fülkében egészséges és beteg emberek vérnyomás-görbéjét vennék fel, összehasonlításul a különféle munkák alatt; a másokban a fogalmazás előtt és után vett vér elemzése

folyna...« A fülkék egész pavilonokká nőhetnének. Itt a hipertónia jelölteket szűrnék és oktatnák”. Ezt a tervet, a lakosság szűrését a vérnyomás szempontjából azóta sem sikerült teljesen megvalósítani.

A hipertónia betegség más vonatkozásban is jelen van Németh László számos munkájában. A tudományos értékű megfigyeléseket jól kiegészíti a levelezés, amelyben Vekerdi László nagyon pontosan felvilágosítja Némethet a betegsége természetéről. Sokat hivatkozik az író a francia szerzőpár, a Tardieu fivérek könyvére a vegetatív idegrendszeréről. Feltehetően abban teljesen korszerű neurophysiológiai adatok és elméletek voltak a vegetatív idegrendszer szabályozó szerepéről. Felhívja a figyelmet arra, hogy a hipertónia közegészségügyi problémává vált „főként amióta különféle társadalmi műtétek során mind újabb és újabb embercsoportok kerültek az enyémhez hasonló, vagy annál súlyosabb szorítótkba”. A könyvhöz nem sikerült egyelőre hozzájutnom. Lang, neves szovjet orvos-tudós könyvét az ötvenes években magam is olvastam, ebben valóban a szervezetet kívülről érő ingerek hatását írja le. Németh László elmélyült tudományos érdeklődésének hátrányos következménye is van: fél a gyors szellemi pusztulástól. Vekerdinek írja az 1053. levélben, hogy az ihlet az agy bővebb átáramlását okozza. „Az írás ihletettsége egy bizonyos circulus pretiosus, amely a felkerelkedő gondolatok, a hormonelválasztás, bővebb vérellátás s a még jobban fölkapart gondolatok közt létesül az agyban.” Nagyon fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez a circulus pretiosus nem egyszerűen körforgás, amint azt a könyv szerkesztője megjegyzi, hanem Németh László ezt nagyon is tudatosan szembeállítja a hibás körforgással, az ismeretebb „circulus vitiosus” kifejezéssel. Ez a „becses körforgás” nagyon eredeti gondolat az ihlet és a hipertónia kapcsolatában, hiszen a fokozott feszültségnek máshol éppen a gyorsabb kifáradást, a munkaképesség csökkenését, sőt a betegség progresszióját tulajdonítja. „Nyilván az ihlet agyontornáztatta agyereim meszesedtek el idő előtt...” Ebben a munkában Németh László gondolatait a hipertónia objektív szemlélete igen pesszimista irányba tereli: „életem utolsó nagy betegségébe csúsztam bele, amely rosszabbodások közt a halálig visz”. Érdekes, hogy a valóban súlyos kórjóslatú szemfenéki lelettel kapcsolatban hagyja magát megtéveszteni. Ez nehezen egyeztethető össze azzal a nagyon drámai képpel, amelyet betegségéről fest: „...a legfájdalmasabb a fejemben kiérlelt munkák elkerülhetetlen pusztulása volt... Hisz az, ami a fejemben van, nem az enyém, az apámon kezdve vásárhelyi tanítványaimig sok ezer ember munkájának eredményeként gyűlt ott össze, s a nemzet tulajdona...” Ezt az írói elkötelezettségről tett szép hitvallást különös fényben világítja meg az, hogy amit elmulasztott leírni, annak bepótlását félti betegségétől. Ki tudja, hogy ezután valóban sietett-e megírni újabb műveit, igaz-e, hogy a „jókedvvel végzett alkotómunkát még inkább orvosságnak tekintette(m)”. Részletesen leírja kitörési kísérleteit az „adyligeti idillen” és Szentesen át Vásárhelyig. Jellemző a korra, hogy Serpasilhoz az Írószövetség ajándékaént jutott.

A súlyos pesszimizmus beteljesülni látszik a hatvanas években. Ennek a korszaknak az írásait az *Utolsó széttekintés* posztumusz kötetből ismerhetjük meg. Önironikus a szillogizmus három tétele, amelyet 1964 októberében vet papírra:” 1. Tulajdonképpen egészséges vagyok. 2. Írói képességeim nem apadtak el... 3. Külső sikerre itthon vagy külföldön semmi remény nincs... a zárka itt van körülöttem”. Egyenként válaszol az állításokra, aggódás tetszik ki az elemzésből, különösen a szemfenéki vérzések miatt. Nem hisz abban, hogy az „érrepedés” közvetlenül összefüggene az aktuális vérnyomással, de mindkét szemfenékvérzése „kivételes erőfeszítésre következett be”. Itt is azt hangsúlyozza, hogy a hipertónia „agybetegség”, de fontosnak tartja részletezni,

hogy írásai nem rosszabbak mint fiatal korában. A betegség legsúlyosabb veszélyei foglalkoztatják, fél a megvakulástól, drámaian írja le, amint erre felkészül: „még a legkeservesebb lesz a magam szövegének az olvasása, javítása. Legsürgősebb épp ezért a meglevőket kijavítani...” Ismételten ír a szellemi hanyatlás megfigyeléséről. A „hanyatlás mérlege” (136. o.), „a szellemi hanyatlásról” (145. o.), „ellenőriznem kell agyam állapotát” (157. o.), „hogyan kell hordani, elviselni a szellemi hanyatlást” (168-169. o.) megannyi tanúbizonyság arra, hogy a magasszintű szellemi tevékenységnek milyen óriási tartalékai lehetnek. Nagyszerűen írja le a szellemi működés gyakorlatait: az idegen szavak tanulását és azt, hogy a stílus lazulását, sztereotip kifejezések benyomulását „le kellene fülelni”, valamint a tünetek kozmetikázásának módszereit. Figyelemreméltó leírása a hipertóniabetegség ma ebben a formában jól ismert szövődményéről, a pangásos szívelégtelenségről. Meglepő, hogy ezt orvosai nem ismerték fel, ellentétben vele, aki a tüneteket és az okot is pontosan leírta.

Németh László hipertóniával közvetlenül foglalkozó munkái a mába nyúló vitára is felhívják a figyelmet, amely az emberi autonómia tiszteletben tartásáról, mint az orvosi etika kulcskérdéséről szól. Az ember helyett ne döntsön más, betegségét, annak kilátásait maga ismerhesse meg pontosan. Németh ismerte, amit a hipertónia lényegéről tudni lehetett, amikor még nem volt hatékony kezelés. Tanulmányaiból azt látjuk, hogy ez a tudása szorongást jelentett a számára és sikertelenül kereste a megoldást. Azt írja a tizennégy éve gyötrő betegségéről, hogy az életöszönt csendes halálvágyra alakította át benne.

A *Homályból homályba* több évtizeden átnyúló tanulmányaiból azt láthatjuk, hogy Németh László élete nem volt „agydiéta”. Nagy felkészültség kellene ahhoz, hogy drámáit és regényeit ilyen szempontból elemezzük. Minden bizonnyal nem is volt minden nagy drámaíró hipertóniás. Óriási szenvedély sűt életrajzi írásaiból, tanulmányaiból. Ezek még közvetlenebbül tárják fel írójuk belső vívódásait. Nem akart felülemelkedni a személyét ért kicsinyes és saját fogalmazása szerint rosszindulatú bírálatokon. Ennek szellemi magatartásnak az önpusztító hatása a mai modern vérnyomáscsökkentő szerekkel sem lenne legyűrhető.

Németh László munkája a hipertóniáról nagyrészt annyira korszerű, hogy alig kell arra figyelmeztetnünk az olvasót, szerzője majdnem 50 éve írta. Az utókor szerencséje, hogy a gyógyszeres kezelés lehetőségei és a már régen is feltételezett pathomechanizmusok magyarázata az elmúlt évtizedekben, ahogy a tudomány minden ága, sokat fejlődött.

2000. november 29.

MÁRKUS BÉLA

Domokos Mátyás: Írórsors

Mintha a szerző posztmodern akarna lenni, nem ugyan mindenestül, de könyve nyitó paratextusai révén mindenképp: a kötet egészét, szemléletét és érvelését jellemző nagyon határozott véleményközlések, a tárgyyszerűen, okmányokkal, iratokkal is igazolt ítéletmondatok előtt bizonytalanítson el, tévesszen meg, ha más nem, legalább a két cím, a fő- meg az al-. Együtt főleg, ám külön, külön is. Az előbbi, névelő nélkül, vagyis a főnév határozott vagy határozatlan voltát kifejezetlenül hagyva azt ígéri, hogy egy valaki írórsorsáról, alkotói és emberi életének kedvezőtlen, súlyos alakulásáról, szinte végzetes, elháríthatatlan megpróbáltatásairól festődik majd kép. Hogy ez a valaki egészen pontosan kicsoda, ezt aztán nemcsak az alcím jelenti be, hanem még meg is erősíti zsongódi Nagy Imre címdalra emelt rajza, *Németh Lászlóról* készített portréja. A könyv azonban többet is, kevesebb is nyújt, mint amennyit a címei megelőlegeznek. Kevesebbet, ha ama írórsors formálódásának és fordulatainak filológiai figyelését, módszeres és aprólékos nyomon követését kérnénk számon. Aligha aránytévésztestől tart, ahogy Grezsa Ferenc vállalkozása esetében, amikor nem akar a pálya egészének a „monográfiák ekevasával” nekimenni. Az elejébe, a második világháború végéig tartó húszvalahány évnyi részbe például alig-alig akasztja bele az ekéjét, jobbára csak – az ő képéhez hűen – a csoroszlya húzza a vonalat meg veri a port, hogy aztán az ösztökét félre téve ott szántson mély barázdát az eke, ahol már önnön élményei, személyes emlékei is eligazítják, jelölik az irányt. Sorselemzést igazából csak akkortól végez, amikortól előbb tanúja, majd mintegy részese, mi több, alakítója is lehetett ennek a pályának. Vagyis 1948 tavaszától, mikor is, Hubay Miklós jóvoltából, másodéves bölcsészként megismerheti a Hódmezővásárhelyen élő, tanító és alkotó író, hogy aztán, évekkel később, a Szépirodalmi Kiadó ifjú szerkesztőjeként, könyvei, kéziratjai gondozója legyen, méghozzá úgy, a Rákosi-rendszerben ugyan, de már az „új szakasz”, az „olvadás” idején, azaz közvetlenül 1953 után, hogy a kényszerű hallgatást követően szinte segíthetett Németh Lászlónak „visszatérni” az irodalomba, hiszen ez egybeesett az ő kiadói munkájának a kezdeteivel. Innentől tartott a kapcsolatuk, egészen az író 1975 márciusában bekövetkezett haláláig. Az együttműködés megannyi érdekes pillanatát villantja fel az emlékezet; bölcsességre valló megjegyzéseket, mondásokat éppúgy rögzít, mint az ügyetlenség, az esetlenkedés amúgy mosolyogtató eseteit. Például a sajkodi Certosában vagy ahogy más is nevezte, a „kutyaház”-ban szerzett benyomásai közül azt, hogy az író mily készségesen fogta bele magát a másolások „borzasztó robotjába”, holott már azzal is spórolhatott volna időt s erőt, ha nehezeknek rára valamit a kéziratlapjaira, ne hordja őket szerte-széjjel a szél, és ne kelljen keresgélni, pláne újraírni őket. Éfféle kedélyes, mulatságos adomákból talán kikerekíthető lenne sok mindenki emberi-írói sorsa. Egy valakié azonban biztosan nem: a Németh Lászlóé. Domokos Mátyás könyvéből két olyan dolgozat emelhető ki, amelyik nemcsak a cím-béli ígéretet teljesíti be, hanem egy-két éles, határozott mozdulattal meghúzza e jellem, lelki alkat és észjárás néhány jellegzetes vonását is. A „*Mi (nem) lett volna, ha...*” a Méhes Zoltán-i sorsválasztás: az öngyilkosság eshetőségein töpreng, a korábbi kötetében,

a *Leletmentés*ben dióhéjban már összetömörített *A „Sorskérdések” sorsa* pedig az életmű-sorozat befejező kötetének kálváriáját járja végig, a hosszan és hazug módon késleltetett megjelentetésnek a Kádár-korszak végéhez illő „tragikomikus dramaturgiáját” követve. Az előbbi írás sűrű és meggyőző utalásokkal, pontosan adatolt hivatkozásokkal az ön maga elpusztításának lehetőségével mint a becsület – nem „részleges”, de teljes – megőrzésének egyetlen módjával az ostromkor is, ám főleg közvetlenül a háború után hosszú ideig számoló embert mutatja be. A „rémlátó” képzeletűt: a Weöres Sándor festette „százféle téboly” terjedése és uralma idején azt, aki el volt készülve rá – miként egy Darvas József-cikk kapcsán feljegyzí –, hogy „testemet dobjam machiavellizmusuk elé”. Eszmetársai közül, akivel azonban sokat csatázott, Illyés Gyula állapította meg róla, fanyar gyakorlatiassággal, hogy „olyan üldöztetési mániás ő, akit történetesen csakugyan üldöznek” – Domokos Mátyás pedig oly annyira egyetért ezzel, hogy szinte az egész alkotói pálya mozgatójaként, ihletőjeként, a művek „életre galvanizálója”-ként a sérelmet jelöli meg. A banki sértődést, a kivetettségerzést. Drámák sorát hozza fel példának, az *Eklézsia-megkövetéstől* a *Huszon* és a *Széchenyin* át egészen a *Galilei*ig, jórészt itt is, mint ahogy másutt talán túlzó mértékben is a szerzői megjegyzésekre, magyarázatokra, önelemzésekre támaszkodva. Az írói sors belülről szemlélése, de a tények, hivatkozások sokasága következtében is a tárgyalásmód többnyire ügyvédi szenvedélyességű, kerül minden szépítő, enyhítő árnyalatot, finomkodóan tapintatos körülírást. Sorsválasztásról, az emberi-művészi létezés alapkérdéseiről beszél, nem mis-másol tehát: a közvetlenül a háborút követő „emlékezetes sajtótámadások” főszereplőit – a Valóság szerkesztőjeként és cikkírójaként aposztrofált személy(ek) kivételével – egy „híztériáktól fűtött, habzó szájú kommandó” „karmesterei”-ként tünteti fel, Horváth Zoltántól, Antal Gábortól és Bóka Lászlótól kezdve Rónai Mihály Andráson, Zsolt Bélán és másokon át Gogolák Lajosig vagy Schöpflin Gyuláig. Többségüknek ugyan már a pusztá neve is, nemhogy a munkássága mély feledésbe süllyedt, ama ekevással mégis érdemes kiforgatni őket: a mai „szó-csőszök”, „bértollnokok” tanulmányozni való őskövületeiként. A számtalan lelet közzétételekor mindössze talán két esetben vethető fel, hogy nem ellenőrzött kellően minden tárgyilag meghatározó mozzanatot. Az egyik, amikor Lukács György 1946-ban elhangzott magabiztos kijelentésének – miszerint a kommunisták nem gördítenek akadályt a szerző műveinek megjelenése elé – cáfolatául az *Égető Eszter* és a *Galilei* példáját hozza fel, holott e kiszámíthatatlan korban Lukács is kegyvesztett lett, nem állhatott jól (ő sem) szavai hiteléért. A másik pedig, miszerint Németh Lászlóban csak a hetvenes évek közepétől fogva látják a „Móricz utáni kor legnagyobb realista elbeszélőjét”, azzal együtt elbírt volna tán árnyaltabb fogalmazást, finomabb különbségtételt is, hogy „a korábbi elmarasztaló és megfellebbezhetetlennek tekintett ítéletek” megszövegezői kik voltak. Lukács György és Király István – nevezi meg őket, mint mondja, a „történeti hűség kedvéért”, holott ez a hűség legalább az *Izony* kapcsán különbséget tehetett volna mester és tanítványa között. Nem nagyobbat, nem többet, mint amennyit a Németh László-recepció történetének kiváló kutatója, Monostori Imre szükségesnek tartott megtenni. Vagy előtte Grezsa Ferenc. Király Istvánban ő nem csupán a „késekkel tele” írások szerzőjét látta, hanem azt is, aki Kárász Nelli regényében a móriczi realizmus vállalását üdvözlölte. Ama hűséghez tartozik azonban, hogy Domokos Mátyás az író pártján állók tévedéseit, elhamarkodott ötleteit is számba veszi. Így tér ki például arra, hogy az említett drámák közül kettő az Illyés Gyula tanácsára válaszolt: Misztótfalusi Kis Miklós és Husz döntései nyomán gondolta végig, vajon a rágalmaknak, támadásoknak lehetséges volna-e

ha nem is az elejét venni, de legalább a nyomasztó sorozatát megállítani írásai egy részének visszavonásával. Például megtagadhatja-e a *Tanú*ban közölt tanulmányait, hintsen-e hamut a fejére a *Magyarok Romániában* vagy a *Kisebbségben* miatt, nem is szólva a Szárszón elhangzott beszédéről. Ezekkel – állapította meg jóval később Illyés „javaslata” után, 1967-ben – évtizedeken át többet foglalkoztak, mint a többiekkel együtt véve, noha teljesen hozzáférhetetlenek voltak, és munkássága alig egyhuszadát alkotják.

Nincs annyi hamu, amennyi elég lett volna a nyilvános megbánás elfogadásához, megtapasztalhatta ezt az egyhuszadnyi terjedelmű írások kötetbe gyűjtése után is. Bűnbocsánatot az eklézsiától nemhogy életében, még holtában sem nyerhetett – a hatvanas évek vége felé összeállított könyv majd csak a rendszerváltozáskor, 1989-ben jelent meg, majdnem másfél évtizeddel az író halála után. Ekképpen a kiadói késlekedés, késleltetés származásos trükkjeinek, bárgyúan gögös fortélyainak szemléletes, mozzanatról mozzanatra történő, gazdagon illusztrált leírása, a *Sorskérdések* útjának nyomon követése nemcsak egy író-, de egy szerkesztői sors feltárása is, a Kádár-rendszer művelődéspolitikájának gyakorlatát, működési elveit, végső soron a szocialista párt- és államélet alaptermészetét, hazug, képmutató voltát leplezi le. Ama „ideológiai dallamenet” kottájával szolgál, amelyik a szírének énekénél is csábosabban hívott, unszolt a romlásra, reményteljesnek hitetve a kilátástalan harcot is. A nyílt szó, az egyenes beszéd hiányáról, a középkorias viselkedésről, a dogmák skolasztikus tiszteletéről mindennél beszédesebben szólnak a dolgozat hivatkozásai és okfejtései. Ahhoz, hogy a szerkesztő csak tárgyalni is tudjon a *Sorskérdések* kiadásáról, szükségesnek és hasznosnak látszott olyan, a kurzus által lovagga ütött tekintélyek véleményét idéznie, mint E. Fehér Pál, Faragó Vilmos vagy Hajdu Ráfis Gábor. A szellemi múlttal való szembenézés és rendteremtés igényének gondolatát emelte ki az egyiktől, az izgalmasan elmentmondásos életmű minősítését a másiktól, de a harmadikra, negyedikre és a többire is azért hivatkozott, mert így remélte beláttatni: az életművel való termékeny eszmecseréhez, ugye, a szerző szövegeire van, volna szükség. Az eklézsia, a párt jóakarátának felkeltése jegyében hangoztatta Németh László gondolkodói nagyságát és becsületességét, ami úgymond abban nyilvánult meg a legvilágosabban, hogy nem tett egyenlőségjelet a fasizmus és a szocializmus közé, és szerinte tárgyilagos volt akkor is, amikor Sztálint a lenini örökség Buharinnál és Trockijnál hűségesebb folytatójának nevezte. A faj fogalma, a faji kérdés, a marxizmus és szocializmus, továbbá a kompromittált terminológiát tekintve a zsidókérdés problémaköréit érinti a szerkesztő, egyrészt azt hangoztatván, hogy ezekkel előbb-utóbb úgyis szembe kell néznie a szellemi életnek, másrészt idézetekkel bizonyítván, hogy Németh Lászlót nem jellemezte a faji gondolkodás. Okos és lényegre törő érveiből kifogyván, kénytelen-kelletlen legeslegutolsó aduját is elővette: szerinte csak azok emlegethetik még mindig föl Németh László téves nézeteit, utópisztikus elképzeléseit, akik a végbement történelmi folyamatokat nem tartják megváltoztathatatlanoknak, akik nem hiszik a „nagy történelmi változás” visszafordíthatatlanságát. Utólag, persze, azt lehet mondani, hogy nem ok nélkül kételkedtek ebben az irreverzibilitásban, mi több, hogy az ő történelmi ösztönük, megérzésük „működött” hibátlanabban. Bekövetkezett, amit a *Hitel* című folyóirat engedélyeztetési teketóriája során Csurka István jövendölt meg, mondván, az afféle „halmazoknak, mint amilyen ez a rendszer, van öngyulladásuk”, azaz nem kell alágyújtaniuk, nem kell forradalmat csinálniuk ahhoz, hogy lángra lobbanjon, megsemmisüljön. Az állami irányítás – miként Domokos minősíti – megromlott és zárlatosná vált napi gyakorlata

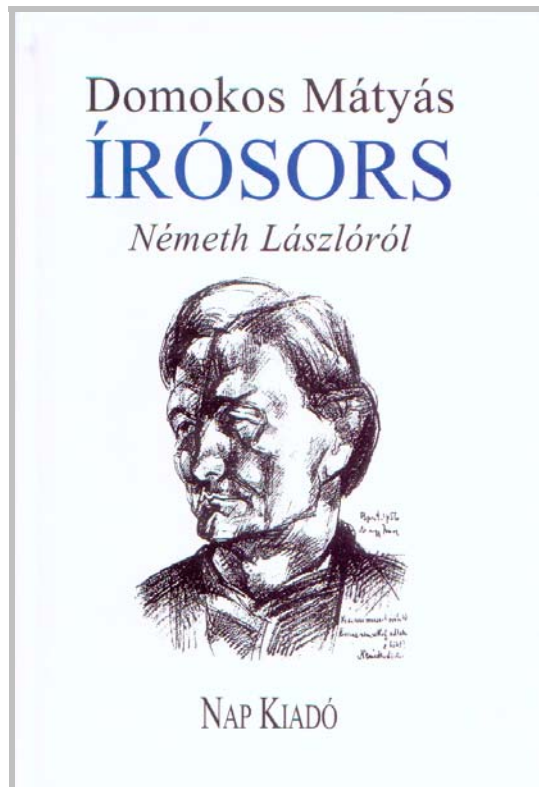
azonban még annyi feszültségforrást sem engedett bekapcsolni, amennyit a *Sorskérdések* kiadása vagy a *Hitel* megjelenése esetleg jelenthetett volna.

Irodalmi utópia és politikai realitás – ezt a címet kapta a folyóirat nem-engedélyezésének bőségesen dokumentált története, s ekképpen is tanúsítja, hogy Domokos Mátyás könyve több is, mint Németh László íróársának rajza, érzékeltetése. Elsősorban önnön szerkesztői sorsának ecsetelése, saját vázlatos pályarajza miatt több, de fényt vet egynéhány olyan kritikusra, esszéíróra is, akik különböző időkben és különböző okokból az életmű vonzásába kerültek. Így húz vonásokat a „veszedelmes, szent ember”, Vekardi László, az első monográfus portréjához, és így fűz megjegyzéseket – mint írja – a marxizmusból-lukácsizmusból az egzisztencializmusba átigazolt „mérvadó értelmiség” egyes nyilatkozataihoz, azoknak a „magánszorgalmú erkölcsbírók”-nak a véleményéhez, akik Németh László szemére hánynak bizonyos „vacsorázgatásokat”, jól lehet ők maguk Aczél György egykori sűgői, titkos tanácsosai voltak. Úgy tetszik, tartja magát ahhoz az idézett görög mondáshoz, hogy „barátom Platón, de még inkább barátom az igazság” – az 1958-as, népi írókról szóló párthatározat emlékezetben tartását illetően is például úgy ítéli meg, hogy lényegében nem változott sem a politikai közeg, sem a szereplők; hiába – fogalmazza meg a keserű igazságot – „Magyarországon mindig nagy erkölcsi érték volt a hóhérok becsülete”. A *Hitel* alapítása körüli hercehurcát is részrehabilitálás nélkül eleveníti fel; bátor például álradikalizmusról, kihátrálásról beszélni Hanák Péter azon meglepő véleményével kapcsolatban is, hogy nem a mindenáron való lapengedély volt a cél.

Utópia és realitás szembenállása mozgatja alkalmi megszólalásaikor is, amikor az író- vagy a szerkesztősors helyébe az irodalom, mai irodalmunk sorsa tolakszik. Utópisztikus abban az értelemben, ahogy ezt Németh László egy erdélyi íróhoz írott levelében kifejtette: eszerint a tények ismeretéből feltörő, az életet átfogó s a jobb fele módosító törekvést szokás eszmének nevezni, ha pedig ezen az eszmén túlságosan eluralkodik az elérendő állapot képe, akkor utópiáról lehet beszélni. Ilyen elérhetetlen álmokat, délibábokat kerget Domokos Mátyás is, főképp a *Gens una sumus?* című, a sakkozók nemzetközi társaságának jelmondatát idéző esszéjében, de másutt is, ahol „törzsekre szakadozott magyar irodalom” bandaharcairól, ihletbénulásos világáról vilant fel képeket, tényként rögzítve az elemi szakmai szolidaritás hiányát, a szellemi szenvedély és az írói hivatás moráljának szétporladását és a velejéig romlott zsoldos mentalitás térnyerését. Úgy találja és találja, hogy manapság képtelenek felfogni élet és irodalom szükségszerű kapcsolatát, és hogy az egyetemeken tanított „irodalomtudomány”-nak ez a vakság a léalapja. Az elmélet(ek) túltengése ellen nem épp irodalmi tekintélytől, Charlie Chantól, a klasszikus kínai detektívtől idézi, hogy a teória „olyan, mint a maszat a szemüvegen; elhomályosítja a látást”. Úgy véli, mindez „a korról a korhoz szóló művek születéskorlátozásához vezetett” – s hogy nem annyira különvéleményt jelent itt (és máshol) be, az különös módon Nádas Péter minapi újságinterjújával is igazolható. Ő ugyan kétségbevonja, hogy Magyarországon szellemi polgárháború zajlana, szerinte is hiányzik viszont az „a kortárs regény, amelyben valaki szakmailag tisztességes eszközökkel elmesélné, hogy milyenek vagyunk ma a városban vagy a vidéken”, továbbá „gyakori hiába”-nak tartja, hogy „a mondat tolvajnyelven íródik, amit a megfelelő információk hiányában nem lehet értelmezni”. Még gyakoribb hiba szerinte, hogy „íródik a szöveg, de nincsen belső struktúrája, mert írójának nem működik az önreflexiója”. Ez utóbbi fogalmat Domokos nyilván önkritikára, jobb esetben önismeretre cserélné föl, hogy az ezredvég „eurokonform” szövegirodal-

mával, „regényandroidok”-jával szemben ismét Németh Lászlóra hivatkozhat. A rémlátó képzeletűre? Arra, mindenesetre, aki már a hatvanas évek közepén úgy látta, hogy „folyamatban van a magyar irodalom leváltása egy magyar nyelvű irodalommal”, és aki a *Vidéken élni* című 1966-os cikkében figyelmeztetett: „A magyar irodalom s vele a magyar szellem válaszúton áll; vagy bátorságot nyer a maga útjainak folytatásához – világméretű eredetiségéhez –, vagy balkáni kiürsítése lesz a nyugat divatjainak”.

E veszélyeket nagyjából abban az időben érzékelt, amikor azt is, hogy a nacionalizmus szóval „olyan visszaélés folyik, amely fölér egy nemzeti idegbénulással”, és hogy a hatalom épp azt az irodalmi szerepvállalást utasítja el a legkövetkezetesebben, amely szerint – jelmondat érvényű szavaival –: az író – vállalkozás. Németh László nem győzte elégszer hangsúlyozni: az írás „erkölcsi elfoglaltság”, ezért a „hogyan éljünk?” kérdésre igen is adható morális hiteles és követhető válasz, ami fölér egy életrecepttel. S életrecept nélkül pedig „az írás jellemrontó pálya” – ezt az összegzést Domokos Mátyás annál is inkább teljes egyetértéssel idézi, mivelhogy új könyvében nemcsak egy író sorsa izgatja, nyugtalanítja, hanem egy irodalomé is. (*Nap Kiadó*)



Németh László, a görög



A görög irodalomban önmagamat fedeztem fel.

Két olyan ember nevét említtem itt, akit mindannyian ismerünk, s ezért tudjuk, hogy magyarok voltak s itt éltek, de mégis mintha görögnek születtek volna. Az egyik Kodály Zoltán, a másik Németh László. Hogy ez mennyire igaz, arról szólnak ezek a képek és idézetek, vagy másként szólva: a fenti állítás igazát próbálják elhithetni. S azt is tudom, hogy az „játék”. Németh Lászlóval szólva: „sajnos a történelmi analógiák éppoly semmitmondók, mint amilyen édes játszani velük. De hát egy öreg görög tanár mit csináljon, velük próbálja megfejteni a jövőt, amelyet már úgyszemint ér meg.”

Mészér Zoltán

A görög nép kelet kolosszusaihoz, Rómához vagy a germán-kereszténységhez képest parány, mégis teljesebb életet élt, mint akármelyikünk. Nincs még egy nép, amely ilyen kis emberkészlettel, ilyen változatosan bontotta volna ki korszakait... Vannak népek, amelyek gyorsan burjánognak – terjedelemben; a görög gyorsan burjánzik változatokban.





*Nincs nép, amelynek
a történelme tisztább
témavezetésű volna,
mint a görögöké.*

*A görögöktől nem lehet
tanulni, a görögöktől
kedvet lehet kapni a já-
tékra, nem a hagyomány-
átvételre, hanem a ha-
gyomány-teremtésre.*





A görög szobrásznép volt, a test kívülről figyelt tárgy a számára, melynek szemléletében szívesen merült el. A görög a változatok népe volt s mindenben a különvaló dolgot nézte és becsülte...



A bürökpohárra készülő Szokratész említi, hogy némelyek szerint a lélek olyan viszonyban van a testtel, mint a lant hangja magával a lanttal: belőle él és vele pusztul. Szokratész azonban csak azért hozza fel ezt a hasonlatot, hogy mint felületest azonnal elvesse.

Németh László Társaság

Budapest, Németh László Gimnázium
(XIII. ker. Nővér u. 15-17.)

Levélcíme: József Attila Megyei Könyvtár

2800 Tatabánya, Pf. 136.

Tel. és fax: 34/513-670, 34/513-683

A Németh László Társaság felhívása

A 2001. esztendő Németh Lászlónak, a 20. századi magyar szellemiség egyik legnagyobb alakjának születési centenáriuma. A Németh László Társaság országos gyűjtést kezdeményez annak érdekében, hogy Budapesten állítsák méltó szobor a nagy írónak.

Felkérünk mindenkit, aki becsüli és szereti Németh László életművét, hogy anyagi lehetőségei szerint járuljon hozzá e nemes cél valóra váltásához.

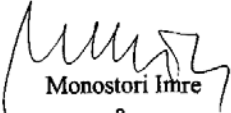
A Társaság és Németh László családja hivatalosan is kezdeményezte a szoborállítást, és jelentős összeget ajánlott fel a kivitelezés segítésére.

A Bethlen Gábor Alapítvány lehetővé tette, hogy egyik alszámláján gyűjthessük össze a szoborállítás költségeit. (11702036-20677303 Bethlen Gábor Alapítvány Németh László Szoboralap). Kérésre csekket is tudunk küldeni. (József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya. Pf. 136. 2800). Mivel a Bethlen Gábor Alapítvány közhasznú szervezet, az itt befizetett hozzájárulás összegének a 100 %-a leírható az adóalapból.

Meggyőződésünk, hogy közös erővel megvalósulhat az igazán szép terv, s immáron köztéri szobor is emlékeztet majd Németh László életére és munkásságára.

Tatabánya – Budapest, 2001. március 06.




Monostori Imre
a
Németh László Társaság
elnöke

Szerkesztői asztal

A Tiszatáj Alapítvány közhasznúsági jelentése

A Tiszatáj Alapítvány bevételei 2000-ben a következő forrásokból származtak: Nemzeti Kulturális Alapprogram (Folyóiratkiadási Kollégium): 8.000.000, Nemzeti Kulturális Alapprogram (Könyv Kollégium): 1.000.000, Magyar Könyv Alapítvány: 1.000.000, Csongrád Megyei Közgyűlés: 1.300.000, Csongrád Megye Önkormányzataiért Alapítvány: 300.000, Szeged Város Közgyűlése: 500.000, Magyar Millennium Kormánybiztosi Hivatal: 600.000, József Attila Alapítvány: 350.000, Hódmezővásárhely Polgármesteri Hivatal: 100.000, Szegedért Alapítvány: 50.000, Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark: 150.000, Múzeumi Tudományért Alapítvány: 100.000. A lap- és könyvértékesítésből származó bevétel: 1.849.756 forint volt.

A Tiszatáj Alapítvány, mely 1998. május 28-tól jogállását tekintve közhasznú szervezet, 2000-ben is – az alapítvány céljaival összhangban – elsődleges feladatának tekintette a Tiszatáj c. folyóirat folyamatos megjelenésének biztosítását. Az ország egyik legnagyobb múltú, hagyományú, immár 55. évfolyamát jegyző, 1999-ben Magyar Örökség-díjjal kitüntetett folyóirata 2000-ben is az évtizedek folyamán kimunkált szerkesztési elveknek megfelelően működött, s a szekértáboroktól független értékek közvetítésére vállalkozott. Az irodalmi közvélemény kiegyensúlyozott, jó színvonalú lapnak tartja a Tiszatáj, a kulturális politika nemrég „a magyar irodalom meghatározó bástyájának” nevezte a lapot.

Az alapítvány rendszeresen szervezett irodalmi esteket, író-olvasó találkozókat, melyeken szerzőinket, a magyar irodalom élvonalbeli alkotóit mutattuk be. A Kuratórium évente két díjat ad ki a folyóirat kiemelkedő értéket teremtő szerzőinek. 2000-ben Juhász Ferenc és Görömbei András munkásságát ismertük el. A Somogyi-könyvtárral együttműködve és a Csongrád Megye Önkormányzataiért Alapítvány támogatásával a megye valamennyi kistépelülésének iskolájába és könyvtárába ingyen juttatjuk el a Tiszatáj.

Az 1997-ben indított Tiszatáj Könyvek sorozatban 2000-ben négy kötet jelent meg: Nagy Gáspár: Húsz év a kétezerből (Versek a Tiszatájban, új versek), Hollósi Zsolt: A Tisza-parton mit keresek? (Húszonkét beszélgetés a Tiszatájban), „Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk?” (Ezredvégi kérdések a Tiszatájban), Lengyel András: Játék és valóság közt (Kosztolányi-tanulmányok). A könyveknek jó kritikai visszhangjuk volt, a sorozatot mára a szakma és az olvasóközönség egyaránt integrálta.

A Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma

Szeged, 2001. február 23.

Áprilisi számunk megjelenését az *Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark* támogatta.

*

Április elején kerül a boltokba a Tiszatáj Könyvek legújabb darabja, Békési Imre *Osztatlan filológia* c. kötete, mely a szerző nyelvészeti-irodalmi tanulmányait tartalmazza.

*

Néhány szerzőnkről: BABUS ANTAL az MTA Könyvtárának munkatársa, DR. FENYVESI TAMÁS a SOTE III. sz. Belgyógyászati Klinikájának professzora.

Májusi számunk tartalmából:

KOVÁCS ANDRÁS FERENC, MARSALL LÁSZLÓ, VITÉZ GYÖRGY, ZALÁN TIBOR versei

FERDINANDY GYÖRGY, GRECSÓ KRISZTIÁN novellája

PINTÉR LAJOS, TANDORI DEZSŐ esszéje

„A Tisza-parton mit keresek?”
(Hollósi Zsolt beszélgetése Zsótér Sándorral)

A TISZTÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2001. ÁPRILIS

77. SZÁM

VADAI ISTVÁN

Megkétszerezett magány

ADY ENDRE KÉT VERSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

Ez a tanulmány két jól ismert Ady-vers, a *Kocsi-út az éjszakában* és a *Szeretném, ha szeretnének* bemutatására vállalkozik. Előbb külön-külön próbálja értelmezni, elemezni őket, majd összehasonlító elemzés mutatja a két vers eszközeinek különbözőségét. Mind a két költemény középiskolai tananyag, több elemzés is olvasható róluk. Nem gondoljuk tehát, hogy csupa új elgondolást ismertetünk. Arra törekszünk, hogy a versértelmezés különféle módszereit, eszközeit vonulassuk fel, ezért sort kerítünk motívum-vizsgálatra, verstani megfigyelésekre, szerkezeti elemzésre, s attól sem riadunk vissza, hogy időnként eltávolodjunk a két verstől, s távolabbi példákkal világítsunk meg egy-egy mozzanatot.

Kocsi-út az éjszakában

*Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.*

*Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.*

*Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.*



ADY ENDRE
(1877–1919)

A Kocsi-út az éjszakában enigmatikusan összetett, artistikus alkotás; a Szeretném, ha szeretnének pedig egyszerűségével, átláthatóságával, eszköztelenségével tűntet. Önmagukban elemezve a költeményeket ez a két pólus nem rajzolódik ki ilyen élesen. Szembeállítva őket, az egyik segít kijelölni a másik helyet.

„1909. augusztus 10. táján íródott ez a vers. Valóságos élmény állhatott mögötte. Az életrajz ismeretében a keletkezés körülményei kikövetkeztethetők. Érdmindszenten töltött néhány napot ekkoriban Ady, s a családjánál időző Itóka meglátogatására egy ízben Nagykárolyba ment. Később, az éjfélti órákban indult el haza, a faluja felé. Az utolsó holdnegyed hete volt, s valóban „csonkán”, egyre fogyó, ezüstös sarlóval kelt fel ekkor a hold. Hallgatott a táj, fénylett a magány, s zörgött Mindszent felé a néma falvakon át a rossz parasztszekér. S ezen a kb. kétórás kocsúton, a csendben s a csonka hold ígézetében villanhatott fel a *Kocsi-út az éjszakában* költői gondolata. A Mindszent s Nagykároly közötti rázós, földes út a hallhatatlanságba költözött.” – így ír választott versünkről Király István alapvető Ady-monográfiájában.

Rögvest megkérdezhetjük, hogy valóban fontos-e a vers értelmezése szempontjából, hogy megismerjük a műalkotás keletkezésének életrajzi hátterét. Általában nem, hiszen az olvasó a mű szövegével szembesül, s általában nem ismeri, és nem is ismerheti a költő részletes életrajzát. Vannak ugyan kivételes pillanatok, tudjuk, hogy a *Nemzeti dal* mikor keletkezett, és hogy Petőfi hogyan olvasta fel, tudjuk, hogy Radnóti milyen körülmények között írta a *Hetedik eclogát*, ezektől az esetektől eltekintve azonban csak hozzávetőlegesen alkotunk képet a költőről és életkörülményeiről. Lehet, hogy az irodalomtörténet pontos adatokat rögzít egy-egy vers születéséről, ezek az adatok többnyire lényegtelenek. A vers nem ennek az esetleges pillanatnak a szolgálai következménye, hanem jóval összetettebb alkotás. Nyilvánvalóan függ a költő teljes korábban megszerzett tudásától, emlékeitől, s csak az egyik összetevője lehet a pillanatnyi hangulat, az ihletet kiváltó mozzanat.

Nem tagadhatjuk, mert az irodalomtörténet nyilvántartja, hogy 1909. augusztus 10. táján Ady Endre éjféltájban Mindszentről Nagykárolyba utazott szekéren. Azt sem tagadhatjuk, hogy éppen utolsó holdnegyed volt, mert ez az időpont alapján könnyen ellenőrizhető. Figyeljük meg azonban az idézett bekezdés többi részét. Az irodalomtörténész nem tudja kivonni magát a vers hatása (vagy az életrajzi tényekkel való magyarázat kényszere) alól, s arról értekezik, hogy „fénylett a magány”. Tudni véli, hogy a szekér „rossz parasztszekér” volt. Holott hát csak az nyilvánvaló, Adynak alkalmá volt rá, hogy éjszakai szekerezés közben lássa a fogyó holdat. Király István a költemény hangulatát vetíti vissza a Mindszent és Nagykároly közötti útra, magányosnak látja, és annak láttatja Adyt, mert a vers erről szól; rossznak gondolja a szekeret, pedig csak a költő mondja, hogy minden csonka, hiányos és rossz a világon.

Fontosabb ennél a konkrét helyzetről, hogy milyen korszakban, milyen általánosabb körülmények között jött létre a mű. S félreértés ne essék, Király István is ezzel kezdi a vers értelmezését, a szétesett világról, az eltévedésről, elidegenedésről, a dekadenciáról ír. Valóban, a 20. század elejének meghatározó életérzése volt ez. Az elidegenedés külső, társadalmi körülmények következménye. Elsősorban a kényszerű munkamegosztás váltja ki. A munkás immár nem alkotója a létrehozott terméknek, csupán apró csavar egy nagyobb gépezetben, állomás a futószalagon, s emiatt nem tekintheti magát alkotó munkásnak, csupán kizsákmányoltnak, emberi képességeiben korlátozott rabszolgának. Az ember egyik lehetséges reakciója erre a helyzetre a pesszimista válasz: célnélküliség, kilátástalanság, eltévedés-érzés. Ez a kiüresedett világ jelenik meg az éj sivatag némaságában.

Ugyanígy az is fontos, hogy a 19. század második felének francia költészete nyomán elterjed a dekadens világlátás. A dekadencia – tekinthetjük most egyszerűen stílusjegyeknek – a harmónia tagadása. A szecesszió szélesebb stílusmedrében helye volt a ha-

lál-kultusz, a rossz, romlott, bűnös dolgok imádatának, általában a tagadásnak, a pesszimizmusnak. Nyilván összefügg a társadalmi háttér, a történelmi és gazdasági folyamatok hatása és az erre adott filozófiai és művészi válasz. A válságra válság-tudat és katasztrófa-érzés a reakció. A 20. század elejének egzisztencialista filozófiája ebből a talajból nő ki, s ennek az életérzésnek a különböző megfogalmazásai jelennek meg a művészetekben.

Közelítsük meg most a verset a háttér helyett a motívumai felől. A *Kocsi-út az éjszakában* alapmetaforája az út. Ez jelenik meg a vers címében, majd a harmadik strófa refrén-sorában is, vagyis keretezi a költeményt. Egytagú metafora, azaz a költő nem nevezi meg a jelöltet, elvileg érthetjük sokféleképpen az utazást. Valójában nincsen nehéz dolgunk az értelmezéssel, hiszen ez a kép toposz, azaz költői közhely. Nem Ady eredeti képkalkotása, gazdag hagyománya van a költészettörténetben. Az út legtöbbször az emberi élet metaforája, pontosabban szólva az idő képi megfelelője. Az időt olyan egyenes vonalnak képzeljük, amin az időben létező dolgok folyamatosan haladnak. Ennek megfelelően az emberi élet ebben a képben megtett útszakasz, utazás, vándorlás.

A művészet örök alaptémája az emberi élet. A születéstől a halálig tartó folyamatot különböző metaforákkal ábrázolja. Például gyakori megoldás éppen a születésnek és a halálnak a képeivel kijelölni a létezés határait. A bölcső és koporsó ellentéte jelenik meg például Vörösmarty *Szózat*ában. De ezen alapul az *Ásó, kapa, nagyharang válaszszon el bennünket* szólás is, hiszen a temetés képeivel érzékelteti, hogy a házasság a sírig, a halál pillanataig fog tartani.

Egy másik gyakori költői megoldás az élet ábrázolására a növényi élettel vont párhuzam. Ezt nem csak az emberi élet, hanem más időben elhelyezhető folyamat, különösen a fejlődés, változás megjelenítésére is használják. Gyakran hosszú allegóriában fejti ki a költő vagy a szónok, hogy valami már csírájában létezik, kisarjad, virágba borul, újabb hajtásokat hoz, gyümölcsözővé válik, végül elszárad. Tulajdonképpen ezek a metaforák jórészt már a köznapi nyelv állandó eszközeivé váltak, észre sem vesszük, hogy képi megoldást alkalmazunk. A növényi életből vett hasonlatok, párhuzamok állandóan jelen vannak a művészetben is. A Biblia 102. zsoltárában ugyanúgy az elszáradó fű az elmúlás képe, mint ahogyan Babits *Esti kérdésében*. Legkedvesebb példám az ilyen típusú metaforahasználatra a *Szeptember végén* egyetlen sora:

Elhull a virág, eliramlik az élet...

Petőfi költeményének első versszaka azonban nem erre a metaforára épül, hanem az évszakok megjelenítésére. Előbb a kikelet és lángsugarú nyár jelzi a fiatalságot, majd az ősz és a tél dere az öregedést, az elmúlást, a halált. Az évszakok körforgása szintén gazdagon illusztrálható költői toposz. Gondoljunk csak Vörösmarty *Előszó* című versére, vagy Berzsenyi *Közelítő tél* című költeményére. Ennek az élet-halál metaforának egy alapvető ellentét adja meg a tragikusságát. Az évszakok váltakozása ugyanis ciklikus, örökké megújuló, soha véget nem érő folyamat, az emberi élet pedig szakaszszerű, egyszeri, örökre véget érő. Erre az ellentétre épül a két példaként említett vers is, Petőfinél pedig éppen az idézett sor jelenti be a végességet. Arany *Toldija* a nyár képeivel indul, a *Toldi estéje az őszével*, s a költemény végére a tél érkezik meg, Toldi sírjára már a hó hullik.

E legutóbbi példa egy valamivel ritkább metaforát is használ, a *Toldi estéje* címben a napszak jelzi az életszakaszt. Valóban beszélhetünk az élet hajnaláról, deléről is.

Az élet-metaforák sorában számos esetben valamilyen játék, sport vagy más verseny szerepel a képek között. Ilyen például a kártya- és a sakkjátszma. Példánk lehet Lewis Carroll két meseregénye, az *Alice Csodaországban*, illetve *Alice Tükkörországban*; vagy magyar példát keresve Tandori Dezső koala-kártyabajnoksága, illetve sakk-jelölésű versei. Tandori más versenyeket is használ hasonló céllal. A gombfoci-bajnokság, a lóverseny, az autóverseny ugyanúgy a küzdelemnek, a célirányos cselekvésnek, a szabályok közötti létezésnek a metaforái. A sport-metaforáknak ugyanúgy két rétegét figyelhetjük meg, mint a növényi fejlődés párhuzamaira épülőknél. Van köznapi használatuk, magától értetődően beszélünk startról, célegyenesről, finisről, vagy arról hogy valaki leverte a lécet, kétvállra fektették, vagy övön aluli ütést kapott. Másrészt van művészi használatuk, elég, ha Mándy-novellákra, Esterházy *Termelési regényének* futballszezonjára, vagy *A hosszútávfutó magányosságára* gondolunk.

A különböző élet-toposzok áttekintése után térjünk vissza az Ady-vers alapmotívumához, az úthoz. Ez is működik köznyelvi szinten, beszélhetünk átvitt értelemben rögös, göröngyös, nyílegyenes útról, cigányútról, kerülőútról. Mondhatjuk, hogy járt utat a járatlanért el ne hagyj, hogy legjobb az egyenes út, vagy hogy révbe értünk. Ezek a hétköznapi metaforák általában valamilyen cselekvésre, vagy annak körülményeire vonatkoznak. A művészi metafora-használat általában az emberi életre és annak körülményeire vonatkozik. A nagy utazás a születéstől a halálig tart. Elemzett versünkhöz illően olyan példát idézünk, ahol az úton szekér közlekedik. Arany János *Epilógusa* így kezdődik:

*Az életet már megjártam.
Többnyire csak gyalog jártam,
Gyalog bizon'...
Legfőlebb ha omnibuszon.*

*Láttam sok kevély fogatot,
Fényes tengelyt, cifra bakot:
S egy a lelkem!
Soha meg se' irigyeltem.*

*Nem törődtem bennülővel,
Hetyke úrral, cifra nővel:
Hogy' áll orra
Az út szélén baktatóra.*

*Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam s bevert sárral:
Nem pöröltem, –
Félreálltam, letöröltem.*

*Hiszen az útfélen itt-ott,
Egy kis virág nekem nyitott:
Azt leszedve,
Mevolt szívem minden kedve.*

Öt versszakon át húzódó allegória jeleníti meg a költő életpályáját. Az úton való haladás az élet. Ennek azonban különféle módjai vannak, haladhatunk szekéren, azaz egyszerűen, lassan, szerényen, komótosan, terheket hordva; vagy vihet bennünket kevély fogat, élhetünk úri módon, gondtalanul, a többiekre ügyet sem vetve. Hasonló képsorra épül Arany János *Válasz Petőfinék* és *A szegény jobbágy* című verse is. Az úton haladó szekér persze lehet sokféle. A robogó szekér ábrázolhat sebességet, a zörgő szekér a hangja miatt gyakran hangulatfestő kellék, a komótosan haladó szénásszekér a lassúságot jeleníti meg. Ady versében azonban egy rossz szekér fut az utolsó strófában, s ezért a legtalálóbbr Arany János *A világ* című versének első szakasza:

*A világ egy kopott szekér,
Haladna, de nem messze ér;
Itt is törik, ott is szakad:
Sose féljünk, hogy elragad.*

A pesszimista világnézet teszi ezt a strófát az Ady-vers rokonává. A kopott szekér ugyanúgy az élet hitvány voltát érzékelteti, mint Ady rossz szekere. Arany azonban ironikus mosollyal szemléli a világot, s ezt a vers további metafora-ötletei egyértelművé teszik. Ady verséből hiányzik a humor, nála a rossz szekér száraz tény, tragikus komorsággal fut a sötétben.

Eddig csupán a *Kocsi-út az éjszakában* címmel, s annak is csak az első felével foglalkoztunk. Az éjszaka öröktől fogva létező, mégis kimeríthetetlen költői motívum. Itt az élet-út környezeteként azt sugallja, hogy a világ alapvetően barátságtalan, hideg, életidegen. A vers persze segít értelmezéssel feltölteni a címet, de ha megpróbáljuk csak a címsort értelmezni, akkor is egész költői megfogalmazáshoz jutunk. A cím egyetlen tömör képben ábrázolja az egész költeményt.

Az első strófa az éjszaka motívumát őrzi meg a címből. Az első tárgy a Hold. Csak később derül ki, hogy csonkasága a vers legfontosabb állítása. Első pillantásra természetesnek tűnik, hogy a Hold nem egész. Van, amikor kerek egésznek látjuk, van, amikor csak a sarlója tűnik fel az égbolton. Változékonysága szintén költői közhely. Ebben a versben azonban a csonka Hold válik szimbólummá, az egész világ csonkaságát jeleníti meg. Egyelőre azonban csak az első strófa sivatag-szerűen üres, néma vidékén járunk, és itt jelenik meg a lírai én. Egyetlen jelző utal a hangulatra, a szomorú. Ez a szomorúság a holdas éjszakában lehetne elégikus, sőt akár romantikus is. A kihalt környezet, és a lírai én lélekállapota még nem árulja el a szomorúság okát. Cselekvés nincs a képben, csak egyetlen létige árválkodik a négy sorban. A nominális stílus szenttelen és tárgyilagos. Csupán a csonka Hold motívuma ismétlődik meg, s éppen a konkrét ok hiánya miatt ez az indokolatlan ismétlődés kísértetiesé teszi a képet.

Az első strófában négyszer ismétlődik meg a *milyen szó*, mindannyiszor *mennyire, milyen nagyon* értelemben. Lehet, hogy tévedek, de hajlamos vagyok némi kérdő jelleget is érzéklni a szóban, noha az írásjelek elárulják, hogy csak alaki hasonlóság fűzi

a *milyen* kérdőszóhoz. Emiatt az első strófa kísértetiességét ez az enyhe kérdő jelleg csak fokozza. A másik ismétlődő szó a *ma*. A konkrét időpillanatot jelöli meg, ismétlődésével előhívja az *itt és most* (*hic et nunc*) jelentést, bejelenti a végérvényessé vált állapotot. Ez a szó is négyszeresen ismétlődik. Háromszor hangzik el valójában, de rejtve, negyedik előfordulásként megbúvik a második sor rímszavában is.

A *néma* – *én ma* rímpár bravúros megoldás. Nincs is szakkifejezés rá a verstanban, mert két különböző rímtechnikát egyesít. Először is mozaikrímről van szó, mint amilyen a *rozmár* – *fuvaroz már* rímpár, vagyis a rímhívó szóra két külön szóból álló rész válaszol. Ez a rím belsejében létrejövő törés megzökkenti a ritmust. A rím belsejébe esik szóeleji hangsúly, s ettől, meg a két szó közötti parányi szünettől a rím furán bicegni kezd.

A mozaikrím használata olykor mókás hatást is kiválthat. Erre jó példa Shakespeare *Romeo és Júliá*jából az a sorpár, ahol Romeo a bálteremben először megcsókolja Júliát. A szerelmesek párbeszédének végén Mészöly Dezső fordításában a következő szavak hangzanak el:

JULIA: *A szent nem mozdul, bár imára hajt.*

ROMEO: *Ne mozdulj hát, míg bálát mond ez ajk.*

Kosztolányi Dezső beleesik abba a csapdába, hogy nem tud lemondani egy jellegzetesen Kosztolányis rímötletéről, s emiatt komikus felhangot kap az áhítattal teli szerelmes pillanat:

JULIA: *A szent csak áll, bár hallja az imát.*

ROMEO: *Állj, s a jutalmat én veszem, im, át.*

Ady *néma* – *én ma* rímpárja másrésről anagrammarím is. A rímhívó szó hangjai eltérő sorrendben térnek vissza, a rímválasz tökéletes anagramma. Hasonló rímpár például a *lombik* – *bomlik*. Emiatt a rím fajtáját tekintve nem lehet tisztarím, mert akkor a hangoknak azonos sorrendben kellene ismétlődniük, mint például az *eretnek* – *szeretnek* rímpárban. Egyszerűsítve asszonáncnak nevezhetjük ezt a rímet, bár nem felel meg precízen az asszonánc definíciójának. Valójában egyedi rímbravúr: anagrammatikus mozaikrím. Az első strófa néma éjszakájában csak a rím visszhangja válaszol, s hogy a már említett kísérteties hangulatot erősítsük: elhaló visszhang formájában válaszol a holdfényben.

A második strófa a fogalmak szintjén zajlik. A nagybetűs Egész a központi szimbólum. Innen visszapillantva az első strófa Holdja is különössé válik, hiszen itt az Egész szó nagy kezdőbetűje fedi fel, hogy a fogalmat a költő mesterségesen emeli szimbólummá. Eddig azt hittük, hogy a Hold csupán azért nagybetűs, mert csillagászati név. Tulajdonképpen lehetne kisbetűs hold is, de ugyanilyen természetesen lehet tulajdonnév is. A második strófa utólag azonban azt a lehetőséget is felveti, hogy a Hold szimbólum. Adynak több Holdas verse is van, ám itt nem érdemes kitérni az értelmezési mezőt más versek jelentéskörével. A Hold az Egész szimbóluma, csonkasága pedig az Egész töröttsége. A vers önmagát értelmezi. Előbb jelent meg a kép, s utána az értelmezendő fogalom. Az első szakasz éjjeli tája kivetített táj. A vers központi gondolatát a középső versszak hordozza, s ennek a gondolatnak a kivetülése a nyitókép. Emiatt jogos még egyszer rákérdezni, hogy a tanulmány elején idézett életrajzi

háttér mennyire vehető komolyan. A valóban lezajlott utazás hangulata indította a verset, vagy lelki táj leírásával kezdődik a költemény. Én ez utóbbira hajlok.

A második versszak felsoroló jellegű. Az Egész alkotóelemeiként nevezi meg a lángot és a szerelmet. Nyilván azért ezt a kettőt, mert ezek hordozzák az én számára a legfontosabb értékeket. Mindkét fogalom pozitív értéket fejez ki, hagyományos költői objektumok. Például Nagy László *Ki viszi át a szerelmet...* című versében is ezek hordozzák a világ értékeit: *Lángot ki lehel deres ágra? Ki viszi át a szerelmet a túlsó partra?* A két alkotóelem szintén csonka, a láng részekben lobban, a szerelem darabokra hullott. A végérvényességet, jóvátehetetlenséget fejezi ki az *eltörött* befejezett igealakja, a *lobban* mozzanatossága, a harmadik sor hiányzó létigéje. Az első strófa négyszeres *milyen* szavára a *minden* szó anaforikus ismétlése felel. Az első strófában a második sor szórendje megtörte a monotonitást, csak három azonos sorkezdetet találunk, itt a második versszakban már minden sor a *minden* szóval indul. Mintha egy véget nem érő litánia kezdődne, s lehetne sorolni tovább, mi minden törött el, csonkult meg, pusztult el.

A két középső sor rímmegoldása ismét figyelmet érdemel. A *lobban – darabokban* rímpár asszonánc, most azzal a kiegészítéssel, hogy a rímelő szavak különböző szótag-számúak. Kétszótagos rímhívóra négyszótagos szó válaszol. Ezt csak erősíti, hogy a *lobban* előtti rész, a *részekben* szó magas hangrendű, tehát semmiféle képpen nem tekinthető a rím részének. Emiatt a rímpár ismét döccen egyet, érzékeltetve a töröttséget. Másrészt a *részekben* és a *darabokban* szavak felelnek is egymásra, de nem rímpozícióban.

A harmadik versszak visszatér az első strófában megkezdett képhez. Ismét megjelenik a lírai én, és most következik be a cím által megelőlegezett történés. Egy rossz szekér fut. Az előző strófák alapján már várnánk, hogy a kezdősor valamelyik szava nagybetűs szimbólumként ugorjon elő, de ilyet nem találunk. Esetleg a Szekér válhatna ilyenné, de az út metaforáját itt nehezen tudnánk értelmes allegóriává fejleszteni. Ez nem az a szekér, ami ellenpontoszható egy cifra hintóval. Arany *Epilógus*ában fontos volt az úton haladók különböző mozgása, Ady versében a lírai én egyedül van, és nem is találkozhat senkivel. Üres tájon fut a szekere. Csak az éj sötétje veszi körül, a sejtelmes Hold fénye világol, és még sejtelmesebb hangok hallatszanak. Jajszó – hátulról, és nem lehet tudni, hogy kinek a jajszava. A szituáció a *Jó Csönd-herceg előtt* című verset idézheti fel bennünk:

*Holdfény alatt járom az erdőt.
Vacog a fogam s füttyörések.
Hátam mögött jön tíz-öles,
Jó Csönd-herceg
És jaj nekem, ha visszanézek.*

*Óh, jaj nekem, ha elnémulnék,
Vagy fölbámulnék, föl a Holdra:
Egy jajgatás, egy roppanás.
Jó Csönd-herceg
Nagyot lépne és eltiporna.*

Ez a vers három évvel korábban, 1906. őszén keletkezett. Ugyanúgy holdfény világol benne, míg a lírai én járja az útját. A fenyegetés hátulról érkezik, s itt is jajgatás kapcsolódik hozzá. Itt azonban az én cselekszik. Igaz ugyan, hogy ez a cselekvés csupán fogvacogás és fütyörészés, mellyel a félelmét próbálja elűzni, de ha ez a cselekvés megszűnne, ha elnémulna, akkor következne be a pusztulás. A *Kocsi-út az éjszakában* enje passzív. Nem ő járja az erdőt, hanem vele fut a szekér. Nem ad ki hangot, csak füllel. A pusztulás már bekövetkezett körülötte, a jajszó már hallatszik. Csak fölbámul a Holdra, s azt látja, hogy minden Egész eltörött.

Különösen furcsa a két vers összehasonlítása, ha e korábbi darab mögé is életrajzi háttérrel rajzolunk. Ismét Király István Ady-monográfiáját idézzük: „...a maga tündöklő, csöndes szépségével, holdas estéivel fogadta őt s Lédát 1906 szeptember végén az őszi Velence. „Csupa fájdalom és szépség” volt minden „E napokban korán bukott le a hold – írta Ady mintegy naplószerűen. – De fölséges képeket festett. Egészen Gauguin-szerűeket. És a csönd. Milyen csönd van most is itt. Az a csönd, mely önmagához vezet el az embert.” A művészlélek otthonára lett. [...] Az első napok kábulata múltán csakhamar tűrhetetlenül rosszul érezte magát Ady a holdfény és csönd álmvárosában. Feltűntek írásaiban a panaszok Velence ellen. [...] S a holdfényes csend, ami a megérkezésekor még érdem s vonzerő volt, váddá változott. Az Adytól annyira rettegett s utált „félélet” jelképévé lett. [...] S Velencét elhagyva, egy milánói kávéház esti teraszán, fáradtan az egész napi lóástól-futástól, megszületett az egyetlen vers, melyet közvetlenül Velence sugallt: megíródott a *Jó Csönd-herceg előtt*.”

Megvallom, korábban nem Velence holdját képzeltem a versbe. Az viszont illeszkedik értelmezésünkbe, hogy a *Jó Csöndherceg előtt* tétova cselekvése, az erdőjárás, a fütyörészés megőrzendő érték, a passzív „fél-élet” ellentéte. A *Kocsi-út az éjszakában* még ilyen tétova kísérletet sem tesz, mert a pusztulás után már hiába tenné...

A *Kocsi-út az éjszakában* harmadik szakaszában a jajszó mellett a csönd és a lárma szerepel. A félig csönd, félig lárma paradoxon, de a paradoxon mindkét fele negatív értéket hordoz. A csönd, az első szakasz némaságának folytatása, vagy ha úgy tetszik, a *Jó Csönd-herceg előtt* elnémulása, halotti csönd, síri csönd. A lárma pedig a káosz. Harmónia nélküli hang, zaj, ricsaj. Az első strófa sivataga, és a lárma együttesen fordul elő *A Tisza-parton* hatodik sorában: *Sivatag, lárma, durva kezek*. A barbár, értékeket nem tisztelő, érzéketlen környezet kellékei. A jajszó és a félig csönd, félig lárma persze magyarázható természetesebben is: a rossz szekér kenetlen kereke is jajdulhat, nyikoroghat, és a szekér zörgése is lehet lárma. A néma éjszaka a félig csönd, és a szekér saját hangjai a jajgatás és félig lárma. De ez a természetes magyarázat nekem egyáltalán nem tetszik.

Fordítsuk most figyelmünket a vers szerkezetére. Azonnal látható, hogy ABA szerkezet érvényesül benne. Az első strófa a lírai én környezetét és hangulatát mutatja be, a második általános fogalmakról fogalmaz meg állítást, s a harmadik mintha folytatná az első versszakban megkezdett képet, ismét az én kerül középpontba, és ismét a tájat látjuk. Értelmezhetjük úgy a második strófát, hogy az megszakítja a vers epikumát, beékelődik a két szélső szakasz közé. Ez összhangban van a vers jelentésével, hiszen az a köznyelvi síkon is, a költői képek síkján is a széttöredezettségről, részekre bontottságról szól.

Ez az ABA szerkezet megjelenik egy másik módon is. Minden strófa első és negyedik sora azonos. A sorismétlés jellegzetesen Adys jelenség, olyannyira, hogy Karinthy *Így írtok ti* című stílusparódiájában ez a legemlékezetesebb csattanó:

*Hát maga megbolondult,
Hát maga megbolondult,
Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?*

De kétszer mondani valamit több féle képpen lehet. Az azonnali ismétlés általában nyomatékosítást, fokozást eredményez, mert amit a költő megismétel, az jelentésmezejét tekintve pontosan ugyanaz. A *Kocsi-út az éjszakában* nem azonnal ismételi meg a sort, hanem késleltetve. Mondhatjuk azt is, hogy ABA alakban. Először jön a nyitósor, majd a nem ismétlődő középső, s végül a nyitósor ismétlése. Ez másképpen működik, mint a szimpla fokozás. A nyitósor kimond egy állítást, majd ennek a jelentéséhez hozzáadódik a következő két sor jelentése, s az ily módon már módosult, kiegészített, árnyalt állítás ismétlődik meg. A *Kocsi-út az éjszakában* első sora a csonka Holdat mutatja, erről a továbbiakban megtudjuk, hogy sivatag-szerű némaságban világít, és szomorú hangulatot áraszt. Nos ez a szomorkás, néma Hold csonka, állítja a negyedik sor. Ugyanígy a második szakasz első sora az általában vett Egészről beszél, minderről, ami Egész. A rákövetkező sorok részleteznek, a láng és a szerelem elvesztéséről szólnak. Nos az az Egész törött el – mondja a negyedik sor –, amelybe a láng és a szerelem is beletartozik. A harmadik strófa szintén így értelmezhető: az a rossz szekér fut velem, amely mögött a jajszó száll. És ez már nem ugyanaz. Talán átértelmezett ismétlésnek nevezhetnénk, vagy kitágított jelentésmezejű ismétlésnek.

Az ABA szerkezet két szinten, a strófák és a sorok szintjén is megjelenik a versben. Ez a mozzanat a rondó-formára hasonlít. Egészen pontosan nem rondót, hanem triolettet kellene mondanunk, mert a rondó és rondell egy terjedelmesebb versforma neve is, de mit tegyünk, ha a forma legismertebb példája, François Villon versikéje éppen a *Rondó* címet viseli. Weöres Sándor fordításában így fest:

*Csavargó Dani,
Menj az uszodába,
Bőröd ronda, ni
Csavargó Dani.*

*Szaladj mosdani,
Bujjál be a kádba,
Csavargó Dani,
Menj az uszodába.*

A rafinált refrénes szerkezetet az ABaA abAB rímképlettel jelölhetjük, ahol a nagybetűk pontosan ismétlődő refrénsorokat jelölnek. A 15. századi vers a jóval későbbi rokokó stílusra emlékeztet. Nem véletlen, hogy magyar példajaként Kisfaludy Károly *Hűség* című versét idézhetjük:

*Bár a sors tőled messzezára,
Míg e szív ver, csak érted ég.
Édes szerelmed bájsugára
Általhat éltem alkonyára,
S bár a sors tőled messzezára,
Szent kéjre int emléke még;
S ha ébredsz lantom hangzatára,
Egy könnyv legyen hűségem ára,
Hogy bár a sors oly messzezára,
E szív mégis csak érted ég.*

Ennek a versnek a rímképlete ABaaABaaAB. Hasonló formájú a *Szem hatalma* című költeménye is. A mesterkélt rímszerkezet Villonnál természetesen párosult a rövid sorokkal, és játékos, tréfás modorú vers jött létre. Kisfaludy verse mutatja, hogy a triolett alkalmas komolyabb hangvételű téma megszólaltatására is. Az is megfigyelhető, amit az átértelmezett ismétlésről írtunk.

Ady Endre költeménye nem triolett, csupán kettős ismétlődésű szerkezete emlékeztet erre a régies formára. Az ismétlődő sorok ABA szerkezete és a strofák ABA elrendezése teremti meg a rondó-formát. És itt alapvető ellentmondás búvik meg. Miközben a vers arról szól, hogy minden Egész eltörött, a költemény formája mégis ép. A sorok diszharmóniáról beszélnek, ám harmonikus rendben. Miközben a vers nyitott végű, lezáratlan, a forma zárt és kerek. Tartalom és forma ellenpontoszza egymást.

Radnóti Miklós szigorú időmértékes formáiról szokás elmondani, hogy a II. világháború káoszában, amikor minden rend felbomlott, minden érték pusztulni látszott, a költő számára a versforma rendje jelentette az utolsó kapaszkodót. A hexameterek hibátlan rendje jelezte, hogy egyáltalán létezik még rend valahol, hogy van mihez ragaszkodni. Nos Ady Endre esetében ez fordítva mondható el. Igaz, hogy az I. világháború éveiben őt is megrendíti a totális pusztulás, a káosz. Ez verseiben is megjelenik, és a csonkaság, széttörtség, szétesettség motívumai jelennek meg a műveiben. Ezzel párhuzamosan a versek szerkezete is fellazul, szabadosabbá, Ady-ritmusúvá válik. De a *Kocsi-út az éjszakában* még a világháború előtt keletkezett. Még nem bomlott fel a rend, annak csupán előérzetét közvetítheti. S a kötött szerkezethez, a szigorú formához való ragaszkodás így másként értékelhető. Ady még nem adta fel igényét a rendre, még őrzi magában a vágyat a harmóniára, csupán megsejti a rend felbomlását, a világ valódi részekre hullását.

Ezt a vágyat fejezi ki második elemzendő versünk, a *Szeretném, ha szeretnének...*

Szeretném, ha szeretnének

*Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.*

*Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.*

*De, jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.*

*Ezért minden: önkínzás, ének:
Szeretném, hogyha szeretnének
S lennék valakié,
Lennék valakié.*

Bár az előző versek életrajzi háttérének bemutatása is vetett fel gondokat, kezdjük itt is azzal, hogy Király István monográfiája alapján lehorgonyozzuk a versszöveget egy adott pillanathoz: „1909. június 20-án, egy vasárnap délelőtt, Nagyváradon hangzott el először ez a vers. Az új magyar festészeti forradalmat elindítani vágyó Bölöni hívta le Váradra Adyt, segítségét kérte. Résztelenség vette körül az általa rendezett MIENK kiállítást: kellett Ady közönyt omlasztó, figyelemfelhívó népszerűsége, kellett a neve. S a költő engedelmeskedett a baráti hívásnak. [...] S verset is írt erre az alkalomra: a nagyváradi közönségtől értetlenül nézett új magyar festőket népszerűsíteni vágyó, műsoros ünnepségre megszületett a *Szeretném, ha szeretnének*.”

A Pest-Várad közötti úton, a szétboruló estben mormolhatta először magában az új költeménye sorait Ady. Igaz: régtől kísértettek már benne a gondolatai. Néhány hónappal előbb, egyik Hatvanyhoz írott levelében felbukkantak pl. már ily panaszló sorok: „Nálunk büntetlenül még barátaink szívében se lehetünk valakik. »Ady Endre...« írják anélkül, hogy láttak, megláttak volna.” S ez a régóta nyugtalanító érzés kapott formát a Bölöni-féle kiállításra. A művészi meg nem értettség híreit hallva, aktualizálódott a lélekben élő meg nem értettség. Az emlékezők szerint éjjel, megérkezése után, a váradi szállóban tisztázta le művét a költő. S nehezen, nyugtalanul, hatalmas adag veronállal tudott elaludni csupán utána. Szanatóriumba készült: fáradtak, kimerültek voltak az idegei. S egyébként is: felzaklatta a vers; magában hordta annak hangulatát. Magában hordta a fojtogató magányt.

Utolsó számként hangzott fel a másnapi matinén, a *Fekete Sas Szálló*-ban a *Szeretném, ha szeretnének*. Szokásos módján, lámpalázzal, halálsápadtan, el-elcsukló, rekedtes,

kántáló hangon olvasott Ady. Benne volt ekkor is a saját verseivel szemben mindenkor érzett döbbenet, elfogódottság. Benne volt azoknak az embereknek az izgatottsága, akik mindig komolyan veszik önmagukat, akiknek életügy minden apróság. Vég-sőkig átérezve, egzisztenciális bevetettséggel, papos komorsággal mondta most is versét, s az előadás végére érve, átcsapott döbbenete a hallgatóságra is. Nem csak taps hangzott fel, hanem egyben sírás is. Gulácsy Lajos, a nakonxipani belső víziók őriület felé menő, Don Quijote-szerű, magányos festője, kiegyenesítve középkori szerzetesre emlékeztető, hosszú alakját, mintegy alvajáró indult Ady felé, „a vállára borult és zokogva felsírt”. Szimbolikus volt ez a jelenet. Rögtön a keletkezés első percében visszhangzott a versre a skizofréniába vesző, befelé forduló meghasonlottság: visszhangzott a megválthatatlan emberi magány.”

A terjedelmesebb idézetet egyfelől az indokolja, hogy Király István valóban érzékeltesen írja le Ady előadásmódját, s a vers kiváltotta reakciót. Másfelől megfigyelhetjük azt a mitológia-teremtést, ami gyakran jellemzi az irodalomtörténészeket. Noha idézi is azt a Hatvanynak írott levelet, amiből nyilvánvaló, hogy a vers gondolatai hosszasan érlelődtek Adyban, mégis a Pest-Várad közötti, szétboruló estében mormoltatja el Adyval „új” költeményének sorait. Noha az ezt követő elemzésből világos, hogy Király látja: pontosan, mérnöki munkával megszerkesztett költeményről van szó, mégis a pillanatnyi ihlet mítoszát teremti meg. Noha tény, hogy a vers 1906. június 6-án hangzott el először, kétlem, hogy a művészi meg nem értettség hírére aktualizálódott a lelkében élő meg nem értettség.

A meg nem értettség ugyanis költői közhely, toposz. Petőfit ugyanúgy érintette, mint Vajdát. A magány örök költői téma, legfeljebb arról érdemes vitát nyitni, hogy egy költő életében mennyire programszerű a magány-költészet. Király kategorizálja a különféle magány-típusokat, és külön fejezeteket szentel a citoyen-magánynak, a művész-magánynak, az atomsors-magánynak és az egzisztenciális magánynak. Annyi bizonyos, hogy különféle okokból érezheti magát egyedül az ember. Az már nem feltétlenül, hogy fokozati különbségek lennének. A kor egzisztencialista filozófiája számos költőt, író megérintett. Az elidegenedés, az egyedüllét, az elveszettség, a kommunikációképtelenség alapvető művészi témák. Elegendő Franz Kafkára utalnunk, aki felfigyelt Ady költeményére, s ezt írta róla: „Nem vagyok rokona senkinek – mondja ő, s ebben is rokon velem.”

A vers szövegére figyelő értelmezésünket most is a címmel kezdjük. A *Szeretném, ha szeretnének* kifejezés a költemény negyedik strófájából emelkedik ki, egy apró változtatással: ott még a *hogyha* kötőszó szerepel benne. Valójában ennek a költeménynek nincsen címe. A *Szeretném, ha szeretnének* kötet cím, s ennek a kötetnek a nyitóverse a *Sem utódja, sem boldog őse...* kezdetű költemény. A költő a kötetben belüli ciklusok élére emelte, ott azonban nem áll cím fölötte. Ha akarjuk, persze érthetjük úgy, hogy a címe egyszerre címe a kötetnek és a nyitóversnek, ám ez korántsem magától értetődő. Ady más kötetében is él hasonló megoldással, a nyitó vers címe vándorol el a költemény éléről *Az Illés szekeren, A magunk szerelme* és *A halottak élén* című kötetekben is. A költő azonban nem él következetesen ezzel a megoldással. A *Margita élni akar*, a *Ki látott engem?* és a *Még egyszer* című kötetek úgy indulnak a címadó verssel, hogy a cím külön ki van téve az első költeménynél is. A *Góg és Magóg fia vagyok én...* kezdetű vers szintén kötetkezdő, cím nélkül szerepel, mégsem adjuk neki azt a címet, ami a kötet élén áll, nem az a címe, hogy *Új versek*. Hasonlóan a *Bajvívás volt itt...* kezdetű verset

sem emlegetjük *A Minden-Titkok versei* címmel, pedig talán megtehetnénk. A szöveg nem mond ellent ennek a kísérletnek:

*Bajvívás volt itt: az ifju Minden
Keresztüldöfte Titok-dárdával
Az én szívemben a Halál szívét,
Am él a szívem és él az Isten.*

Jelen van a nagybetűs Minden és Titok, akárcsak a kötet címében. Csupán a *vers* szó többszáma teszi nehézkesé, hogy a kötetcímet verscímnak tekintsük.

A *Szeretném, ha szeretnének* négy versszakból áll. Mindegyik strófa önálló mondat, a szakaszok végén álló pontok azonban megtévesztőek. Valójában egyetlen nagy mellérendelő szerkezetet látunk. Az első két szakasz között ugyan nem áll kötőszó, de a *nem vagyok* és a *vagyok* állítmányok ellentétes viszonyából könnyen ellentétes értelmű mellérendelés keletkezik. A harmadik strófa élén ki van téve a *de* kötőszó, a negyedik pedig *az ezért* kötőszóval kezdődik. Vagyis felrajzolhatjuk a vers grammatikai struktúráját:

(1. ↔ 2.) ↔ (3. → 4.)

Azonnal látszik a szimmetrikus szerkezet. A vers első fele a dacos tagadás, a gőgös elkülönülés, a második fele a panasz, az elhalkuló vágyakozás. A nyitó *nem vagyok* állítmányt csak formailag ellentétezi a második strófában álló *vagyok*, az igazi ellentétet a negyedik szakasz *lennék* igéje feszíti ki.

Az első két versszak alapvető stilisztikai eszköze a felsorolás. Az elsőben azt sorolja fel a lírai én, akikkel nem azonos, akikkel nem vállal valódi kapcsolatot. Elutasítja a családi és a baráti köteleket is. Az első sor diakrón szemléletű, az *és – én – utód* sor az időskálán betöltött szerepet tagadja. A második sor szinkrón jellegű, általánosít, és minden rokoni kapcsolatra kiterjeszti a tagadást. A baráti viszony említése még általánosabb emberi viszony, ezt is elutasítja az én. Az *ismerős* szó kettős jelentésben szerepel. Egyrészt jelenti a barátot, azt az embert, akivel megszokott, hétköznapi viszonyban állhatna, másrészt megbújik benne az *ismer* ige, azt az embert is jelenti, aki ismerhetné, aki valójában ismerhetné őt. De senkivel nincs ilyen viszonyban. Az első szakasz refrénje megkésztet a *senkinek* szót. Itt a korábban elemzett verssel szemben a sorismétlés azonnali, vagyis az ismétlés fokozást eredményez. Mintha azt mondaná a lírai én: *a világon senkinek*.

A második strófa hasonlatokat halmoz. A felsorolás célja, hogy az én valódi mivoltát körülírja. Egyetlen hasonlat nem elegendő a költő számára, hogy pontosan megfogalmazza az én helyzetét, állapotát. A felsorolt képeknek több közös mozzanata is van, a hidegség, távoliség, kísértetiesség jellemzi őket. Bármelyiket önálló szimbólummá emelhetné, de nem teszi. Vajda János önazonosító szimbólumai juthatnak az eszünkbe, a Mont-Blanc és az üstökös. Mindkettő a magány metaforája, hasonlóan távoliak, jegesek, fenségesek és megközelíthetetlenek. Vajda két versében egy-egy szimbólum áll a középpontban, és ennek a többjelentésű szimbólumnak a kifejtése, megfejtése, értelmezése a költemény célja. Ady versében a felsorolás teszi lehetetlenné, hogy bármelyik kép túl intenzívvé váljon. A második strófa hasonlatai kiegészítik, árnyalják, módosítják, átértelmezik egymást. Csak közös jelentésmezejük marad meg, s a ref-

rénben ismétlődő *Lidérces messze fény* bizonytalan fátyol mögé rejti az én valódi mivoltát. Még az olvasó sem lehet ismerőse a költőnek.

Az elkülönülés, a gőg, a büszke dac magyarázható Ady művész-voltával, zseni-tudatával, kiválasztottság-érzésével. Közelebb járunk azonban a valósághoz, ha a második strófa *mint minden ember* kifejezésére figyelünk. Szokás ugyan a szakirodalomban Nietzsche filozófiáját emlegetni, és az Übermensch-tudatról értekezni, de véleményem szerint itt nem erről van szó. Általában véve igaz, hogy a modern filozófia hatott a művészetre, Adyra is, sőt még az is igaz, hogy Ady dölyfe, gőgje világosan kapcsolatban áll egy az Übermensch fogalmával megközelíthető felsőbbrendűség-tudattal, de nem ebben a versben. A *mint minden ember* kitétel mutatja, hogy Ady általános emberi léthelyzetként ábrázolja a kényszerű magányt. Az egzisztenciális magány elkülöníti az embert, de nem tulajdonít negatív értéket a többi embernek, hanem elismeri azok magányát is. Ahogyan majd később Kosztolányi mondja: *Minden ember egyedüli példány.*

Görömbei András egy elemzésében másként látja: „Az első személyű kifejezéssel az ember nembeli titokszerűségének természetéről is vallott a költő. Mégis ez a gondolatfuttatás lényegében az „Übermensch” öntanúsítása, hiszen a „mint minden ember” kitétel úgy is lehet értelmezni, hogy csupán azokat tekinti embernek, akikre érvényes a versben adott jellemzés. Elsősorban önmagát.” Az *ember* szónak ezt a leszűkítő értelmezését nem látom megokoltnak. Azért, mert Ady költészetére általában jellemző a lenézés, a dölyf, a kiválasztottság-tudat, még nem szükséges ebben a pózban megmerevítünk. Ez a vers éppen ennek a helyzetnek a katasztrófájáról szól. Ahogyan Mallarmé belátja, hogy az önimádat a megsemmisüléshez vezet (a néma hattyú belefagy a tó jegébe), ahogyan Babits kitörni vágyik az én bűvköréből (dióként dióba zárva lenni beh megundorodtam), úgy Ady is belátja az elszigetelődés katasztrófáját, s a vers második felében ennek megszűnését kívánja.

A harmadik versszak *de* kötőszava és a *jaj* a vers fordulópontja. Innen kezdve nem a bezárkózás, hanem a kitárulkozás irányába halad. A szeretetvágy hajtja az ént, és a *szeretném* és majd a *lennék* igék feltételes módja mutatja, hogy vágya beteljesületlen, a szeretethiány állapotában, társtalanul könyörög. A harmadik és negyedik sorba egy figura etimologica kerül: *látva lássanak*. A biblikus hangulatú kifejezés önmagában is felerősíti a *lát* ige jelentését, azt jelenti: valóban, igazán lássanak. A sorismétlés folytán a figura etimologica is megismétlődik, így már négyszeresen szerepel a *lát* igető. Ezzel a lehető legintenzívebb jelentést éri el a költő.

A negyedik versszak ismét felsorolással kezdődik. Csak két cselekvés alkotja, az önkínzás és az ének. Ezekkel próbálja az én elérni, hogy szeretetet váltson ki. Ha Ady személyes vallomásaként olvassuk a verset, érthetjük úgy, hogy ebből a célból vállalja küzdelmes életét, és ezért ír verseket. Költészetének önmaga megmutatása a célja, s ezt azért teszi, hogy szeressék. Nincs magyarázat arra a versben, hogy pontosan mit jelent az önkínzás. Nem egyszerűen a magánytól való szenvedést, mert aktív ige. A létigén (és a létige tagadásán) kívül csak a megmutatást, a kitárulkozást érthetjük ide, ezért az *ének* szót hajlamos vagyok részben azonosítani az *önkínzással*. Vagyis a fájdalmas őszinteség, a mindenki előtt való leplezetlen feltárulkozás, a versírás a kín. Ha nem Ady vallomásának tekintjük a verset, hanem általános lírai ént képzelünk mögé, vagy azonosulunk a lírai énnel, akkor az ének csak az éppen elhangzó könyörgés lehet, az önkínzás pedig bármiféle, a kapcsolatok fenntartására, létrehozására tett fájdalmas, sikertelen kísérlet.

A záróstrófa második sora a *szere*t igét használja fel megkétszerezve. Előbb állítmányként, majd tárgyként szerepel a mondatban. Vagyis a szeretet tárgya maga a szeretet. Az én azt szeretné, ha őt szeretnék. Az azonos szótó látszólag szimmetriát teremt, hiszen az én szeretete az egyik irányba, a másik szeretet pedig az ellenkező irányba mutat. Ám a szimmetria csak látszólagos. Az én nem személyt céloz meg a vágyával, hanem cselekvést. A viszontszerető valaki nem határozott. De ha az lenne, az én azt kívánná, hogy őt szeressék, ne pedig azt kívánják, hogy szeressen. A félig szimmetrikus kifejezés valójában nem bonyolult, hiszen az én egyszerűen tartozni szeretne valakihez. A versszak végén megismétlődő sor ezt a vágyat visszhangozza, s ezzel a *lennék* szóval adja meg a költeményt nyitó dacos *nem vagyok*-ra a választ.

Figyelmet érdemel az elemzett költemény eszköztelensége. Nem találunk a szövegben valódi szimbólumot, sem metaforát, megszemélyesítést, csak a második strófában fordul elő hasonlat. A vers felsorolásokra, szó- és sorismételekre épül. Ezekkel az egyszerű eszközökkel ér el elemi erejű hatást. Éppen az egyszerűségében rejlik elragadó volta. Hiszen az érzés, amiről beszél tulajdonképpen végtelenül egyszerű. Nem is férne meg az őszinteséggel együtt semmi stilizáltság, mesterkéeltség, költői rafinéria.

Érdeemes ebből a szempontból összehasonlítani a *Kocsi-út az éjszakában* és a *Szeretném, ha szeretnének* költői eszközeit. Mindkét vers rövid, hasonló terjedelemben, rokon témáról, a magányról, illetve a társalanságról szólnak. Mindkettő azonos évben, 1909-ben íródott, ugyanabban a kötetben jelentek meg. Ennek ellenére a részletesebb összevetés azt mutatja, hogy a két költemény teljesen különböző technikára épül.

A *Kocsi-út az éjszakában* zárt, kerek szerkezetű, a *Szeretném, ha szeretnének* lineáris, tükrösen szimmetrikus. Az egyik vers megszakított, három állóképet tartalmaz, a másik folyamatos, egyetlen mondatra fűzhető. A *Kocsi-út az éjszakában* a külső világot, annak pusztulását szemléli, s ebben jelöli ki az én helyét, a *Szeretném, ha szeretnének* befelé fordul, és önmagát szemléli. A korábban elemzett vers alapvető kifejező eszköze a szimbólum, a másodikat a szimbólumok hiánya jellemzi. Az egyik esetben öllekező rímeket (abba) figyelhettünk meg, a másikban párrímek (aabb) szerepelnek. Mindkét versben találunk sorismételeket, de a rímszerkezetnek megfelelően az egyik esetben az ismétlődő sorok keretezik a strófákat, a másik esetben azonnali sorismételés zárja a versszakokat.

| | |
|-------------------|-------------------|
| XXXXXXXXXXXXXXXXX | |
| | |
| | XXXXXXXXXXXXXXXXX |
| XXXXXXXXXXXXXXXXX | XXXXXXXXXXXXXXXXX |

A két fajta ismétlés hatásáról már beszéltünk, az első, a késleltetett ismétlés kibővíti a megismételt sor jelentésmezéjét, a második felerősíti, nyomatékosítja a megismételt részt. A *Kocsi-út az éjszakában* rímélése rafinált asszonáncokra épül, a *Szeretném, ha szeretnének* toldalékrímeket használ (őse – ismerőse, fenség – idegenség, maradni – megmutatni). A legutolsó rímpár kivételesen tisztarím (ének – szeretnének).

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a két költemény szinte pontról pontra más megoldásokat alkalmaz. Ez önmagában nem lenne érdekes, hiszen miért is kellene egyformának lenniük. Am azt is megfigyelhetjük, hogy a felsorolt szerkezeti, stilisztikai megoldások két ellentétes pólus köré rendezhetőek el. A *Kocsi-út az éjszakában* artisztikus és bonyolult. Ennek az összetettségnek, rafináltságnak a jegyei az állóképszerűség, megszakítottság, a strofák összetett viszonya, a rondó-szerű visszatérés. A szimbólumok használata többféle értelmezési lehetőséget megenged. Ezt a jelentéstágító szerepet erősíti a sorisméltés módja. A párrímes megoldáshoz képest az öllelkező rím választékosabbnak tűnik, a rímtechnika pedig egyenesen bravúros, mintha a költő mesterségbeli tudásával kérkedne.

A *Szeretném, ha szeretnének* átláthatóan egyszerű. Ezt a célt szolgálja a strofákat egymáshoz képest elrendező grammatikai szerkezet, a linearitás, és a versépítkezés szimmetriája is. A folyamatosság összefügg az értelmezhetőséggel. Nem külön-külön értelmezendő képek sorakoznak a versben, hanem egyetlen, jól követhető gondolat vezet végig rajta. A szimbólumok hiánya leszűkíti az érvényes értelmezések tartományát, a vers szinte önmagát magyarázza. Ezt a célt szolgálja a költői eszközök közül a felsorolás, halmozás is, az összetettebb fogalmak körülírását, pontosítását, jelentésszűkítést segíti. A sorisméltés módja kevésbé ravasz, egyszerű erősítést szolgál. A párrím egyszerűbb, mint az öllelkező forma. A rímtechnika pedig visszafogott, színtelen, megelégszik a grammatikai azonosságból fakadó ismétlődéssel.

Igy ellenpontozva a két költemény verstechnikai megoldásait már látható a két pólus. A *Kocsi-út az éjszakában* enigmatikusan összetett, artisztikus alkotás; a *Szeretném, ha szeretnének* pedig egyszerűségével, átláthatóságával, eszköztelenségével tüntet. Önmagukban elemezve a költeményeket ez a két pólus nem rajzolódik ki ilyen élesen. Szembeállítva őket, az egyik segít kijelölni a másik helyet. Talán még az is igaz, hogy a többi Ady-vers is elhelyezhető ezen, vagy ehhez hasonló koordinátarendszeren, s az összevetés azok értelmezéséhez is támpontokat nyújthat.

Noha különböző eszközökkel teszik, a két elemzett mű mégis nagyon közeli gondolatot fogalmaz meg. A világ töredezettsége, és az ebben a világban létező én egzisztenciális magánya, hiányérzete és társtalansága összefügg. Ugyanannak a gondolatnak láthatjuk kétféle művészi megvalósulását. Nem hiszem, hogy választanunk kellene közülük.